

ПИРМАТ ШЕРМУҲАМЕДОВ

ХОРАЗМ МАЛИКАСИ
ёхуд
АМИР ТЕМУРНИНГ КЕЛИНИ

Бадеа-роман

Тошкент
Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси
«Фан» нашриёти
2006

Ушбу асарни раҳматли дадам Рўзимуҳаммад Шермуҳаммад охун ўғлининг ёрқин хотирасига бағишлайман.

Муаллиф

Масъул муҳаррир: **Н. Жўраев**, сиёсий фанлар доктори,
профессор.

Илмий муҳаррир **М. Маҳмудов**, филология фанлари
номзоди.

Тақризчилар: **А. Пардаев**, филология фанлари
номзоди.
А. Алимбеков, филология фанлари
номзоди.

Кўлингиздаги бадеа-романда Хоразм маликаси Хонзоданинг
ҳаёт йўли тасвири орқали XIV асарда Мовароуннаҳрда рўй
берган маънавий ҳаёт ва тарихий манзаралар қаламга олинган.

ISBN 5-648-03489-X

© Пирмат Шермуҳамедов,
Ўзбекистон Республикаси
Фанлар академияси «Фан»
нашриёти, 2006 й.

ТАРИХИЙ ҲАҚИҚАТ ВА БАДИИЙЛИК

Юртимиз мустақиллиги бошқа соҳаларда бўлгани каби тарих илмига, бадиий ижодга кенг имкониятлар яратди. Халқимиз қўлига асрлар давомида моғорлаб ётган тарихий манбалар бориб тегди. Бу борада фидойи тарихчи олимларимиз, матншуносларнинг меҳнатини алоҳида таъкидлаб ўтмоқ лозим. Шу ўринда уларнинг пешволаридан академик Бўрибой Аҳмедов, тарих фанлари докторлари Турғун Файзиев, Асомиддин Ўринбоев, Убайдулла Уватов, Наим Норқуловларнинг меҳнатини алоҳида таъкидламоқ лозим.

Халқимиз тарихининг энг нурафшон даври – Темурийлар даври атрофлича ўрганилди, бу даврга оид илмий ва бадиий асарлар дунё юзини кўрди. Шу ўринда Шарафиддин Али Яздий ва Низомиддин Шомийларнинг “Зафарнома”лари, Мирхонду Хондамир, Абдураззоқ Самарқандий ва бошқа кўплаб тарихчиларнинг асарларини алоҳида таъкидламоқ лозим. Президентимиз Ислом Каримовнинг “Тарихий хотирасиз, келажак йўқ” асарининг пайдо бўлиши тарихчи олимларимизга йўлчи юлдуздек тўғри йўл кўрсатиб берди. Ана шундай бой имкониятлардан кўплаб ижодкорларимиз самарали фойдаландилар. Агар улар номини бирма-бир санаб ўтсак гапимиз жуда чўзилиб кетган бўлади. Пиримқул Қодиров дейсизми, Муҳаммад Али ёки Асад Дилмуродов... юқорида айтганимиздек уларнинг номларини санашнинг ўзи ҳам узоқ давом этади. Чунки ўзбек романчилиги пайдо бўлганидан-бошлаб (Абдулла Қодирийнинг “Ўтган кунлар”, “Меҳробдан чаён”идан бошлаб) тарихий мавзу ижодкорларимизни қизиқтириб ва тўлқинлантириб келган.

Филология фаналари доктори, таниқли адабиётшунос олим Пирмат Шермуҳамедов ҳам бу борада ўзининг куч-қудратини синаб кўришга бел боғлади, унинг “Хоразм маликаси ёҳуд Амир Темурнинг келини” номли бадеа-романи ижодкорнинг забардаст қаламидан гувоҳлик беради. Пирмат Шермуҳамедов

кўпчиликнинг назари тушмаган мавзуни қаламга олган, ундан тўғри хулосалар чиқарган. Биз Соҳибқироннинг “Тузуклари” орқали ўғил ва невараларига келин танлаш ҳақидаги тарихий ҳақиқатдан огоҳ эдик, лекин Амир Темурнинг севикли тўнғич ўғли Жаҳонгир Мирзони Хоразм маликасига уйлантиришдан қандай мақсадни кўзлаганини яхши билмас эдик. Ижодкор шундай бир тарихий конфликтни танлаганки, агар Хоразм ҳокими Амир Темур билан қуда бўлса, Хоразм билан Олтин Ўрда муносабатлари яна ҳам кескинлашар эди. Хоразм ҳокими ана шундай икки ўт орасида қолди. Пирмат Шермухамедов асарининг қиммати шундаки, у асл манбалар асосида ёзилган. У, ҳам илмий, ҳам бадиий тўғри йўлни танлаб, ўз олдига қўйган мақсадни моҳирлик билан ечган, бадеа-роман эса — ниҳоятда ўқимишли, ўқувчини ўзига ром этади. Бунга амин бўлиш учун фақатгина асарнинг ўзи билан танишиш, уни ўқиб чиқиш зарур, деб ўйлаймиз.

Нарзулла Жўраев, сиёсий фанлар доктори.

Ҳижрий 775 йил¹ ҳамал ойининг бошлари. Изгиринли кунлардан омон-эсон чиқиб олган дов-дарахтлар кўм-кўк япроқларга бурканган. Белоён осмонда паға-паға булутлар шодон кезади.

Эндигина қулоқ чиқарган яшил майсалар майин шабада таъсирида енгил рақс қилади. Ҳаво бирам тоза ва хушбўйки, тўйиб-тўйиб нафас олгиси келади кишининг.

Бугун Хоразм ҳукмдори Юсуф Сўфининг саройи одатдагидан кўра гавжум. Бу ерга аркони давлат, шариат пешволари йиғилишган. Тахтда савлат тўкиб ўтирган Юсуф Сўфининг руҳи паст. Унинг кўзлари олазарак, ниманидир қутаётганга ўхшайди. Дам-бадам силлиқ таралган соқолини силаб кўяди.

... У икки ўт орасида ёнар эди. Бир томонда Олтин Ўрданинг дўқ-пўписаси, иккинчи томондан Амир Темурнинг шарти... Пойтахтда ва бинобарин вилоятда рўй берадиган ҳар бир воқеа – Олтин Ўрданинг маслаҳатисиз ҳал бўлмасди. Мана бир неча йилдири, бу вазифани мўгул зодагонлари авлодидан саналган Эликмишхон бажарар эди.

Албатта, Юсуф Сўфи ҳам Олтин Ўрдага қарам бўлгани учун давлат ишларини Эликмиш Ўғлоннинг маслаҳати билан ҳал қилиши керак эди. Айниқса, ҳозир Эликмиш Ўғлон Хусайн Сўфининг ўрнига Юсуф Сўфини ҳокимликка ўтқозиш учун пойтахт Сарой Бержага кетган пайтда, у хато иш қилишдан эҳтиёт бўлиши керак эди. Лекин у ҳам, акаси каби икки ўт орасида қолган эди. Амир Темурнинг шартини қабул қилмаса, ғолиблар Урганчга бостириб кириб, Севинбекани зўравонлик билан бўлса ҳам келин қилиб, олиб кетишга кучлари етарди. Юсуф Сўфи бундай балодан сақланиш ва вақтдан ютиш учун кузгача муҳлат олиб, кейин розилик берди. Унгача агар Эликмиш Ўғлон бу ишга қарши чиқса, фотиҳани бекор қилиб, бирор тadbир топиш мумкин эди.

¹ Милодий 1373 йил

Орадан бир неча ой ўтгач, Эликмиш Ўғлон ёз пайтида Сарой Беркадан хушхабар билан қайтди. Юсуф Сўфининг Хоразм ҳоқими бўлгани ҳақида хон ёрлиқ юборди. Бироқ Эликмиш Ўғлон бу ёрлиқни Юсуф Сўфига беришдан олдин унинг Олтин Ўрда вакилидан бемаслаҳат Темур билан сулҳ тузганини эшитиб ғазаби келди.

Ўзбекхоннинг невараси бўлган Хонзодани Олтин Ўрданинг душмани саналган Темурнинг ўғлига келин қилиб узатишга ким руҳсат берди?! Бу ўзбошимчаликлар учун Юсуф Сўфининг боши кетади! Ана унинг иниси Сулаймон Сўфи акасининг ҳоқимлик лавозими бўшаса эгаллайман деб тайёр турибди. Агар Юсуф Сўфи бу қилган хатоларини дарҳол тuzатмаса хон ёрлиғи Сулаймон Сўфи номига ёзилади.

Бу иш хонлар авлодидан бўлган Эликмиш Ўғлоннинг қўлидан келади!

Хўжайиннинг таҳдидларидан қўрқиб кетган Юсуф Сўфи тиз чўкиб кечирим сўрайди ва қилган хатоларини тuzатишга ваъда берди”.¹

Тўғри, Юсуф Сўфи икки марта Эликмиш Ўғлоннинг маслаҳати билан машварат чақириб, Хоразм маликасининг узатилиш тўйини кечиктирди. Лекин энди кечиктирса бу воқеа нима билан тугашини у яхши билади... Ҳар не бўлса ҳам жанжалнинг олдини олиш, эл-юрт, раиятнинг тинчини сақлаш керак... Ҳали унинг Хоразм ҳоқими бўлганига кўп вақт бўлгани йўқ... Оғзи ошга етди деганда... Хуфияларнинг олиб келган хабарларига қараганда, иниси Сулаймон Сўфи тож-у тахт ҳавасида ёниб юрган эмиш.

Юсуф Сўфи бир қарорга келди шекилли, сирли имо-ишора билан Шайхулисломни ёнига чақирди. Сарой аҳли ҳукмдор билан Шайхулисломнинг нима ҳақида сўзлашишини интиқлик билан кутар эди.

— Ёшларга фотиҳа беринг, — деди Юсуф Сўфи амирона овозда.

Шайхулислом енгил йўталиб олди, аввал Юсуф Сўфи шаънига мақтовлар ёғдирди. Кейин Жаҳонгир Мирзо билан Севинбеканинг толе-юлдузлари бирлашиши, узоқ умр кўришиб, бахтли-саодатли яшашларини Аллоҳдан тилади.

Бу келин карвонининг йўлга чиқилиши учун берилган сўнгги оқ фотиҳа бўлди.

¹ П. Қодиров. Амир Темур қаҳрамонлиғи. “Қонун ҳимоясида” журнали. 2005 йил. 35-бет.

Эрта тонгдан Хоразм ҳукмдорининг хос қўриқчилари Қобилон дарвозаси олдида уймалашиб юрган гадойлар, дарвешларни тирқиратиб қувади. Орадан кўп ўтмай сарой ичкарасидан қилич таққан уч минг суворий қуршовида шоҳона безатилган маҳофалар, келиннинг сепи ортилган туялар, зар тўнли амирлар, шариат пешволари чиқиб келишди. Улар орасида Амир Темурнинг топшириғи билан Самарқанддан совчи бўлиб келган Амир Довуд, Ёдгор барлос, Узун Ўлжатоё, оқ аргумоқ миниб олган Алиберди туркманлар алоҳида кўзга ташланади. Аслзода аёллар минган отларнинг кишнашлари карвонга ўзгача файз киритади. Гоҳо офтоб булутлар орасидан мўралаб қўяди. Ана шундай пайтларда маҳофада кетаётган Хоразм маликасининг тилла исирғалари офтоб нурида ялт-ялт қилиб кўзни қамаштиради. Келин карвонининг йўлга чиққанлигидан фойдаланиб, Севинбека ҳаёти билан боғлиқ бўлган айрим тафсилотларни тилга олиб ўтамыз.

Тарихий манбаларда қайд этилишича, Хоразм ҳокими Ҳусайн Сўфининг иниси Оқ Сўфи Олтин Ўрда хони Гиёсиддин Муҳаммад Ўзбекхоннинг қизи Шакарбекага уйланган. Улар фарзанд кўришиб, унинг исмини Севинбека деб қўйишган. Онаси хонзолалар авлодидан бўлганлиги сабабли оила аъзолари ва сарой аҳли уни ўз номи билан эмас, балки Хонзода деб атай бошлашган.

Шу ўринда бир масалага аниқлик киритиб ўтиш зарур. Гап шундаки, айрим олимлар, шу жумладан, тарихчи олим Турғун Файзиев “Темурийлар шажараси” китобида “1373 йилда Жаҳонгир Мирзо Хоразм шоҳи (?) (ҳокими – П.Ш.) Ҳусайн Сўфининг қизи (кейинчалик Хонзодабегим номи билан машҳур бўлади) Севинбекани ўз никоҳига олади”, деб ёзади. Хонзоданинг Хоразм ҳокими Ҳусайн Сўфининг қизи эканлиги бошқа манбаларда ҳам тилга олинади. Ваҳоланки, Шарафиддин Али Яздийнинг “Зафарнома”сида Хонзоданинг падари бузруквори Хоразм ҳокими Ҳусайн Сўфининг иниси Оқ Сўфи бўлганлиги очиқ-ойдин ёзилган.

Энди тарихчининг мана бу сўзларига эътибор берайлик: “Ҳусайн Сўфий ўлгонидин (сўнг) иниси Юсуф Сўфий анинг ерига ўлтурди ва арода киши солиб, яраш сўзин айттурди. Юсуф Сўфийдин соҳибқиронга ҳеч навъ ямонлиқ келмайдур эрди. Ҳазрат анинг била ярашти. Ва анинг иниси Оқ Сўфий хон қизи

Шакарбекани олиб эрди ва ул хотундин бир қизи бор эрди, оти Севинбека, аммо Хонзода билан машхур бўлуб эрди”.¹

Хонзода ақлу-одобда, ҳусну-малоҳатда тенгсиз бўлган. Унинг фавкуллодда гўзаллиги ҳақида халқ орасида турли хил ривоятлар, ҳикоятлар тўқилиб, ўзга эллар, юртларда ҳам овоза бўлган. Шу сабабли Олтин Ўрда хони Ўрусхон, амир Тўхтамишхон, Жете амирлари, айрим ўзига бино қўйган беклар, шаҳзодалар Хоразм маликасига ғойибона ошиқ бўлиб, Урганчга совчилар юборишган.

Улар орасида амир Қозоғоннинг невараси, Амир Темурнинг қайноғаси, амир Хусайннинг совчилари ҳам бўлган.

Чинозга яқин машхур “Лой жанги”да мўғиллардан енгилган, Хусайн амир ва бекларга катта жарима солди. У сафдоши Амир Темурнинг яқин одамларини ҳузурига чақириб, улардан зудлик билан қимматбаҳо совғалар олиб келишларини талаб этди. Темурбек Хусайннинг синглиси, Ўлжай оқанинг қулоғидаги тилла зирагини ҳам жарима учун юборди. Хусайн зиракни таниса ҳам олаверди.

Бу воқеа Шарафиддин Али Яздийнинг “Зафарнома”сида ҳам тилга олинган. “Ҳазрат Соҳибқирон ул ваҳж учун хосса отларини юборди. Хусайнбек билдиким, ҳазратнинг хосса отлари турур, қабул қилмади ва узрхоҳлик қилиб, деди: “Мен Соли Саройга борурмен ва ниятим бу турурким, бу ярмоқдин (маблағни) Хусайн Сўфийга юборгайманким, қизини ўғлимга бергай”.² Хоразм ҳукмдори Хусайн Сўфи эса Амир Хусайннинг таклифини кескин рад этади ва шу билан тўй ҳақидаги ҳангомалар ўз-ўзидан қолиб кетади.

Шу ўринда яна бир муҳим воқеани тилга олиб ўтиш лозим бўлади.

Амир Темур Жетеге иккинчи марта юриш қилиш олдидан маҳди-улё Сароймулкхонимни ҳузурига чорлаб, унинг билан фарзанди аржуманди Жаҳонгир Мирзони иккинчи марта уйлантириш масаласини тилга олди.

Маълумки, шаҳзода биринчи марта падари бузрукворининг хоҳиш истаги билан Хутталон ҳокими Кайхусравнинг Туман Қутлуқ исмли хотинидан туғилган қизи Руқия Хоника бегимга уйланган эди.

“Кайхусравбек ул вақтдаким, Туғлуқ Темирхон қошига бориб эрди ва хон унга Йасун Темирхоннинг қизини бериб

¹ Шарафиддин Али Яздий. “Зафарнома”. “Шарқ” нашриёт-матбаа концернининг бош таҳририяти. Т., 1997. 75-бет.

² Уша китоб. 41-бет.

эрди. Ва ул хотундин Кайхусравбекни бир яхши, чиройли қизи бор эрди ва оти Руқия Хоника эрди, ҳазрат соҳибқирон ул қизни шаҳзодаи аржуманд Жаҳонгир мирзоким, ҳазрат соҳибқирон-нинг саодатманд фарзанди эрди, анинг учун тилади. Ул тоқи қабул қилди ва бир ойгача айшу ишрат била ўткардилар”.¹

Орадан бир неча муддат ўтади. Аммо Жаҳонгир Мирзо завжаси Руқия бегимдан фарзанд кўрмайди ва бинобарин ёш келин ва куёв орасига совуқлик тушади. Амир Темур шаҳзодани уйлантириш ҳақида сўз очганда Сароймулхоним унга “Хоразм маликаси Хонзода ақл-одобу, хусну малоҳатда тенгсиз эрмиш” дейди.

Соҳибқирон рафиқасининг сўзларини тинглайди-ю, аммо унга ҳеч бир муносабат билдирмайди. Лекин у қаерда юрмасин ва қандай юмуш билан банд бўлмасин, мадҳи-улёнинг хоҳиши ва истагини бир зум бўлса ҳам унутмайди.

Жаҳонгир Мирзони иккинчи марта уйлантириш масаласи тилга олиниб турган бир пайтда кутилмаган воқеа содир бўлади.

Хусайн Сўфи азалдан Хоразмга тегишли Хива ҳамда Кот қалъаларини ўз ғанимларидан озод қилиб, уларни Урганч тасарруфига киритади.

Шу ўринда тарих саҳнасида содир бўлган айрим воқеаларни эслаб ўтиш ўринлидир.

Мирзо Улуғбекнинг “Тўрт улус тарихи” асарида Чингизхоннинг ўлими олдидан ўғиллари Жўчи ва Чигатойхонга тақсимланган мероси батафсил ҳикоя қилинган.

“Чингизхоннинг амрига мувофиқ, Жўчихонга Хоразм вилояти ва Дашти Қипчоқни то Қиёлик сарҳадидан Соқсин, Жарар, Булғор, Алон, Бошқирд, Черкасгача ва қаердаки тотор (мўғул – П.Ш.) отларининг туёғи етса, ўша ергача берилган эди”.²

“Чингизхони муаззам мамлакатларни тақсимлаш пайтида Туронзамин мамлакати ҳокимлигини Қашқар сарҳадларидан уйғурлар ери чегарасигача, Жайхун дарёси адоғигача ястанган ерлар, Эрон ва Турон оралиғидаги Балх, Бадахшон, Қобул, Ғазнин, Синд дарёсигача бўлган ерларнинг кўп қисмини Чигатойга берди”.³

Ана шу васиятга кўра Урганч вилояти Жўчига, Хева ва Кот шаҳарлари Чигатойнинг номига расмийлаштирилган эди. Амир Темур эса ҳаммиша Чигатой улуси манфаатларидан келиб

¹ Ўша китоб, 54-бет.

² **Мирзо Улуғбек.** Тўрт улус тарихи. Тошкент. Чулпон нашриёти, 1994, 221-бет.

³ Ўша китоб, 227-бет.

чиқиб иш тутар эди ва шу сабабли ҳар икки шаҳарни ўз салтанати таъсирида ушлаб туришни хоҳларди. Соҳибқирон Урганчга элчилар юбориб, Чигатой улусига тегишли ерларнинг ўз эгасига қайтариб берилишини талаб қилади. Бу ҳақда Низомиддин Шомийнинг “Зафарнома”сида айрим тафсилотлар тилга олинган.

Амир Соҳибқирон Хоразм ҳукмдори Хусайн Сўфига элчи юбориб хабар қилди: “Бу икки мавзе Чигатойхонга тегишлидир, шунинг учун бу (мавзе)ларга нимаики тааллуқли бўлса, барчасини подшоҳ девони тасарруфига киритгин, токи (подшоҳона) марҳамату меҳрибонликка сазовор бўлиб, (икки орада) дўстлик йўли очилсин ва бирлик омиллари муҳайё бўлсин”. Хусайн Сўфи бунга жавобан: “Мен бу вилоятларни қилич билан қўлга киритганмен, уни мендан қилич билангина тортиб олиш мумкин”, дейди.

Бу сўзларни амир Соҳибқироннинг шарафли қулоғига етказганларида Аллоҳ раҳмат қилгур мавлоно Жалолоддин Кеший дуо ва сано тақдимида сўнг илтимос қилди: “Агар мени элчи қилиб юборишга ҳукм жорий бўлса, шоядким, насиҳат баракоти билан гафлат уйқусидан уйғонсалар ва халқнинг жони мулкига тажовуз қилмасалар, токи муслмонлар амонлик ва саломатлик паноҳида қолсалар.

У ижозат олиб, Хоразмга жўнади, дин арбобларининг тутган йўли бўлмиш насиҳату хайрихоҳлик вазифаларини бажо келтирди; фитна оташини сўндиришга саъй-ҳаракат қилиб, бу маънони ояту ҳадислар билан қувватлади.

Хусайн Сўфига бахт ёрлик қилмаганлиги туфайли у (насиҳатни) қабул қилишдан юз ўғирди ва ул улуғ зотни кўрғоннинг хисорида тутиб турди”.¹

Амир Темурнинг элчиси Жалолоддин Кеший Хусайн Сўфининг буйруғи билан зиндонбанд қилинганидан кейин икки орада уруш ҳаракатлари бошланиб кетди.

Шаҳар қамали пайтида Хусайн Сўфи тўсатдан вафот қилади.

Аслида воқеалар қандай содир бўлган?

“Амир Темур кўшинларининг илғорлари Урганч қалъасига етиб бориб, унинг дарвозахоналарига яқин жойларга чодирлар

¹ Низомиддин Шомий. “Зафарнома”. Т., “Ўзбекистон”. 1991 йил, 91-бет.

тикқадилар. Сўнгра Амир Темурнинг Ҳусайн Сўфини таслим бўлишга ундайдиган, акс ҳолда қалъа ҳам ҳужум билан олиниши муқаррарлигини маълум қиладиган махсус мактубини оқ байроқ кўтарган элчилар қалъа ичкарасига олиб кирадилар. Бироқ Ҳусайн Сўфининг қароргоҳига борган элчилар йиғисиги товушларини эшитиб ҳайрон бўладилар. Шунда Ҳусайн Сўфининг вазири элчиларни қабул қилиб, бахтсиз ҳодиса юз берганини, Ҳусайн Сўфи кечаси вафот этганини маълум қилади. Лекин вазир Ҳусайн Сўфи икки томонлама исканжа орасида қолиб, қандай жон берганини элчилардан яширади. Фақат юрак хасталигидан ўлганини айтади.

Аслида, Ҳусайн Сўфининг юрагини бир томондан жаңғага мағлубият исканжага олган, иккинчи томондан Кайхусравнинг ёрдамига ишониб доғда қолгани, боз устига Олтин Ўрданинг хос вакили Эликмиш Ўғлонни ҳам алдагандай бўлиб, унинг газабига учрагани фожиага олиб келган эди. Эликмиш Ўғлон Ҳусайн Сўфининг ваъдасига ишониб, ўзининг қўриқчи аскарларини ҳам унга ёрдамга юборган экан. Амир Темур қўшинининг шиддатли ҳужуми пайтида нафақат Ҳусайн Сўфининг навкарлари, балки Эликмиш Ўғлоннинг мўғул аскарларидан ҳам юзга яқини ҳалок бўлган эди. Шунинг аламига Эликмиш Ўғлон Ҳусайн Сўфини ўз қасрига чақириб, уни оғзига олиб бўлмайдиган сўзлар билан ҳақоратлаган ва ҳатто кекса сўфининг юзига тарсаки ҳам туширган, бунинг натижасида Сўфи ҳушидан кетиб йиқилган эди.

Уни ўз қасрига кўтариб келиб, табибларнинг дори-дармонлари ёрдамида ҳушига келтирилди. Аммо тонг отганда яна ҳушидан кетди-ю, қайтиб кўзини очмай оламдан ўтди”.¹

Ҳусайн Сўфи ўлиmidан кейин унинг ўрнига тахтга ўтирган иниси Юсуф Сўфи Амир Темур билан ярашув битимини тузади. Ўша битимга кўра Юсуф Сўфи Хонзодани Жаҳонгир Мирзо никоҳига киритишга розилик беради.

Олтин Ўрда таркибига шимоли шарқда Булғор ва унинг вилоятлари кирган, шимолда унинг чегараси рус князликларидан ўтган, Жанубда Қрим ва унинг денгиз бўйидаги шаҳарлари, иккинчи томондан Дарбандгача

¹ П.Қодиров. Амир Темур қахрамонлиги. “Қонун ҳимоясида” журнали. № 10. 34-бет.

чўзилган Кавказ ва баъзан эса Боқугача кирган, шунингдек Шимолий Хоразм ва Урганч шаҳри кирган, Шарқда эса Фарбий Сибирь ва Сирдарё этақларигача борадиган ерлар кирган.¹ Олтин Ўрданинг тангалари Саройда, Булғорда, Мокшада, Қримда, Азовда ва Хоразмда зарб қилинган.²

Олтин Ўрда хонларидан Тўхтамишхон ҳам (1383 йил) Хоразмда ўз номи билан тангалар зарб қилдирган.³

Олтин Ўрда хонлари ҳамиша Хоразмни ўз таъсирида ушлаб туришга ҳаракат қилганлар. Бу жараён аввал Ўрусхон, сўнгра Тўхтамишхон даврида анча кучайган. Олтин Ўрда томонидан юборилган мўғул зодагонлари сўфийлар саройида маслаҳатчи мақомида иш юритганлар. Улар Хоразм давлатининг ички ишларига фаол аралашганлар.

Амир Темур кўмаги билан ҳокимият тепасига келган Тўхтамишхон янги куч тўплаб, 1381 йилда Олтин Ўрда хони Мамайни енгади ва Жўчи улусининг мутлоқ ҳукмдорига айланади. Кетма-кет эришилган ғалабалардан сармаст бўлган Тўхтамишхон Олтин Ўрданинг таъсир доирасини кенгайтиришга жон-жаҳди билан интилади. Рус юртига қарши бир неча юришлар қилади, Москвани талайди. Хоразм пойтахти Урганчга махсус элчилар юбориб, ўз номидан тангалар зарб қилдиради. Амир Темурнинг Эрон ичкарасида юрганлигидан фойдаланиб, катта қўшин билан Мовароуннаҳр сари йўл олади, Соврон, Бухоро, Занжирсарой қалъаларини қамал қилади. Унинг қутқуси билан Урганчда Амир Темур салтанатига қарши исёнлар кўтарилади.

Севинбека чўчиб уйғонди. Туни билан алаҳсираб, бири-биридан қўрқинчли тушлар кўрди. Анчадан кейин ўзига келиб, теварак-атрофига разм солди. Ўймакор нақшли тилло қандилнинг шами ўчай-ўчай деб қолган. Унинг заиф нурлари ислимий нақшлар билан безатилган патнислар, чиний шокосаларда жилва қилади. Токчаларда кўзни қамаштирувчи турли зеби-зийнатлар... Тартиб билан терилган китоблар. Улар орасида Абу Наср Форобийнинг “Рисола фи-т танбиҳ ал-асбоб ас-саодат” (“Бахт-саодатга эришиш йўллари ҳақида”), “Ас-сийрат ал фазила” (“Фазилатли хулқлар”), Ибн

¹ Б.Д. Греков, А.Ю. Якубовский. Олтин Ўрда ва унинг қулаши. Ўздавнашр. 1959 йил, 53-бет.

² Ўша асар, 226-бет.

³ Ўша асар, 281-бет.

Синонинг “Уржуза”, “Саломон ва Ибсол”, Абу Райҳон Берунийнинг “Осор ал-Боқия”, Маҳмуд Замаҳшарийнинг “Ал-Муқаддима”, Исмоил Журжонийнинг “Заҳираий Хоразмшоҳий” (“Хоразмшоҳлар хазинаси”), Нажмид-дин Кубронинг “Ал Усус ва усул ал-ашара” (“Ўн усул ва ўн асос”) асарлари алоҳида кўзга ташланади.

Тахмонларда духоба ёстиқлар, Самарқанднинг нафис атласидан тўқилган чойшаблар. Бир чеккада нақшли сандиқ тепасига таҳланган фарангги газмоллари, Урганчнинг шойиси, Зандана матолари...

Хоразм пойтахти тун қучоғига чўмган. Олис-олислардан мовға келган мушукларнинг кўнгилни ғаш қилувчи мунгли миёвлаши, итларнинг тиниб-тиниб ҳуришлари эшитилади.

Севинбека бир неча дақиқа аввал кўрган тушини ҳаёлида жонлантира бошлади.

... Эмишки, Жаҳонгир Мирзо оқ от миниб, Урганчга келган, Севинбека шошиб-пишиб, унинг истиқболига чиққан. Отдан тушган шаҳзода қаллигининг юзларидан чўлп-чўлп ўпган. Сўнгра Севинбекага шундай деган:

— Мен Сизни жони-дилимдан севамен, тинчлик, омонлик бўлса фарзандимиз бўлади, уни тарбия қилиш Сизнинг зиммангизга тушади.

Севинбека бир нима демоқчи бўлди, аммо Жаҳонгир Мирзо унинг сўзларини охирига қадар эшитмай туриб, бир пасда чуқур жарликка қулаб тушди...

Бу не сир, синоат? Нега шаҳзода Севинбеканинг сўзларини тингламади? Нега чуқур жарга қулаб тушди?! Бу ниманинг аломати? У ҳарчанд уринмасин ўйлаган ўйининг тагига етолмади? Майли, тонг отсин, кўрган тушининг таъбирини онасидан сўраб билиб олади.

Севинбека атлас кўрпани бир четга суриб, оҳиста ўрnidан турди ва Чиндан олиб келинган узун доирали тошойна олдига борди. Ойна ичида ўзига тикилиб турган гўзал парини кўриб, бир зум жойида қотиб қолди. Эндигина ўн беш ёшга тўлган Севинбеканинг сутга чайиб олингандек тиниқ юзи, оппоқ бадани, чақалоқнинг муштидек маммалари, тақимини ўпиб турган зулук сочлари, чарос кўзлари Жаҳонгир Мирзонинг ҳушини ўғирлаши турган гап.

Хоразм маликаси ўзига маҳлиё бўлиб, эшикдан кириб келган онаси Шакарбекани сезмай қолди.

Оңа қизини шу ҳолатда биринчи марта кўриши. Тошойна олдида турган хурлиқо ростдан ҳам унинг қизи Севинбеками ёки осмондан тушиб келган пари-пайкарми?! Ҳа, бу ҳуснда, малоҳатда тенгсив гўзал ўзининг дилбанди. “Туф... туф, деб қўйди у йиқидан. — илоҳо, ёмон кўзлардан ўзинг асрагин”.

Севинбека кўзгу ичида онасининг тикилиб турганини кўриб уялганидан юздари қизариб кетди.

— Ойижон, — деди у ички бир ҳаяжон билан, — бугун тунда ғалати туш кўрдим.

— Қандай туш экан? Қани, бир бошдан гапириб берчи?

Севинбека кўрган тушини оқизмай-томизмай онасига айтиб берди. Кўзлари ёшланган Шакарбека қизини юпатишга тушди. Сўнгра пичирлаб, қўлини дуога очди.

Хоразм маликаси онасига зимдан разм солди. Шакарбеканинг ёши қирқлардан ошиб қолган бўлса ҳам унинг хусни ёш қизларники сингари тиниқ, ақиқ лаблари, ўймоққа менгзаб кетадиган оғзи, бўртиб турган бодом қовоқлари, ўнг ёноғини безаб турган қора ҳоли, шахло кўзлари ҳали ҳам жозибали. Ёшлигида қандоқ бўлган экан, ҳаёлидан ўтказди Севинбека. Ҳайрият, онаси анча тинчиб қолибди. Бундан бир йил аввал Самарқанддан совчилар келишган кун у чунонам йиғладики, қани энди уни юпатиб бўлса. Онасига қўшилиб, Севинбека ҳам юм-юм йиғлади. Сир эмас, Шакарбека қизининг Самарқандга узатилишидан норози. Ахир, Самарқанд билан Урганчнинг ораси бир-икки кунлик йўл бўлмаса! Она бола ўз дардлари билан банд бўлиб, тонг отганини ҳам сезмай қолишди. Сарой ташқарисида қушларнинг чуғур-чуғури бошланди.

— Қизим, — деди Шакарбека маъюс оҳангда, — совчилар билан келишувимизга биноан икки кундан кейин йўлга чиқамиз. Бугун эса тушдан кейин Шайхи Валийтарош¹ Нажмиддин Кубронинг хонақосига бориб, унинг қабрини зиёрат қилиб келамиз.

Бундан бир ой аввал Севинбека яқин чиқонлари² билан Урганчдан икки фарсах³ нарида жойлашган қадимий Маздакхон қалъасига борган ва у ерда Мазлумхон Сулув мақбарасини тавоф қилиб келган эди.

¹ Валийтарош – шайхлар шайхи

² чиқон – дугона

³ фарсах – масофа ўлчови. ҳар бир фарсах 7-8 километрга тенг

Севинбека болалигида энасидан Мазлумхон Сулув ҳақида бири-биридан қизиқ ривоятлар, ҳикоятлар, эртақлар эшитган эди. Айниқса, бир ривоят унинг мурғак қадбида муҳрланиб қолган.

Нақл қилишларича, қадим-қадимда Хоразм хонининг Мазлумхон Сулув исмли ҳусни-малоҳатда тенгсиз гўзал, доно қизи бўлган экан. Унинг овозаси ўзга эллар, юртларга ҳам етиб борган. Маликага уйланиш ниятини кўнглига туккан беклар, амирлар, шаҳзодаларнинг сони кўпайган сари кўпаяверган. Вазиятнинг нозик тус олганини сезган хон бўлғуси куёвлар олдига бажарилиши қийин бўлган бир шарт қўйган. Шартга кўра маликага уйланмоқчи бўлган куёв салтанат учун ёзда салқин, қишда иссиқ бўладиган маҳобатли сарой қуриб бериши лозим экан. Орадан бир неча муддат ўтгач, хоннинг олдига келган бир йигит унинг шартлари бажарилганини айтади.

Ярми ер устига, ярми ер остига қурилган саройни кўрган хон ҳайратдан бармоғини тишлаб қолибди. У қизини камбағал йигитга бермаслик учун турли хил ҳийла-найрангларни тўқий бошлабди. Отасининг ҳийлаларини сезган Мазлумхон Сулув қурувчи йигитга турмушга чиқишини айтиб, ўз сўзида туриб олибди. Ноилож қолган хон қизининг истагини бажаришдан ўзга чора тополмай ниҳоят рози бўлибди...

Зиёрат пайтида Севинбека Мазлумхон Сулув мақбараси ичида жойлашган қабртошларга битилган ёзувларни ҳам эринмай ўқиб чиқди. Мўъжаз бир қабртош төпаси, ён-атрофига ўйиб ёзилган мана бу шеърини сатрлар унинг ҳаёлини чулғаб олди.

*Қайгу, ғам, шодлик ҳам қолмас,
Байрам ҳам, аза ҳам қолмайди,
Қолмас най ҳам, шароб ҳам
Дўст ҳам, яқининг ҳам қолмайди.
Дард ҳам, даво ҳам бўлар
Роҳат ҳам қолмас танангда
Ажал соатининг занжирларидан
Ҳеч ким қўтқаролмайди.*

Яна:

*Менинг аҳволимга қара,
Назар ташла менга, кўзинг тегмасин*

*Кул бўлган танамни кўрган чоғингда
Бир фотиҳа ўқи:
Абадият олдида бу қошоналар
Ўргумчак тўрларидан ҳам заифдир...*

Шакарбека билан Севинбека бу гал хос қўриқчиларсиз йўлга чиқишди. Урганч осмонини қора булутлар қоплаб олган. Фир-фир эсаётган чанг аралаш совуқ шамол юз-кўзларни аямай чимчилайди.

Саройдан хонақоҳга борадиган йўл бозор орқали ўтилади. Мана олдинда пойтахтнинг марказий бозори. Бозорнинг ўнг томонида мисгарлик, михгарчилик, кулолчилик, сангтарошлик, нажжорлик, заргарлик, махсидўзлик, саҳҳоблик расталари, чап томонида газмоллар сотиладиган дўконлар жойлашган. Уларнинг пештахталарида Оврўпа ва Шарқ мамлакатларидан келтирилган моллар тахланган. Хитойнинг ипак, шойи матолари, чинни, лаъл, гавҳар ва мушклари, ҳинд элидан келтирилган нил бўёқлар, хушбўй зираворлар, мускат ёнғоғи, қалампирмунчоқ, долчин, анбарлар, эроннинг сурпи, марвариди ва дурлари... газмоллар орасида карбос, дебо, зандана матолари ҳамда қизил рангли чиний бахмал духобалар кўзга ташланади.

Отлиқлар бозор орқали чиннифурушлар, нонвойлар, сомсапазлар, холвапазлар ва этикдўзлар маҳаллаларини кесиб ўтиб, Шайхи Валийтарош хонақоси олдида етиб келишди.

Хонақо олдида шоҳлари ёйилиб ўсган икки туп гужум. Гужумлар атрофи зиёратчилар билан тўлган. Улар орасида бошига кулоҳ кийган, белига кашкул тақиб олган дарвешлар ҳам бор. Бир чеккада сариқ ит ётибди, унинг кўзлари юмилган, атрофида рўй бераётган воқеаларга эътибор бермайди. Итга кўзи тушган Севинбека хоразмликлар орасида аллақачон тўқилиб, ривоятга айланиб кетган бир воқеани эслади.

...Ҳазрати шайхнинг йиғинларидан бирида унинг муриди Саъдиддин Ҳамавий ҳаёлан “бу даврада сўзини итга ҳам ўткази оладиган соҳибамир топилармикан” деб фикр қилади. Шу пайтда Нажмиддин Кубро муридидини имлаб, ташқарига олиб чиқади. Қарасалар эшик олдида сариқ ит думини ликиллатиб турган эмиш...

Ушбу воқеадан ҳайратга тушган мурид устозидан қилган гуноҳини кечиринини сўрайди, тавба-газарру қилади.

Бу ҳақда кейинчалик Фаридидин Аттор, Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоийлар ҳам ёзишган:

Амир Алишер Навоий “Лисон уг-тайр” да айтади: “Оламда бундан ҳам қизиқ сўз эшитилганми? Яъни, саодат аҳли (Шайх Нажмиддин Кубро) итга кўз ташласа-ю, бу назар итга яхши натижа етказиб, унинг зотига кишилик асарини берса: Бу ҳам етмаганидай, бу иноят итга валийлик нуридан тарбият етказса!”

Амир Алишер Навоий “Насоимул муҳаббат” асарида ёзади: “Бир кун ул ҳазрат мажлисида “Асҳоби қаҳф” аҳволининг таҳрири ва таҳқиқи ўтар эди. Шайх Саъдиддин Ҳамавийга Ҳазрати Шайхнинг асҳобидиндур, хотирига ўттиким, оё бу умматда андоқ киши бўлғаймуким, суҳбати итга асар қилғай. Ҳазрат Шайх каромат нури била маълум қилдилар ва кўпуб хонақоҳ эшигига бориб турдилар. Ногоҳ бир ит етишти ва қуйруғини тебратур эрди. Аларнинг муборак назарлари ул ит сори тушти”.

Шу заҳоти ул итнинг аҳволи ўзгариб, бошини Шайх Нажмиддиннинг оёғига қўйди. Сўнг сал нари бориб, Шайхдан фармон кутгандек, ақлли кўзларини катта очиб турди.

Севинбека Нажмиддин Кубронинг инсоний жасорати ва сеҳрли кароматлари ҳақида жуда кўп ривоятлар эшитган.

Ҳикоя қилишларича, Чингизхон Хоразмга ҳужум қилиш олдидан Шайхи Валийтарошга чопар юбориб, “Мен Хоразмни қатли ом қилмоқчиман, шунинг учун сиздек улугвор шахснинг у ердан кетиб, бизга қўшилишингизни сўрайман” деган. Шайх унга муносиб жавоб берган: “Мен етмиш йил умр кечириб, хоразмликлар билан турмушнинг аччиқ-чучунини бирга тортганмен. Энди улар бошига бало-қазолар ёғилаётган бир пайтда қочсам номардлик бўлғай”.

Бу ҳақда Мирзо Улуғбекнинг “Тўрт улус тарихи” асарида ҳам сўз юритилган:

“... Хоразм шаҳри (Урганч – П.Ш.) озод этилгандан кейин халойиқни саҳрога ҳайдаб чиқиб, қатл этдилар. Ҳазрати Шайх Нажмиддин Кубро, унга Аллоҳнинг раҳмати бўлсин, ўша шаҳид этилганлар жумласидан эдилар. Машҳурдирки, қатл чоғи Ҳазрати Шайх бузургвор бир қўли билан қатл этаётган кофир яловининг учини ушлаб турдилар. Кейин қанчалик уринишмасин, кофирнинг яловини ул кишининг қўлидан чиқариб ола олмади. Охири ул кофир яловини қирқиб олдилар. Ўз қўллари билан тутган ялов учи — “Сари парчам” ўз вафотлари ишораси эканини аниқлашди”.¹

¹ Мирзо Улуғбек. Тўрт улус тарихи. Тошкент. Чўлпон нашриёти, 1994, 165-бет.

Хоразм маликаси Шайхнинг “Фавоъих ул-Жамол ва фавотих ул-Жалол”, “ал-Усул ал-ашара” сингари асарларини мутолаа қилган, ҳикматли шеърларини ёд олган.

***Ишқ дардида ғариб оламда жондир,
Ким дарад чекса ўшал инсондир.
Ошиқликда дўзах мисли оташгоҳ,
Бошқа каслар учун у зимистондир.***

Зиёратчилар хонақоҳнинг эшигини хатлаб ўтишди. Меҳмонлар жойларига ўтиришлари билан оппоқ соқоли кўкрагини қоплаган чол ширали овоз билан тиловатни бошлаб юборди...

Севинбека назарида чол нимаси биландир Нажмиддин Куброни эслатар эди. Шу пайт унинг кўз ўнгида Шайхнинг қиёфаси гавдаланди. У ҳаёлан Шайхи Валийтарошга мурожаат қилди:

— Эй, бобо, ҳузурингга мадад излаб келдим. Бегона юртга келин бўлиб бораётирман. Дилим нотинч, кўнглим қоронғу, ростини айтсам эртанги кунимдан ташвишдаман, гўё бирон фалокат юз бераётгандек, кўрқаяпман.

Шу дам оппоқ булутлар устида ўтирган Нажмиддин Кубро пайдо бўлди ва у қўлларини дуога очиб, бундай деди:

— Қизим, сенинг пешонангга Амир Темурнинг келини бўлишдек шарафли вазифа ёзилган. Лекин бир нарсани унутма. Бошингга ҳар қандай оғир кун тушмасин, ҳеч қачон руҳингни чўқтирма. Ҳамиша Аллоҳни ёдингга тут. Билгинки, ёмон кунлар кетидан, албатта яхши кунлар келади... “Фа ман йаъмал мисқола зарратин хайран йараъ ва ман йаъмал мисқола зарратин шарран йараъ”, яъни — заррача яхшилиқни ҳам, заррача ёмонликни ҳам Аллоҳ кўради. Бу фоний дунёда яхши ишларнинг ҳам, ёмон ишларнинг ҳам ҳисоб-китоби бор. Сени қанчалар хафа қилишмасин, ҳеч қачон қасос олишни ўйлама. Дилинг эзгу ниятлар билан амалларга тўлиқ бўлсин. Имкон топсанг Байтуллоҳни зиёрат қилиб келгин...

Шайх Кубро Севинбекага оқ фотиҳа бериб, қандай пайдо бўлса, худди шундай тўсатдан ғойиб бўлди.

Севинбека ўзига келиб, атрофига назар ташлади. Тиловат қилган оппоқ соқолли чолнинг кўзлари юмуқ. Шакарбека эса

дилида билган дуоларини пичирлаб, қўлларини очиб, фотиҳа қиларди.

Шакарбека билан Севинбека хонақоҳдан чиқишиб, отларига минишди. Севинбека йўл-йўлакай онасига ҳаёлан Шайх билан сўзлашганини ва ундан фотиҳа олганини айтиб берди.

— Бу яхшилик аломати. Шайх Кубро ҳаммага ҳам фотиҳа беравермайди. Илоҳо бахтинг очилсин, қўшганинг билан қўша қаригин, борган жойингда тинчигин, қизим, — деди Шакарбека шоҳи рўмолчаси билан ёшли кўзларини артар экан. Онанинг назарида бу тўй гўё зўровонлик билан бўлаётгандек эди. Бироқ, куёв — Жаҳонгир Мирзонинг мақтовига ишонгиси келар, бу ишонч — Шакарбекага ва қизига зулмат ичра нурдай тасалли берарди.

Шакарбека беихтиёр равишда тўй арафасида бўлиб ўтган жангу жадалларни эслади.

Урганчдан йўлга чиққан келин карвони куёш уясига кирар-кирмас Булдумсоз қалъаси дарвозаси олдига келиб тўхтади. Тарихий солномаларда тилга олинмишича, Булдумсоз қалъасининг бунёд этилган даври милоддан аввалги II-I асрларга тўғри келади.¹

Академик Бўрибой Аҳмедовнинг “Тарихдан сабоқлар” китобида ҳам Булдумсоз қалъаси билан боғлиқ айрим воқеалар тилга олинган. Олимнинг ёзишича, “1486 йили Шайбонийхон яна Хоразм тарафга қочди. Бу сафар у Хоразмдаги Тирсак қалъасини эгаллаб олди ва бу ерда ўз уғруқини ҳамда иниси Маҳмуд Султонни кичик бир ҳарбий қисм билан қолдириб, ўзи Урганч сари қўшин тортди. Султон Ҳусайн кўчманчи ўзбекларга қарши амир Абдухолиқ бошчилигида йигирма минг кишидан иборат катта қўшин юборди.

Шайбонийхон ўша кунни кўп сонли қўшин билан очиқ жанг қилишдан бош тортди ва қамални бўшатиб, Булдумсоз қалъасига борди. Қалъа ҳокими амир Ҳалил найзачи ва шаҳар

¹ Академик Я.Фуломовнинг келтирган маълумотларига кўра Булдумсоз қалъасида XVII асрга қадар қизгин ҳаёт давом этган. Тарихчи Абулғозиннинг “Шажараи турк” асарида ҳам Булдумсоз қалъасининг номи тилга олиб ўтилган. “Сув буюнда, - деб ёзади тарихчи, - Хсвак, Хазорасп ва Кот ва Булдумсоз ва Пинчкатов буюнда Богобод ва Обивард ва Чахордоҳий жойлашган”.

Я.Фуломов. Хоразмнинг суғорилиши тарихи. ЎзССР. “Фан” нашриёти. Т., 1959, 151-бет.

аъёнлари хонга қўп совға-саломлар юбориб, қалъани жангсиз таслим қилдилар”.¹

Буюк боболаримиз Муҳаммад Ал-Хоразмий, Абу Райҳон Беруний, Ибн Сино, Маҳмуд аз-Замаҳшарий, Нажмиддин Кубролар бир неча марта Булдумсоз қалъасида қўниб ўтганлар. Бу ерда бир пайтлар Жалолоддин Мангуберди ва Темур Маликлар ўз қўшинларини кўрикдан ўтказганлар.

Чингизхон галалари Урганчни босиб олишдан аввал уч ой давомида Булдумсоз қалъасини қамалда ушлаб турган. Қамалдагилар охириги томчи қонлари қолгунларига қадар мардонавор кураш олиб борганлар, улар орасида душман тарафга сотилган биронта ҳам хоин чиққан эмас.²

Булдумсоз қалъасининг қутволи Шарафиддин Ҳамдам олий мартабали меҳмонларни ҳурмат ва эҳтиром билан кутиб олди ва уларнинг шарафига шоҳона базм уюштирди. Базм тугаб, ҳар бир меҳмон ўзи учун ажратилган хоналарга кириб кетишди. Хонзода ҳам йўл чарчоғини важ қилиб, ёлғиз ўзи дам олмоқчи бўлди.

Аммо Шакарбека қизининг маъюс кайфиятини сезиб, “Ҳали вақт эрта, Биби халфадан бир нима эшитамиз” деди ва у Биби халфани ёнига чақириб, унинг қулоғига бир нималар шивирлади. Аллақачон ёши етмишлардан ошиб қолган бўлса ҳам ўзини тетик тутувчи халфа-отинойи қўшни хонага кириб, чарм муқовали китобни олиб чиқди.

— Мана бу китобни бухоролик улуғ шайх Абу Бакр Муҳаммад ибн Исҳоқ Калободий ҳазратлари ёзганлар, — деди ширали овоз билан Биби. — Ушбу китоб “Ат-Таъруф ли мазҳабит-тасаввуф” (“Тасаввуф йўлини таништириш”) деб номланади. Унда одамларнинг руҳий-маънавий ҳолатларига тегишли бўлган тариқатлар тилга олинган. Улуғ шайх тасаввуфнинг ўн етти сулуки (тариқатлари) ҳақида сўз юритади. Биринчиси, **сабр** — бошга тушган ҳар бир қийинчиликка чидаш; иккинчиси — **фақр** — Аллоҳга бандаликни сидқидилдан бажарйш, аммо бу

¹ Б.Аҳмедов. “Тарихдан сабоқлар”. Т., “Ўқитувчи”. 1994 йил, 105-бет.

² Мустабид шўролар даврида Булдумсоз қалъаси бутунлай қаровсиз қолди. Унинг пахса деворлари бузилиб, тупроғи маҳаллий ўғит сифатида пахта далаларига сочиб юборилди. Бизнинг кунларимизга келиб, кўҳна қалъа ўрнида шиша ва сопол синиқлари уюлиб ётган кўримсиз бир тепалик қолган, холос.

қашшоқликда яшаш дегани эмас; учинчиси, **тавозе** — кишиларнинг Аллоҳга хокисорлиги, камтарлик; тўртинчиси, **хавф** — инсоннинг ёмон ишлар билан имондан ажралишидан қўрқиши; бешинчиси, **тақво** — Аллоҳдан қўрқиш, ҳаром нарсалардан ҳазар қилиш; олтинчиси, **ихлос** — чин юракдан ишониш; еттинчиси, **шукр** — Аллоҳнинг неъматларини эътироф этиб, унга шукроналар айтиш; саккизинчиси, **таваккул** — ҳамма ишни Аллоҳга топшириш, ожизлигини Аллоҳга билдириш; тўққизинчиси, **ризо** — тақдирнинг ҳукмига рози бўлиш; ўнинчиси, **ражо** — умид ва ишонч билан яшаш; ўн биринчиси, **зикр** — доимо Аллоҳни ёдда тутиш билан яшаш; ўн иккинчиси, **унс** — зикр билан улфат бўлиш; ўн учинчиси, **қурб** — Аллоҳга ибодат қилиш орқали яқин бўлиш; ўн тўртинчиси, **васл** — қалбга Аллоҳ нурининг кириши; ўн бешинчиси, **муҳаббат** — Аллоҳга мойил бўлиш; ўн олтинчиси, **важд** — Аллоҳ сирларидан воқиф бўлиш; ўн еттинчиси, **ғалаба** — Аллоҳга нисбатан бўлган муҳаббатнинг барча нарсалардан устун келиши...

Шакарбека секин йўталди. Биби Халфа ўқишдан тўхтади.

Тун аллақачон ярмидан ошиб қолган. Ташқарида баҳор шамоли ғув-ғув қилади. Шакарбека билан Биби Халфа дарров ухлаб қолишди. Хонзода бўлса турли ҳаёллар гирдобига ўралиб, туни билан мижжа қоқмай чиқди.

Тонг отиб, келин карвони Кот қалъаси томон йўл олди. Карвоннинг йўл юришидан фойдаланиб, Хоразмнинг қадимги пойтахтларидан бири саналган Кот¹ (Қиёт, Кат)нинг тарихи ҳақида айрим манбаларни тилга олиб ўтайлик. “Хоразмнинг энг йирик пойтахти Кот шаҳри номининг келиб чиқиши анча мураккабдир, — деб ёзади академик Яҳё Ғуломов, — Хекатий уни “Хорасмий” шаҳри деб атайди. Арабларнинг Ибн Руста ва Ибн Фадлон каби дастлабки муаллифлари уни “Хоразм” дейдилар. Агар Хекатийнинг “Хорасмий”си араб муаллифларининг “Хоразмий”сига тўғри келса, қадим замонларда Хоразмнинг пойтахти ҳам шу мамлакатнинг номи билан, яъни Хоразм деб аталган деб тахмин қилиш мумкин”.²

¹ Кот сўзининг луғавий маъноси шаҳар, қалъа, қўрғон деган маънони англатади

² Я.Ғуломов. “Хоразмнинг суғорилиш тарихи”, 122-бет.

Тарихий ҳужжатларда айтилишича, турли хил номлар билан тилга олинган Кот қалъаси милоддан аввалги II-I асрларда бунёд этилган ва XVII асрга қадар шу ном билан аталиб турилган. Узоқ йиллар давомида Кот қалъаси Африғийлар сулоласининг бош қароргоҳи, маркази бўлиб келган. Африғийлар сулоласи Хоразмни учинчи асрдан то ўнинчи асрнинг охирларигача бошқардилар. Беруний бу династиялардан чиққан ҳукмдорларнинг рўйхатини келтиради: Африғ, Бугро, Саҳабек, Аскажамун, Аскансувор, Саҳр, Шовуш, Ҳамгири (Ҳамжирд), Бўзгар, Арсамух, Саҳр, Сабри, Азкижувар, Аскижамуғ, Шовшафар, Туксебаса, Абдулла, Мансур, Ироқ Муҳаммад, Аҳмад, Абу Абдулла Муҳаммад.

Н.Веселовский бу рўйхатни тўла эмас, деб айтади, бу Вазамар деган ва бошқа Хоразм подшоҳлари тангаларининг топилиши билан исботланади. С.М.Толстов бу подшоҳларни африғийлар сулоласига киритади.¹

Милоднинг 995 йили Африғийлар сулоласининг энг охириги подшоҳи Абу Абдуллоҳ қатл қилинганидан кейин² Хоразм пойтахти Урганчга кўчиб, Кот иккинчи даражали шаҳарга айланади ва ўша давргача сақлаб келган мавқеини бутунлай йўқотади.

Келин карвони Булдумсоз қалъасидан чиққач, Порси, Кўкча, Кубатов, Манғит, Гурлан мавзелари орқали юриб, Амударёнинг қирғоғига етиб келди. Улар олдиндан тайёрлаб қўйилган соллар ва қайиқларга ўтириб, дарёнинг ўнг қирғоғига ўтиб олишди. Қирғоқда меҳмонларни Кот қалъасининг қутволи Бурҳониддин Жалол, аркони давлат, шариат пешволари ва Самарқанддан етиб келган беклар, амирлар ва аслзода аёллар кутиб турар эдилар.

Келин карвони шаҳар маркази томон йўл олди. Олдинда кетаётган икки отлик барчанинг диққат-эътиборида. Улардан бири шаҳар қутволи, иккинчиси Амир Темурнинг топшириғи билан Хоразм маликасини кутиб олиш учун Самарқанддан Котга келган Куртуғо хотундир.³

¹ Ўша китоб, 164-бет.

² Я.Ғуломов. "Хоразмнинг суғурилиш тарихи", 154-бет. Хоразм пойтахтини Табарий "Мадинат ал-фил", Истахрий, Мақдсийлар эса Фил ёки Фир деб атайдилар. Ибн Ховқал Хоразм пойтахтини Даржош деб атаса, Ёқут ҳамавий Мансура деб номлайди

³ Қадим туркийлар подшоҳларининг оналари, рафиқалари (маликалари)ни хурмат-эҳтиром билан хотунлар деб номлашган.

Шу ўринда Соҳибқирон ҳурматини қозонган Қуртуғо хотун ҳақида айрим маълумотларни тилга олиб ўтайлик.

Тарихчи Шарафиддин Али Яздий ҳикоя қилади:

“Бўлақларни олгондин сўнг Юсуф Сўфи яхши тўй тортиб, Хонзодани юборди, яхши яроқ (сеп) биланким, подшоҳларга муносиб бўлмай. Беклар бировни Самарқандга чоптурдилар ва келгонларидин хабар юбордилар. Бекларнинг келгонидан ҳазрат Соҳибқирон хабар топиб, Қуртуғо хотунким, Қайдухон ўғлининг хотуни эрди, бўлгон бекларнинг хотунларини ўтрав юборди. Алардин сўнг шаҳарнинг содот ва қозот¹ ва уламо ва машойих-у арбоблари Котгача ўтрав бордилар”.²

Қуртуғо хотун Помир-Олой ўлкаси улусининг ҳокими бўлган Ўқдойхоннинг невараси амир Қайдухоннинг хотинидир. Амир Қайдухон эса Амир Темурнинг ишончли ва нуфузли бекларидан бири.³

Мана бир неча йилдирки, қирқ ёшлик Қуртуғо хотун маҳди-улё Сароймулкхонимнинг сирдош дугонаси. Ақли, одоби, муомаласи билан ҳурмат қозонган бу аёл Амир Темур оиласи, қариндош-уруғлари билан борди-келди қилади. У Ҳожибек мўғулнинг қизи Чўлпон Мулк оқа бегимнинг Соҳибқирон никоҳига киришида, Жаҳонгир Мирзонинг Руқия Хоника бегимга уйланишда ҳам совчи мақомида қатнашган.

Меҳмонлар ва мезбонлар Котнинг қоқ марказида жойлашган Ал-Фир саройига етиб келишди. Сарой атрофи чиннидек қилиб супириб-сидирилган. Ичкарида барчани шоҳона зиёфат кутиб турар эди. Бурҳониддин Жалол урғанчлик ва самарқандлик меҳмонлар шаънига илиқ сўзлар айтиб, Соҳибқирон топшириғи билан келган Қуртуғо хотунга навбат берди. Ўрта бўйли, хипча белли бу аёлнинг атир-упа суртилган оппоқ юзи, қулоқларидаги тилла исирғалар, билакузуклари, бўйнидаги шода-шоода дурлар, марваридлар давранинг эътиборини ўзига тортди.

Қуртуғо хотун енгил қадамлар билан Хонзоданинг олдига бориб, уни бағрига босди, икки юзидан чўлп-чўлп ўпди. Сўнгра урганчлик меҳмонларга қимматбаҳо совғалар ҳада қилди. Ўз навбатида Шакарбека ҳам самарқандлик меҳмонларни ноёб тухфалар билан сийлади.

¹ Сайидлар ва қозилар.

² Шарафиддин Али Яздий. “Зафарнома”. 76-бет. Н. Шомий “Зафарнома”, 95-6.

³ Ўша китоб, 80-бет. (Бу хулагий хонларидан бўлган Қайдухон эмас – П.Ш.)

Сўнгра раққоса қизлар “Лазги” ўйинини бошлаб юборишди. Бошларига дудорли, парли, попуқти, безакли таҳёлар кийган, кўкракларига шавкалар (тақинчоқлар) осган қизлар жажув, жажув дея, гўё инсу-жинсларни ҳайдайдилар, сўнгра кишт-кишт деб, оҳ, оҳ, оҳ, оҳ, воҳ, воҳ деб нола чекишади. Ўйин давомида овва, овва деган шўх овозлар бир неча бор такрорланади. Навбат қайроқ лазгисига келади. Дойра лак, лак, лак, лау пом лакалау пом деб, деб савол беради. Қайроқ бўлса такалау там, такалау там, такалау пом деб жавоб қайтаради.¹

Раққоса қизлардан бири навозиш билан Кўртуқа хотунни ўйинга тортади. Кўртуқа хотун аввал бироз ийманиб турди, сўнгра нозли муқом қилиб, ўзига хос ўйинни бошлаб юборди. Унинг энгил оёқ олишлари, қўл-ҳаракатлари, имо-ишоралари, нозу-карашмалари шу қадар нафис, шу қадар жозибали, шу қадар сеҳрли эдики, урганчиликлар оҳ-оҳ, воҳ-воҳ деб юборишганини ҳам билмай қолишди.

Кўртуқа хотун муқом қила-қила Хонзоданинг олдига борди ва уни ҳам ўйинга тортди. Созандалар сурнай навосини бошлаб юборишди.

Хонзода қўлларини куйга монанд ҳолда кўтарди ва бир лаҳза қотиб қолди. Куй оҳанги ўзгарди, рақс ҳам шунга яраша мақомга тушди. Хонзоданинг ўйинидан завқ олган Биби Халфа ҳам виқор билан ўртага чиқди. Даврани қарсақлар ва қийқириклар босиб кетди.

Ал-Фир саройида бошланган базм ярим тунга қадар давом этди.

Шакарбека ётиш олдидан қизига “Эртага Султон Увайс Қараний қадамжосини зиёрат қиламиз”, — деди.

— Ул зоти улугни авлиёлар султони деб эшитганмен, — деди ҳаяжонини яширолмай Хонзода.

Бир чеккада жим ўтирган Биби Халфа ҳам суҳбатга аралашди.

— Ҳазрати Фаридиддин Атторминг “Тазкиратул авлиё” китобида Султон Увайс Қараний ҳазратлари “тобеинларнинг қибласи, чилтонларнинг пешвоси, пинҳоний қуёш, раҳмон нафасидир”, дейилган.

Маликанинг ҳайратини сезган Биби Халфа оҳиста ўрнидан туриб, хонанинг тўрида тахланиб турган гулдор

¹ Г.Матёкубова. Офатихон “Лазги”. Тошкент. Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1993 йил.

нақшли хуржунларнинг биридан чарм муқовали китобни қўлига олди. Аввал кўзига суртди, сўнгра икки марта пешонасига теккизди.

— Бу ҳазрати Фаридиддин Атторнинг “Тазкиратул авлиё” китоби...

— Биби Момо, китобингизни мен ҳам кўзимга суртай, — илтижо қилди Хонзода. У, китобни ихлос билан олди.

— Бу китобда, — деди Биби Халфа ҳаяжон билан, — Султон Увайс Қараний ҳикматлари берилган.

— Қани, эшитайлик, — қизиқиб сўради Шакарбека.

Биби Халфа овозини хиёл кўтариб, шошмай ўқий бошлади: “Улуғлик истадим, уни тавозуъ-камтарликдан топдим, обрўни эса халққа насиҳатгўй бўлишдан, мурувватни эса тўғрисўзликдан, фахр-ифтихорни эса тақво — Худодан кўрқишдан, шон-шарафни эса қаноатдан, роҳатни парҳездан, фаровонликни эса Аллоҳга таваккул қилишдан топдим...”.

Орага жимлик чўкди.

— Болалигимда, — деди жимликни бузиб Шакарбека. — Раҳматли онам бир неча марта Султон Увайс Қараний ҳақида ҳикоятлар айтиб берган.

— Биз ҳам эшитайлик, ойи, — деди кўзлари ёниб Хонзода.

Шакарбека ўз ҳикоясини бошлади:

“Увайс Қараний Расулulloҳ (с.а.в.) ишқи билан ёниб юрарди. Кўнглига тугиб қўйгани, орзуси Расуллиллоҳнинг муборак жамолини кўриш эди. Бу ишқ ила кунлар ўтиб борар эди. Бир кун онасига “Онажоним, рухсат этсангиз Мадинага бориб, суюкли Пайғамбаримизнинг муборак юзларини кўрсам, зиёрат қилсам”, — деди. Увайс Қаранийнинг онаси ўғлининг бу гапига хайрихоҳ бўлиб, “Бир шарт билан рухсат бераман. Расуллиллоҳ (с.а.в.)ни фақат хонаи саодатлари (муборак уйлари)дагина зиёрат қиласен”, — деди. Ошиқи Расул Увайс Қараний “Онам менга рухсат берди”, дея қувониб, Мадина томон йўлга тушади. Бир неча кун юриб, Мадинага етиб келади. Расулulloҳнинг (с.а.в.) уйларини сўради. Кўрсатдилар, хонаи саодатининг эшигини тақиллатди. Ичкаридан ҳазрати Ойиша волидамиз:

— Ким у? — деб овоз бердилар.

— Бу мен Увайсман, Яманнинг Қаран қишлоғидан Расулulloҳ (с.а.в.)ни зиёрат қилгани келдим, — деди.

Ҳазрати Ойиша волидамиз:

— Расули Акрам (с.а.в.) масжидга кетдилар, ўша ерга борсанг кўрасан, — дедилар.

Увайс Қараний:

— Оҳ! Боролмаймен, онам фақат шу ергача рухсат берган, — деб айтди.

Ҳазрати Ойиша волидамиз:

— Эй, Аллоҳнинг қули. Ўзинг кимсан? — дедилар.

Увайс Қараний:

— Мен бир чўпонмен. Суюкли пайғамбаримизни зиёрат қилгани онамдан шу ергача рухсат олганмен. Демак, кўриш насиб бўлмабди, — деб келган томонига қайтиб кетибди.

Расулиллоҳ с.а.в. масжиддан қайтиб келиб:

— Ё Ойиша, бу ерга Увайс келдими? Мени бу дунёда кўриш унга насиб бўлмайди. Аллоҳ уни имтиҳон қилмоқда. Онасига бўлган итоатнинг қай даражада эканлигини билмоқчи, — дедилар.

Увайс Қараний онасининг олдига келди, бўлиб ўтган воқеани афсусланиб, оҳ чекиб тушунтирди. Йўл азоби ва пайғамбаримизнинг дийдорига етиша олмаганидан сарғайиб сўлди.

Онаси:

— Қайғурма, ўғлим, қайғурма! Сен мени мамнун этдинг. Аллоҳ сени мамнун этади. Суюкли Пайғамбаримизни у дунёда кўрасан, шафоатига эришасан, — деди.¹

Шакарбека ўз ҳикоясини тугатди. Ташқарида қушларнинг чуғур-чуғури бошланди. Кўкариб отаётган тонг нурларини аста-секин атрофга ёя бошлади.

Келин қарвони енгил нонушта қилиб, Кот қалъасидан олти-етти фарсах нарида жойлашган Султон Увайс зиёратгоҳи томон йўл олди.

Муқаддас қадамжо Султон Увайс тоғининг шундоққина этагида жойлашган.² Тоғнинг марварид доналари сингари тизилган тизмалари, ола-чалпоқ булутлар билан ўйнашувчи чўққилари кўзни ўйнатади.

Зиёратчилар оёқ-кийимларини ечиб, авлиё қабрининг қибла томонига ўтишди. Сўнгра Фотиҳа сурасини, Ихлос сурасини, Оятал Курсий, “Залзала” ва Такосур сураларини

¹ Ушбу ҳоқоят тўлалигича ҳамидулла Аминовнинг “Султон Увайс Бобо”. Мовароуннаҳр. Т., 2004, 6-7-бетлар китобида келтирилган.

² Амударё бўйида истиқомат қилувчи халқларнинг муқаддас қадамжоси саналган Султон Увайс Қараний мақбараси Қорақалпоғистон Республикасининг Беруний тумани ҳудудида жойлашган.

ҳамда Саловот ўқиб, Аллоҳдан ва азиз-авлиёлардан шафоат тиладилар.

Меҳмонлар ибодат амалларини бажарганларидан кейин муқаддас Муножот тоғи сари йўл олишди. Улар тоғнинг тепасига чиқишиб, у ер — бу ерда сочилиб ётган қизил доғларни томоша қилишди.

Ривоят қилишларича, ушбу қизил доғлар Султон Увайс бобонинг ўз тишларини синдирганида оққан қонларнинг изи экан.

Тарихий манбаларда тилга олинишича, Султон Увайс Қараний пайғамбаримиз Муҳаммад (с.а.в.)нинг Уҳуд тоғида рўй берган жангда тишлари синганлигини эшитиб, ўз тишларини синдирган.

— Садоқат ҳам, севги, вафо ҳам, одамийлик ҳам шунчалик бўлар экан, — пичирлади ўзига-ўзи Хонзода.

Зиёрат тугаб, келин карвони Самарқанд сари йўлини давом эттирди.

Улар йўл-йўлакай Хоразмнинг қадимий қалъалари саналган Тупроқ қалъа, Қават қалъа, Аёз қалъа, Бургут қалъа, Гулдурсун қалъа, Ёнбошқалъа, Қирқ қиз қалъа, Қўйқирилган қалъаларнинг асрлар шамолига дош бериб ҳали ҳам ўзининг салобатини йўқотмаган қалин пахса деворлари, буржлари, миноралари, кўрғонлари, саройларини томоша қилиб ўтишди.

Икки кун ичида кўрган-кечирганлари ва эшитганлари Хонзоданинг ҳаёлини алғов-далғов қилиб юборди.

... Буюк боболар мероси, азиз авлиёларнинг қадамжолари, қадимий қалъалар манзаралари, она юрт ҳудудининг бу қадар кенглиги... Ана бепоён осмонда она бургут қанот қоқади. Қалдирғочлар вижир-вижири оламни босиб кетган. Яшаш нақадар лаззатли...

Шу пайт беихтиёр равишда унинг ҳаёлида бўлғувси қайин отаси Амир Темурнинг Хоразмга қилган юришлари, Ҳусайн Сўфининг бевақт ўлими, амакиси Юсуф Сўфининг можаролари гавдаланди. Унинг онги, шуури, қалби бир нарсани тушунмайди? Нима учун ҳукмдорлар бир-бирлари билан урушиб, қон тўкишади, ҳокимият талашади?

Олдинда уфқлар билан тутшиб кетган бепоён Қизилқум чўли.. У ер — бу ерда шоҳлари тарвақайлаб ўсган саксовуллар, эндигина кўзини очаётган қорабироқлар¹, куврақлар, япроқ

¹ Қорабироқ — игнабаргли ўсимлик.

чиқариб улгурган янтоқлар, гул тугишни бошлаган юлғунлар кўзга ташланади. Баданни жунжиқтирувчи чўл шамоли кўчиб юрувчи қум зарралари билан ўйин қилади. Айниқса, боши саватга ўхшаб кетадиган сариқ рангли куврак¹ларнинг товланишини айтмайсизми? “Бу қадар нафис, бу қадар гўзал кувраклар” ҳаёлидан ўтказди Хонзода кувракларни томоша қилар экан. Қани энди у ҳам кувраклар сингари эркин, озод бўлса, қумлар бағрида чопиб юрса. Минг афсус бунинг иложи йўқ. Нега инсонлар доимо ташвиш билан яшайдилар, бир-бирлари билан араз қилишиб уруш қиладилар. Мана шу кувракларга ўхшаб тинч, хотиржам яшасалар бўлмайдими?..

Сафарнинг учинчи куни эрта тонгда олисдан қадимий Варахшанинг кўҳна миноралари кўзга ташланди. Варахшадан кейин Қизбиби зиёратгоҳи. Карвон бу ерда бир зум тўхтаб, Бухоро Арки томон йўл олди. Арк олдида уларни шаҳар қутволи Садриддин Холиқ, беклар, амирлар, Самарқанддан келган аркони давлат одамлари кутиб олишди.

Хонзода Бухоронинг табиати, одамлари ҳақида жуда кўп ҳикоятлар, ривоятлар эшитган бўлса ҳам, аммо Аркнинг бу қадар салобатли эканлигини тасаввур қилмаган эди.

Биби Халфанинг айтишича, тарихчи Наршахий Бухоро шаҳрининг ўтмиши ҳақида китоб ёзган. Ўша китобда Аркнинг бунёд этилиш тарихи ҳам эслаб ўтилган.

Шу ўринда Наршахийнинг ҳикоясини тилга олиб ўтамиз: “Сиёвуш ибн Кайковус ўз отасидан қочиб, Жайхун дарёсидан ўтиб, Афросиёбнинг олдига келди. Афросиёб уни яхши қабул этди ва ўз қизи Фарангизни унга хотинликка бериб, барча мулкани ҳам унга топширди. Бу вилоят ўзига вақтинча бериб қўйилган жой эканлиги туфайли, Сиёвуш бу ерда ўзидан бир ёдгорлик қолдиришни истади. Шундай қилиб, у Бухоро Хисорини бино қилди ва кўпроқ вақт ўша жойда турар эди. (Кимлардир) у билан Афросиёб ўртасида ёмон гаплар юргизди ва натижада Афросиёб уни ўлдирди ҳамда ана шу Хисорда Шарқий дарвозадан кираверишингизда “Дарвозаи гуриён” деб аталган сомонфурушлар дарвозасининг ичкарасига дафн этдилар. Шу сабабли Бухоро оташпарастлари ўша жойни азиз тутадилар ва унга атаб ҳар йили Наврўз куни кўёш чиқишидан олдин ўша жойда биттадан хўроз сўядилар.

¹ **Куврак** – қир, адир ва чўлларда ўсадиган ўсимлик.

Бухоро аҳолисининг Сиёвушнинг ўлдирилишига бағишлаб айтган марсиялари бўлиб, у барча вилоятларда машҳурдир. Куйчилар унга мослаб куй тузганлар ва қўшиқ қилиб айтадилар.

Кўшиқчилар уни “оташпарастлар йиғиси” дейдилар. Бу гапларнинг бўлганига ҳозир уч минг йилдан ортиқроқ вақт ўтди”.

Биби Халфанинг қизиқарли ҳикояси Хонзоданинг хушини ўғирлади. Қани энди Сиёвуш марсияларини биладиган биронта одам бўлса-ю, айтиб берса, ҳаёлидан ўтказди у. Маликанинг ҳайрат тўла кўзларига тикилган Халфа ўзича хиргойи бошлади:

*Тахт узра шоҳ ўрнин қайгу, ғам олди,
На қуёш қолди, на сарғу ноз қолди.
Дунёга ишонма, кўнгила боғлама,
Дунё аламидан дилинг доғлама.
Унда вафо йўқдир ва йўқдир бақо,
Шундайдир бошидан охир бу дунё.*

— Анча-мунча марсияларни билар эдим, — деди Биби Халфа. — Афсуски, ҳаёлимдан кўтарилган. Вақти-соати келиб, қолган-қутганларини ҳам айтиб берамен.

— Афросиёб ҳақида ҳам сўзлаб беринг, — қизиқиб сўради Хонзода.

— Тарихий китобларда ёзилишича, Афросиёбнинг асл исми Алп Эр Тўнга бўлган — ҳикоясини давом эттирди Биби Халфа. — У Жайхун бўйларидан Шарқ, Қофқозгача бўлган ҳудудда юрт сўраган. Котлик бобомиз Абу Райхон Берунийнинг далолатига кўра, Кангдиз шаҳри Афросиёбнинг қароргоҳи саналган.

Бир пайтлар Алп Эр Тўнга (Афросиёб) бобомиз фарзандларига насихат қила туриб, мана шундай деган экан:

*Неча қад эр эрса йунгаг тингломас,
Неча қад бег эрса укушлуг удуг,
Йунгача йақин бўлса тегрур йуруғ.*

*(Қанчалик яхши, чақувни тингламайдиган одам бўлса
Ғийбатчи орага кирса (у) сабр қилолмайди (яъни чақувчига
қулоқ беради)*

*Қанчалик яхши, заковатли бек бўлса,
Чақимчи яқин бўлса (унга) малол келтиради.*

Биби Халфа жимиб қолди. Унинг ҳикояси Хонзодага қаттиқ таъсир этди. Маликанинг туҳматига учраган Сиёвушнинг саргузаштлари, Афросиёбнинг жанглари, ҳикматлари ва ниҳоят Бухоро Арки қурилиши билан боғлиқ

бўлган ривоятлар Хоразм маликасининг фикрларини тўзғитиб юборди. Ота-боболаримиз тарихи шу қадар бой, шу қадар чуқурки, ўрганган, эшитган сайин яна унинг янги саҳифалари очилаверади, — ҳаёлидан ўтказди Хонзода.

Шу пайт уларни ичкарига дастурхон тузилган кенг ҳовлига чорлашди.

Бухоро дастурхони... Марғилоннинг “Субҳоний” қовуни, “Дона калон” деб номланган анори, Ахсининг “Мир Темурий” деб номланган қовуни, Бухоронинг “Олий бухорий” деб номланган пўсти юпқа қовуни, ҳар бир донаси бош бармоқдек келадиган гўштли” узумлари, қовурилган каклик, товук, ўрдак гўштлиари... “Сафо” палови... қайси биридан татиб кўришни билмайсиз...

Келин карвони эрта тонгда яна йўлга чиқди. Олдинда Чўли Малик. Осмон артилган шиша сингари тиниқ, мусаффо. Атрофни явшаннинг хушбўй иси тутиб кетган.

Меҳмонлар пешин чоғи Роботи Маликка етиб келишди. Карвонсаройнинг пештоқи, йўловчилар хордиқ оладиган хоналари ислимий нақшлар билан безатилган. Унинг ёнида қишин-ёзин муздек тоза сув билан тўлиб турган Сардоба жойлашган.

Бу ерда меҳмонларни маҳди-улё Сароймулкхоним, Амир Темурнинг опаси Қутлуғ Туркон оқа, қизлари Султон Бахт бегим, Тоғайшоҳ оқа, нуфузли амирларнинг аёллари кутиб олишди.

Қутлуғ Туркон оқа Шакарбека ва Хонзода билан кучоқлашиб кўришди ва Хоразм маликаси бошидан тилло, кумуш тангалар сочди. Кейин дастурхон ёзилиб, тансиқ таомлар тортилди. Сўнгра дастурхонга фотиҳа ўқилиб, меҳмонлар ва мезбонлар сўнгги манзил Самарқанд сари йўл олишди.

Келин карвони Самарқандга кириш олдидан от-аравалар, оғир юклар ва сепларни Даҳбедда қолдириб, Хартанг қишлоғи томон йўл олишди. Самарқанд маликалари, Шакарбека ва Хонзода яна қайта маҳофаларга ўтиришди. Даҳбед билан Хартанг ораси нари-бериси билан икки фарсах келади. Олдинда боғларга кўмилган Хартанг қишлоғи... Бу ерда буюк

аллома “Амирул-мўминийн фид ҳадис” (“Ҳадис илми бобида мўминлар амири”), “Ал-имом ул-Миқдом” (“Имомлар пешвоси”), “Имом-ул Муҳаддисийн” (“Муҳаддислар имоми”), “Саййид ул фуқаҳо” (“Фақиҳлар сайиди”) каби юксак унвонлар соҳиби бўлган, тўлиқ номлари Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ибн Иброҳим ибн ал Муғийра ибн Бардизбеҳнинг қабри жойлашган.

Хонзода олти юз минг ҳадисни ёддан билган муҳаддислар султони ҳақида жуда кўп ривоятлар эшитган.

Бир пайтлар ўн ёки ўн бир ёшида эдими, аниқ эсида йўқ, энагаси Тожихон Халфа Имом ал-Бухорийнинг ўткир ақли, заковати ва қувваи ҳофизаси ҳақида бир ҳикоятни айтиб берган эди. Ана ўша ҳикоя Хонзоданинг хотирасида сақланиб қолган. У ҳозир ўша ҳикояни яна беихтиёр эслади.

... Имом ал-Бухорий Бағдодга келдилар. Шунда ҳадис уламолари бир ерга тўпланишиб, юзта ҳадис, матн ва иснодларини бир-бири билан алмаштириб қўйишди, яъни бир иснод матнини иккинчи бир иснодга ва бир матн иснодини иккинчи бир матнга тиркаб қўйишди. Сўнг, Имом ал-Бухорийни имтиҳон қилиб кўриш мақсадида ўзларидан ўн кишини ажратиб, ҳар бирига ўнтадан ҳадис бўлиб беришди-да, уларни илм мажлисида ул кишининг эътиборларига ҳавола қилишни топширишди. Шундай қилиб, Хуросон ва бўлак ерлардан келган илм аҳли ҳамда боғдодлик уламолар бир ерга тўпланишди. Йиғин иштирокчилари жой-жойларига ўлтиришиб, ғала-ғовур босилгач, боягилардан бири ўрnidан туриб, мазкур ўнта ҳадисдан бирини савол тариқасида Имом ал-Бухорийнинг эътиборларига ҳавола қилди. Шунда Имом ал-Бухорий “Бундай ҳадисни билмаймен”, — дедилар. Сўнг, у бошқа ҳадисни айтиб эди, Имом ал-Бухорий унинг хусусида ҳам: “Бундай ҳадисни билмаймен”, — дедилар. У киши шу тариқа ўзига топширилган ўнта ҳадисни то тугагунча бирма-бир айтаверди. Имом ал-Бухорий бўлсалар, ҳар сафар “Бундай ҳадисни билмаймен”, — деб жавоб беравердилар. Шунда йиғинда синов уюштирган уламолар бир-бирларига қайрилиб қарашиб: “Ул киши (бизнинг найрангимизни) фаҳмладилар”, — дейишса, синовдан беҳабар илм аҳли: “У киши билим ва фаҳм борасида етук эмас эканлар”, — деб айтишар эди.

Кейин бояги ўн кишидан иккинчиси ўрnidан туриб, ўшал чалкаш ҳадислардан бири хусусида Имом ал-Бухорийдан сўради. Имом ал-Бухорий: “Бундай ҳадисни билмаймен”, — дедилар. Сўнг, у бошқаси ҳақида сўради. Имом ал-Бухорий яна “Бундай ҳадисни билмаймен”, — дедилар. У шу йўсинда ўзининг ўнта ҳадисни то тугагунча айттаверди, Имом ал-Бухорий бўлсалар ҳар гал: “Бундай ҳадисни билмаймен”, — деявердилар. Кейин, улардан учинчи, тўртинчиси ва шу тариқа навбатма-навбат ўнтаси ўзларидаги чалкаш ҳадислар тугагунга қадар Имом ал-Бухорийга савол беришаверди, Имом ал-Бухорий бўлсалар бирдай: “Бундай ҳадисни билмаймен”, — деб жавоб қилавердилар.

Имом ал-Бухорий уларнинг саволлари тугаганини билгач, биринчи (савол берган) кишига ўгирилдилар-да: “Сиз айтган дастлабки ҳадис хусусига келсак, унинг исноди мана бундай, матни эса бундай, иккинчисиники мана бундай ва бундай”, — дея келтирган ўнта чалкаш ҳадиснинг исноди матнларини жой-жойига қўйдилар. Шунда барча йиғин аҳли ул кишининг ўткир ақлу заковати ва қувваи ҳофизалари олдида таъзим бажо айладилар”¹.

Меҳмонлар Имом ал-Бухорий хонақоси олдига етиб келишти. Бу ерда уларни аркони давлат, Сайид Барака бошлиқ шариат пешволари кутиб туришар эди.

Аввал Кутлуғ Туркон оқа, маҳди-улё Сароймулкхонимлар маҳфадан тушишти. Навбат Хонзодага келди. У кавушини ечиб, муқаддас заминга оёқ қўйди. Унинг ҳаракатини зимдан кузатиб турган сарой маликалари ҳам бирин-кетин кавушларини ечишти.

Буюк муҳаддис ҳоки пойига ялангоёқ қириб келган Хонзодани кўрган Сайид Барака тўлқинланиб кетди. “Фаҳм-фаросатингга балли, илоҳим қўшганинг билан қўша қаригин”, дея ҳаёлидан ўтказди у. Ҳамма жой-жойига ўтиришгач, Сайид Барака гулдурак овози билан тиловат қилишни бошлади.

Жаҳонгир Мирзо билан Хонзоданинг Конигулда бўлиб ўтган никоҳ тўйлари ҳақида тарихий манбаларда тилга олинган айрим тафсилотлар билан танишиш фойдалидир.

¹ Имом ал-Бухорий – муҳаддислар султони. Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. Давлат илмий нашриёти. Тошкент-2004, 38-39-бетлар.

Даставвал икки оғиз сўз Конибил манзили ҳақида.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур “Бобурнома”да ёзади:

“Конибил Сиёҳоб ёқасидадурким, бу қора Обираҳмат ҳам дерлар. Самарқанднинг яна бир матои қирмизи маҳмалдурким, атво жавонибка элтарлар.

Гирдо-гирдида яҳши ўланглари бор. Бир машҳур ўланг Конибил ўлангидур. Самарқанд шаҳрининг шарқ тарафидадур, бир нима шимолға мойил, бир шаърий бўлғой. Қорасувким, Обираҳмат ҳам дерлар. Конибилнинг ўртасида оқар, етти-саккиз тегирмон суви бўлғай. Бу сувнинг атрофи тамом обгирдир. Баъзи дерларким, бу ўлангнинг оти Кониобгир экандур, вале тарихларда битирлар, хейле яҳши ўлангдир.

Самарқанднинг султонлари ҳамиша бу ўлангни қўруқ қилурлар. Ҳар йил бу ўлангга чиқиб, бир ой икки ой ўлтирурлар”.¹

Энди Конибилда бўлиб ўтган тўй ҳақида айтилган айрим фикрлар билан танишайлик.

Шарафиддин Али Яздий:

“Беклар тўй тартибига машғул бўлуб, анча чодир ва шомийона ва оқ уй тикдиларким, фалакнинг юлдузларидин кўбрак. Ва хосса учун бир оқ уй кўк киби тикдиларким, ичида таши лаълу жавҳар билан мурассаъ эрди.

Моҳ юзлук соқийларнинг қарашмалари аччиқ жоғир (чоғир)нинг нашъаси билан бир бўлиб, ошиқларнинг ақлу хушларини талаб этур эрдилар. Ва мутрибларнинг нағмалари наво оҳанги билан ошиқларни беҳуш этар эдилар. Уламо-ю фузало соатда ул ҳазратнинг мажлисида шаръи мутаҳҳара йўсуни билан ул ойни шаҳзода билан ақд боғладилар. Ва ҳар соридан “муборакбод” деб, дуою сано унини кўкка етказдилар”.²

Низомиддин Шомий:

“Мамлакатнинг акобир ва аёнлари билан тўлган мажлисида пок шариат ижобича муборак вақт ва бахт толеи (кулиб боққан соатда) никоҳ ақдини туздилар. Олтин, кумуш, дур-жавоҳир, мушку анбар сочқи қилдилар. Маддоҳлар васфида лол қолгудек, сўз усталари мақтовига ибора топишдан ожиз даражада машҳур тўйларгагина хос асбобу жиҳозлар, мазали таомлар муҳайё қилинди ва одамлар бир муддат айшу роҳат ва тинч-осойишталикда кун кечирдилар”.³

¹ Заҳириддин Муҳаммад Бобур. “Бобурнома”. Т., “Юлдузча”, 1989 йил, 49-бст.

² Шарафиддин Али Яздий. “Зафарнома”. 76-бст.

³ Низомиддин Шомий. “Зафарнома”. 95-бст.

Ибн Арабшоҳ:

“Амир Темур Жаҳонгир деб аталадиган ўз ўглини ниҳоятда қадр-қимматли, шарафли аслзода, юзидан нур сочилган, Шириндан кўра хусндор, валлоддадан кўра шарофатли бир қизга уйлантирган эди. Хон(лар) қизларидан бўлганлигидан уни Хонзода деб атардилар”.¹

Конигулда бўлиб ўтган тўй ҳақида испан элчиси Клави-хоннинг кундалигида ҳам айрим тафсилотлар ҳикоя қилинган.

“Келин-куёвга тўққиз қават шоҳона кийим-бош кийдириб, бошларига тўққиз қатор тошлар билан зийнатланган тож кўндирдилар. Қадимий анъаналарга биноан бу бўлажак таж ворисларига бахт келтиради. Ёшларнинг қариндош-уруғлари уларнинг бошларидан челак-челак дур-у жавоҳир, тилло тангалар ва бошқа қимматбаҳо тошларни тўқдиларким, келин-куёвнинг оёқлари остида қалин ялтироқ гилам пайдо бўлди”.

Конибил байрамона безанган. Бу ерда юзга яқин катта-кичик саропардалар тикланган. Уларнинг қатларида нозик дид билан тизилган дурлар, гавҳарлар офтоб нурида ялт-юлт қилиб, кўзни қамаштиради.

Майдоннинг қоқ ўртасига ўрнатилган ҳашаматли саропарда Соҳибқиронга тегишли. Саропарданинг тилло сувлари юритилиб ишланган ўттиз олти устунни деворларига қопланган оқ, сариқ, қора, мовий рангли йўл-йўл ипак матолар тўйга келган меҳмонлар юрагига айрича ҳаяжон солади. Саропарда олдидаги ноёб жавоҳирлар билан зийнатланган тахтда... баланд бўйли, елкалари кенг, боши шерникадай катта, бармоқлари йўғон, оқу қизил тиниқ юзли, йўғон овозли, икки кўзи бамисоли икки ёниқ шамдай оловли, бадани пишиқ, худди тош мисоли қаттиқ, ўлимдан қўрқмайдиган изтиробсиз, вазмин Амир Темур ўтирибди. Унинг олов чақнаб турган кўзлари олис-олисларга тикилган. Салтанат ҳукмдорининг ўнг қўлида ўймакор нақшли тилло узук. Узукнинг халқали кўзига нефрит тоши ўрнатилган. Халқалар устига хатти-насхда “Расти-русти” (“Куч адолатдадир”), деб ёзиб қўйилган.

Бугунги кунда Амир Темурнинг бу узуги Нью-Йоркнинг «Метрополитен» музейида сақланмоқда.

¹ Ибн Арабшоҳ, Амир Темур тарихи. Т.1. “Меҳнат”. 1992 йил. 101-бет.

1965 йили афғон олимлари Ҳиротдаги Султон Ҳусайн қабрини очиб, унинг жасади қолдиқларини текширишган. Текшириш жарёнида султон Ҳусайн ибн Мансурнинг ўнг кўрсаткич бармоғида узуги борлиги аниқланган. Узукнинг халқасига Амир Темурнинг уч халқали тамғаси ва «Ростан-Растан» («Адолат — ҳақиқатдадир») сўзлари ўйиб ёзилган. Ўқувчиларга маълумки, Амир Темурнинг узугида «Рости-Русти» — «Куч адолатдадир» — деб ёзилган эди. Ушбу узукни таниқли афғон олими Халилло Халилий ўша пайтдаги Афғонистон подшохи Муҳаммад Зоҳир шохга совға қилган. Узук Муҳаммад Зоҳиршоҳда то 1973 йилга қадар сақланиб келинган. Аммо у Италияга расмий ташриф билан борганида Афғонистон тахтини Муҳаммад Довуд эгаллайди. Римда истиқомат қилиб қолишга мажбур бўлган Муҳаммад Зоҳиршоҳ 1974 йилнинг 27 майида Муҳаммад Довудга ушбу мазмунда мактуб йўллайди.

«Олийқадр Муҳаммад Довудхон жаноби олийларига!

Нихоят самимий қизғин саломларини сизга йўллаб, барча аркону давлатингиз билан Сизга соғлиқ-саломатлик, узоқ умр ва келажак ишларингизда улкан ютуқ, омадлар тилиб, қон-қариндошларингиз номидан қуйидаги илтимоснома билан мурожаат этаман. Албатта, каминангиз ҳурмат ва илтимосни бажо этгайсиз. Менинг иш жойимда султон Ҳусайндан қолган бир дона нодир қўлёзма ва қимматбаҳо узукни менга юборсангиз бас, деб умид қиламан. Менга бошқа дову-давлат керак эмас.

Сизга ҳурмат ва эҳтиром билан Муҳаммад Зоҳиршоҳ.

Рим, 1353 ҳижрий — шамсий йил, 7 жавзо».

Агар бу узук Амир Темурнинг давлат муҳри бўлса, қандай қилиб, у султон Ҳусайн қўлига тушиб қолган?

Жаҳондаги кўпчилик осори-атиқалар билан шуғулланувчи олимлардан баъзилари бу узукни Амир Темурнинг узуги десалар, баъзи олимлар, «Йўқ, бу узук султон Ҳусайннинг шахсий муҳридир» — деб ўйлайдилар. Қандай бўлганда ҳам, Темурийлар давлатининг муҳри сифатида бу узук бебаҳо ёдгорликдир.

Муҳаммад Зоҳиршоҳ билан Муҳаммад Довуднинг ёзишмалари давом этаётган бир пайтда Қобулдаги «Арки Шоҳий» саройининг Бош кўриқчиси генерал Муҳаммад Зиё қимматбаҳо узукни ўғирлаб, яширин равишда Австрияга жўнайди.

Бу ҳақда Учқун Абдурахимов ва Абдулла Олим (Тошқин)ларнинг «Фироқ водийсида» романида сўз юритилган.

Орадан кўп вақт ўтмай узук Австрия музейларининг бирида пайдо бўлиб қолади. Газеталарда бирин-кетин мақолалар эълон қилинади. Лекин бу жараён ҳам узоқ давом этмайди. Узук ҳам, уни Австрияга олиб келган генерал Муҳаммад Зиё ҳам изсиз йўқолади. Яна газеталар ёзишади, полиция изқуварлари бир ой давомида узукни топиш ниятида чора-тадбирлар излайдилар, кўпгина одамлар қамоққа олинади.

Аммо узук топилмайди.

Шу пайт франсуз газеталари Амир Темур узугининг Лувр музейида пайдо бўлиб қолгалиги ҳақида ёзишади. Мақолалар билан танишган санъат мухлислари узукни томоша қилиш ниятида музейга киришади. Лекин улар музей залларининг ҳеч қаердан узукни топишаолмайди.

Яна матбуотларда шов-шув кўтарилади. Гўё “узукни Британия музейи қўлга киритган эмиш.” Бу хабар ҳам ўзининг тасдиғини топмайди. Шу билан узук ҳақидаги турли гап-сўзлар босилгандай бўлади.

Орадан бир-икки йил ўтади. Санъат мухлислари узукнинг Нью-Йоркдаги “Метрополитен” музейида пайдо бўлиб қолганлиги ҳақида хабар топишади. Бу ҳақда газеталар ҳам ёзишади.

Каминга 1990 йилнинг июнь ойида Вашингтонда бўлганимда Бухоронинг сўнгги амири Саид Музаффар Олимхоннинг қизи, «Америка овози» радиосининг суҳандони Шукрия хоним билан тасодифий равишда танишиб қолдим. Суҳбат орасида мен ундан “Метрополитен” музейида сақланаётган Амир Темурнинг узуги ҳақида сўрадим.

Хабарим бор. Ҳақиқатдан ҳам буюк бобомиз Амир Темурнинг узуги “Метрополитен” музейида сақланмоқда. Мен уни ўз кўзим билан кўрдим. Вақт топсангиз сиз ҳам музейга тушиб кетинг?!

— Бу қимматбаҳо ёдгорлик қайси йўллар билан Нью-Йоркка келиб қолган? — сўрайман Шукрия хонимдан.

Шукрия хоним бир зум жим қолди. Сўнгра ҳикоясини бошлади.

— Аслида бу узук ҳозир “Метрополитен” музейида эмас, Афғонистоннинг собиқ подшоҳи Муҳаммад Зоҳиршоҳнинг қўлида бўлиши керак эди. Нима учун дейсизми? Шунинг учунки, Султон Ҳусайннинг Ҳиротдаги сағанасини текширган афғон олимлари унинг ўнг кўрсатгич бармоғидаги шу узукни Муҳаммад Зоҳиршоҳга совға қилишган. Давлат тўнтариши туфайли ёдгорлик Муҳаммад Довуднинг ихтиёрига ўтган. Узук

Муҳаммад Зоҳиршоҳга қайтариб берилмаган. Мен бу ҳақда Римга сим қоқиб, Муҳаммад Зоҳиршоҳдан итервью олдим. Унинг айтишича, генерал Муҳаммад Зиё ва унинг одамлари узукни ўғирлашиб яширинча Автрияга олиб келишиб, қимматга сотишмоқчи бўлишган. Шу орада қимматбаҳо ёдгорликдан хабар топган Лувр ва Британия музейлари маъмурияти узукни сотиб олмоқчи бўлишган. Лекин улар айтган баҳо генералга ва унинг одамларига маъқул бўлмаган. Ана шундан кейин генерал Нью-Йоркка йўл олади ва бу ерда бадавлат бир ҳомийни топади.

Самимий суҳбати учун Шукрия хонимга миннатдорчилик билдириб, куннинг иккинчи ярмида Нью-Йорк томон йўл олдим. Мана рўпарамда “Метрополитен” музейи. Секин музейнинг эшигини очаман ва чуқур ҳаяжон билан залга киранам. Экспонатларни бирма-бир кўздан кечира бошлайман. Ва ниҳоят узукни топдим. Ойнаванд қути тагида сақланаётган узукни томоша қилар эканман, дунё тарихидаги энг буюк, энг доно шахс бўлган бобом Амир Темурни ва уни авлоди султон Ҳусайнни кўргандек, улар билан бевосита мулоқат қилгандек бўлдим. Ахир бу узук темурий подшоҳларнинг яхши кунларида ҳам, оғир кунларида ҳам, ҳамиша уларга ҳамроҳ бўлган. Бу узук не-не сирли суҳбатларнинг гувоҳи, не-не воқеаларнинг жонли шоҳидидир.

Энди Амир Темур ёхуд султон Ҳусайннинг узуги ҳақида айрим илмий манбаларда тилга олинган фикрлар билан танишиб кўрайлик:

Люсен Керен ва Акмал Саидовнинг “Амур Темур ва Франция” китобида ҳам бу узук ҳақида сўз юритилган:

“А. Саидов: Амир Темурга тегишли турли ашёвий далиллар дунёнинг кўп бурчақларига сочилиб кетган. Шулардан бири Соҳибқироннинг узугидир. Айтишларича, Амир Темур бармоқларининг изи қолган муборак ва мўътабар олтин узук – муҳр Нью-Йоркнинг машҳур “Метрополитен” музейи экспонатлари орасида Марказий Осиё санъатининг ноёб наъмуналари қаторидан ўрин олган. Санъатшунос Э. Грюбенинг “Ислом санъати” номли китобида узук – муҳрнинг рангли тасвири берилган. Тилла узук ўймакор ислимий нақшлар билан безатилган. Халқа кўзига нефрит тоши ўрнатилган. Халқа ҳошиясида ҳатти насх ёзуви бор, тош жойлашган кўзи тагида қандайдир кўфий хати битилган. Ҳозирча ёзувларни ўқиш имкони бўлмаган, чунки ҳошиянинг катта қисми кўринмайди. Муҳр шакли ҳам номаълум.

Сизга маълумки, Силвестер де Саси Амир Темурнинг Франция кироли Шарл IV ёзган хатида Соҳибқирон муҳри бор, деб кўрсатган.

Л. Керен: Амир Темурнинг узуги ҳусусида бир нема дейиш қийин.

Темурбекнинг муҳрига келсак, ҳақиқатдан ҳам, Шарафиддин Али Яздий, Ибн Арабшоҳ ва Клавихонининг айтишларича, унинг муҳрида уч кичик ҳалқа форсча шиор билан битилган: “Рости–Рустӣ” (“Куч адолатдадир”). Темурнинг Карл VI га ёзган хатига ҳам ана шу муҳр босилган. Лекин унинг сиёҳи ўчиб кетиб, текширишнинг иложи бўлмай қолган.

Уч халқага келсак, бу кўп мамлакатларда илоҳий ва сирли саналган 3 рақамига илова. Мўғуллар бу рақамни зафар ва бахт рамзи сифатида ишлатишган. Ўзини ўзига кўпайтириб, самовий “9” рақамини олиш мумкин деб ҳисоблаганлар. Бу муҳр Темурбек зарб эттирган тангаларда ҳам учрайди, лекин барча тангаларда эмас. Темурнинг туғро (герб)ларида бу муҳрдаги бошқа сўзларни топмадим»¹.

Соҳибқирон тахти атрофида аркони давлатнинг ҳар бири ўзининг мавқеи ва эътиборига яраша ўрин олган.

Шу ўринда “Темур тузуклари”да тилга олинган мана бу русумлар (қоидалар) билан танишиш ўқувчи тасаввурини кенгайтиришга хизмат қилади:

“Амр этдимким, ўғилларим, набираларим ва қавм қариндошларим ўз даража ва мартабаларига яраша худди ой кўрғонлагандек, салтанат тахтини ўраб ўлтиришсинлар.

Сайидлар, қозилар, уламо, фузало, шайхлар, улуғлар ва аслзодалар ўнг томондан ўрин олсинлар.

Амир ул умаро, беклар беги, амирлар, нуёнлар, улус, туманлар ва қўшинларнинг сардорлари ва амирлари, мингбошилар, юзбошилар, ўнбошилар ўз мартабаларига яраша чап қўл томонда ўлтирсинлар.

Девонбеги ва вазирларнинг ўрнини тахт қаршисидан кўрсатдим. Турли мамлакатлар, эл-улусларнинг юрт оғалари ва беклари эса, вазирлар орқасида қатор бўлиб ўлтиришларини, буюрдим.

Баҳодир деган фахрли номга эга бўлган мард йигитлар, қилич чопиб танилган ўғлонлар, салтанат тахтининг орқасида, ўнг қўл томонда ўлтирсинлар. Қоровулбегилар эса салтанат тахтининг орқасида чап қўл томонда ўлтиришларини буюрдим.

¹ Л. Керен. А. Саидов. «Амир Темур ва Франция» Тошкент “Адолат”. 1996 йил. 62 б.

Ҳировул амири менинг рўпарамдан ўрин олсин. Ички (подшоҳ ва хонларнинг хос хизматчилари), хусусий ясовулим энг катта чодир эшиги олдида, тахтим поясининг тўғрисида тик турсинлар. Арз-дод қилиб келганлар ўнг ва чап томонда тик турсинлар.

Оддий сипоҳийлар, хизматчи ва сарой кишилари ҳар қайсилари ўз мартабаларига яраша саф тортиб, жойларини билиб, тик турсинлар.

Ўрин олиш қоидаларининг бажарилишини назорат қилувчи тўрт амирга, мажлисга ҳозир бўлганларни ўз тартиби билан тахтимнинг ўнг ва сўл, олд ва орқасига жойлаштиришларини буюрдим.

Яна ҳукм қилдимки, қачон мажлис қоидасига мувофиқ тартибга келтирилгач, минг товоқ ош, минг дона нон тортиб умум йиғилганларга шоҳона шўлон (зиёфат) берсинлар. Минг товоқ ошни мумтоз ва хос кишилар базмига олиб кетиб, шундан беш юз товоғини улус амирларига, саркардаларга, оқсоқолларга, ҳар қайсисининг номига атаб тарқатсинлар”.¹

Амир Темур саропардасининг шимоли-шарқида тикланган баланд устунли оқ саропарда эса ўзига хос безалиши, ҳашамати ва улуғворлиги билан бошқа саропардалардан кескин ажралиб туради. Саропарда олдида Қутлуғ Туркон оқа, маҳди-улё Сароймулкхоним, Улус оқа, Ислом оқа, Тағо Туркон оқалар², Амир Темурнинг ўғай онаси Қадоқ хотун, сарой маликалари, аслзода аёллар тўпланишган. Улар келин билан куёвнинг келишларини интиқлик билан кутишмоқда. Орадан кўп ўтмай пардоз-андоз қилиб ясаниб олган янгалар қуршовида Хонзода билан Жаҳонгир Мирзо кўринди. Аёллар уларнинг устига тилло, кумуш тангалар сочишди. Қадоқ хотун фотиҳага қўл очиб, икки ёшга бахт-саодат тилади.

Ва ниҳоят, келин-куёв саропарда ичида ёлғиз қолишди. Келин жим, куёв жим. Хона ичига тўшалган чўғ сингари ёниб турган шерози гиламлари, тилло қандилларга ўрнатилган шамлар, нозик дид билан териб қўйилган дурлар, гавҳарлар, феруза тақинчоқлари, нафис чинни идишлари кўзни

¹ **Темур тузуқлари.** Ғофур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашр. ёти, 1996 йил. 114-115-бетлар.

² Амир Темурнинг хотинлари

қамаштиради. Ўртага ёзилган анвойи дастурхонда турли ширинликлар, қатламалар, товуқ, қирговул гўштлари, Андижон нашвотиси, Марғилоннинг субҳони ўриги, Қуванинг анори, Конибодом бодоми, Бухоронинг олуси, тилими тилни ёрадиган хушбўй исли Хоразм қовунлари, Самарқанднинг ширин-шакар узумлари, ширмойи нонлари...

Юзлари оппоқ ҳарир парда билан тўсилган Хонзода боши эгик ҳолда жим ўтирар, Жаҳонгир Мирзо эса гапни нимадан бошлашни билмай энтикар эди. Ва ниҳоят у гап бошлади.

— Олис йўл чарчатмадимми?

Хонзода бошини енгил қимирлатиб қўйди.

— Самарқанднинг об-ҳавоси ёқдимми?

Хонзода яна жавоб бермади.

— Хоразм қовунини сиз олиб келдингизми? Мен Хоразм гурвагини яхши кўрамен.

Хонзода енгил жилмайди. Жаҳонгир Мирзо ортиқ чидаб туролмади ва маликанинг юзини ёпиб турган ҳарир пардани оҳиста кўтарди. Не кўз билан кўрсинки маликанинг кўзлари ёшланган эди. Бу қувонч ёшларими ёки афсус ёшлари...

— Илтимо сиз менга қаранг, юзингизни яширманг. Ёки бу хонадонга келин бўлиб тушганингиздан хафамисиз.

Хонзода иймана-иймана Жаҳонгир Мирзо томон қараш қилди. У шу пайт ўрта бўйли, бугдойранг, мўйлов қўйган истараси иссиқ йигитнинг ёниб турган кўзлари, эҳтирос тўла қарашларида ўзига нисбатан енгил бўлмайдиган кучли бир туйғуни ҳис қилди. Кўзлар кўзлар билан тўқнашди. Жаҳонгир Мирзо Хонзодани оҳиста бағрига босиб, унинг лабларидан енгил бўса олди. Шу лаҳза малика ҳам ўзи билмаган ҳолда куёвнинг қучоғига сингиб кетди. Ва ниҳоят лаблар лабга, баданлар баданга ёпишди. Бу унутилмас ва ширин дамлар қанча вақт давом этди, буни ҳеч ким, ҳатто келин билан куёвнинг ўзлари ҳам айтиб беришолмайди.

— Уялмайсизми, бу ишингиздан, — деди Хонзода эркаланиб.

— Бу дамларни қанчалар орзиқиб кутганимни билсангиз эди.

— ...

— Мен эса йўқ. Негаки, мен дунёда тенги йўқ, мард, вафодор бир йигитни севиб қолганмен ва унга муносиб ёр бўлишни орзу қилган, ҳатто бир неча марта тушларимда ҳам гаплашганмен. Истасангиз ўша йигитнинг исмини ҳам айтиб беришим мумкин. Айтсам хафа бўлмайсизми?

- Ким экан у сиз севиб қолган йигит?!
- У йигитнинг исми... ваъда беринг, хафа бўлмаймен деб. Ваъда берасиз-а!
- Ваъда берамен.
- У йигитнинг исми Жаҳонгир Мирзо...
- Жоним, жаҳоним, севгилим, — деди Хонзоданинг сўзларидан эриб кетган Жаҳонгир Мирзо ва уни бағрига босар экан севгилисининг лаблари, ёноқларидан эҳтирос билан ўпа бошлади.

Жаҳонгир Мирзо билан Хонзоданинг никоҳ тўйлари бўлиб ўтганига ҳам бир йилдан ошиб қолди. Шу вақт ичида Хоразм маликаси қайнотасининг турмуш тарзи, оиласи, ҳарами билан яқиндан танишишга улгурди. Аммо эр-хотин фарзанд кўришни қанчалик исташмасин, уларнинг орзу-умидлари ҳадеганда рўёбга чиқавермади. Бу ҳодиса саройда турли хил гап-сўзларнинг тарқалишига сабаб бўлди. Ўрмалаб юрган миш-мишларнинг бир учи Амир Темурнинг ҳам қулоғига чалинди.

Бир куни Амир Темурнинг қабулига Самарқанд атрофида истиқомат қилувчи Ясовурийлар уругининг обрўли бекларидан бири, нуфузли амир Илёс Ясовурий кириб келди. У ҳаж сафарини ихтиёр қилганлигини айтиб, ҳукмдорнинг розилигини олмоқчи экан. Гап орасида Илёс Ясовурий қизи Бахт Мулк оқанинг балоғатга етиб қолганлиги, уни ўзига муносиб оилага узатиши билан Маккатиллога жўнаб кетиш орзусини сўзлади.

Амир Темур бир зум ҳаёлга толди. У Илёс Ясовурийни кўпдан буён билади, унинг садоқатини бир эмас, бир неча марта синаб ҳам кўрган, қизи ҳақида ҳам илиқ гаплар эшитган. Дарвоқе, — ўйлади Соҳибқирон, палаги тоза Бахт Мулк оқани келин қилиб олсақчи! Шу билан тўқилган миш-мишларга чек қўйилармиди! Бу ҳақда опаси Қутлуғ Туркон оқа ва маҳди-улё Сароймулкхоним билан маслаҳат қилиши керак. Суюкли келинимиз Хонзода ҳам ранжиб қолмасин. Хуллас, етти ўлчаб бир кесмоқ даркор.

Амир Темур Илёс Ясовурий билан илиқ хайрлашди.

Шанба куни эди. Кечки пайт кириб келган Жаҳонгир Мирзо Хонзодани маъюс, ғамгин ҳолда учратди.

— Эшитдингизми?

- Йўқ.
- Мени уйлантиришмоқчи.
- Мен рози.
- Сиз рози?
- Ҳа, мен розимен. Бахт Мулк оқа ақлу одобда, ҳуснда тенгсиз эмиш.
- Менинг ўз севганим бор.
- Ота рози, Худо рози дейдилар. Рози бўлишдан ўзга иложингиз йўқ. Хавотирга тушманг, Бахт Мулк оқа билан туғишган опа-сингил бўлиб яшаймиз.
- Жаҳонгир Мирзо Хонзодани қучиб, шоҳи рўмоли билан унинг ёшли кўзларини артди.
- Шундай қилиб Амир Темурнинг тўнғич ўғли Жаҳонгир Мирзо 1374 йили учинчи марта Илёс Ясовурийнинг қизи Бахт Мулк оқага уйланди.

Тарихчи Шарафиддин Али Яздийнинг маълумот беришича, “Аввал баҳорда, тарих етти юз етмиш еттида (1376, март) табиат султонининг фармонидин сабза черики ҳар соридин тебрланди. Шикуфанинг сардори шаҳар ва ҳисор боғларини муҳофизат қилмоқ учун муқаррар бўлди. Ва сабзи черики ферузлуқ билан (саҳроға) юзин қўйди. Соҳибқирон давлат ва иқбол билан Хоразм сори юз қўюб борурга жозим бўлди. Оқ Буғани Самарқандда қўйди ва Сари Буға билан Одилшоҳ Жалойирни ва Хитойи Баҳодур ва Элчи Баҳодурни ўзга беклар била ўттиз минг киши қўшуб, Жета сори юборди ва фармон қилдиким, Қамариддин бошиға бориб жаҳд қилсунларким, ул адам (йўқ) бўлғой”.

Ва ўзи нусрат ва саодат била Хоразм сори мутаважжих бўлди. Ва сув яқосида Сепоя мавзеида давлат била тушти”.¹

Низомиддин Шомий ёзади: “Амир Соҳибқирон Хоразмга юришга отланди ва элчи юбориб (маълум қилди): “Модомики итоат этиш ва эл бўлиш даъвосини қилар экансизлар, ул диёр амирлари билан иттифоқликда лашкарлар жам қилиб, муборак ўрдуга ҳозир бўлинглар”.

Шу ҳол асносида Шайх Муҳаммад Баённи тутиб, гуноҳини бўйнига қўйгач, ясоққа етказди, амир Сори Буғо, Одилшоҳ, Хитой Баҳодир, Элчи Буғони ўттиз минг киши

¹ Шарафиддин Али Яздий. 79-бет.

билан Қамариддинга қарши жўнатди, ўз муборак зоти эрса отланиб, Хоразм томон йўлга чиқди ва Сепоя мавзеига етди”.¹

1376 йил. Март ойининг охирлари бўлишига қарамай ўрик, олма, шафтолилар қийғос гуллаган. Офтоб еру кўкни аёвсиз қиздиради. Гулдан-гулга қўниб юрган асаларилар “ашуласи” авжида. Пешин чоғи. Ҳомиласи яқинлашиб қолган Хонзода бўлғувси фарзанди учун бахмал дўппи тикиб ўтирган эди. Шу пайт эшикдан Жаҳонгир Мирзо кириб келади.

— Эрта ўтиб индинга жўнаймиз.

— Қаёққа?

— Яна Хоразм сафари.

— Тушунмадим.

— Нега тушунмайсиз, амакингиз Юсуф Сўфи Хива билан Котни қайтадан босиб олибди.

— Нега босиб оларкан? Ахир у жойлар ўз ватанимиз-ку?

Жаҳонгир Мирзо бир зум ўйланиб тургач, деди:

— Мен бир нарсага тушунмаймен, бегим. Нима учун амакингиз ҳазрат отамга берган ваъдасини бажармайди. Ахир уруш бўлса не-не гуноҳсиз одамларнинг қони тўкилади. Масалан бир пайтлар Сизнинг отангиз ҳам... Жаҳонгир тўхталиб қолди.

— Узр, узр сўраймен бегим, дилингизни оғритиб қўйдим.

— Мен, — деди йиғламсираб Хонзода, — ҳеч қачон амакимдан воз кечмаймен. Амаким Ҳусайн Сўфи ўлар олдидан онамга шундай деган экан: “Мен ўз юртимни ҳимоя қилсам-у, бошқаларнинг кўзига душман бўлиб кўринсам. Бу қандай бедодлик. Замона зўрники эканда”.

— Бир пайтлар мен ҳам Хоразм юришини тушунмай юрганмен. Хоразм ҳукмдорлари Самарқандга ҳужум қилмасая, биз уларга қарши юриш қилиб, жанг қилсак деб. Янглишган эканмен. Агар биз Хоразм билан сулҳ тузиб, салтанат худудларини мустақкам қилиб олмасак, Олтин Ўрда хонлари Хоразм билан бирлашиб Самарқандга ҳужум қилар экан...

— Менга ҳазрати қайин отам ҳам, Хоразм ҳукмдори амаким Юсуф Сўфи ҳам бирдек азиз. Мен иккисидан ҳам воз кечолмаймен. Майли сафарингиз бехатар бўлсин. Урганчга борсангиз ойимни ҳам олиб келинг. Янги меҳмоннинг ойи, куни яқинлашди.

¹ Низомиддин Шомий. “Зафарнома”. 99-бет.

— Албатта, олиб келамен. Кўришмаганимизга ҳам анча бўлиб кетди, соғиндик.

Орадан икки кун ўтиб, шаҳзода Жаҳонгир Мирзо падари бузруквори қанотида Хоразм сари жўнаб кетди. Улар Кот қалъасига келиб тушганларида Самарқанддан нохуш хабар келди. Жета хони Қамариддин яна бош кўтарган эмиш...

Қамариддинни даф қилиш учун юборилган амир Сори Буғо, Одилшоҳ, Хитой Баҳодир ва Элчи Буғолар ҳам ўттиз минг қўшин билан ҳиёнат йўлига кирган... Яна салтанат хавф остида, уни зудлик билан бартараф этмоқ даркор. Олий ўрданинг фармонида кўра Жаҳонгир Мирзо ўттиз минг қўшин билан орқага, Самарқандга қайтди. Аммо Кармана мавзесида ҳиёнат йўлига кирган амирлар билан тўқнаш келди. Кескин мухорабада исёнчилар енгилиб, орқа ўнгига қарамай қочдилар. Жанг тугаб, Самарқандга жўнаётган шаҳзоданинг Бухоро йўлида боши айланиб, у отда ўтира олмай қолди.

Хоразм юртидан зафар билан қайтган Амир Темур жавзо ойи бошларида тўртинчи марта Жета томон қўшин тортди. Бу сафар касалга чалинган Жаҳонгир Мирзони Самарқандда қолдириб кетишга тўғри келди.

Мана икки ойдики, Жаҳонгир Мирзонинг хотинлари Руқия Хоника бегим, Хонзода, Бахт Мулк оқалар шаҳзода тўшагининг ёнидан жилишмайди. Унсиз кўз ёши қилишади. Ҳар куни шу аҳвол. Хонзода Жаҳонгир Мирзо билан ўтказган фарахли кунларини такрор-такрор эслайди. Тўғри, шаҳзода кўпинча ҳазрат отасининг ёнида бўлар, жангу жадаллардан қўли бўшамас эди. Жета хони Қамариддин билан бўлган савашлар, Хоразм юришлари, исёнчилар билан олишувлар, барча-барчаси Хонзоданинг кўз ўнгида рўй берди.

Шаҳзода ҳар гал саройга хориб-толиб кириб келар, аммо маликани кўриши билан очилиб кетар, суҳбат қуришдан чарчамас эди. У шаҳзода айтиб берган ҳикояларини ҳам яхши эслайди.

...Жетага черик тортиб бордик. Тонг маҳали. Тоғ ичи... Кўрқинчли ўнгириллар, даралар. Қамариддин ўз яқинлари билан яширинган. Уни тириклайин қўлга тушириш керак. Пихини ёрган Жета хони ҳийла-найрангларга уста. Юзма-юз туриб, урушмоқчи

бўламиз, аммо ёғий чап бериб кетади. Ҳар сафаргидек, бу сафар ҳам Жета хони устига тўсатдан ҳужум қиламиз. Зудлик билан даралар ва ўнгирилари ўраб оламиз. — Шу пайт, — дея ҳикоясини давом эттиради Жаҳонгир Мирзо, — дараларнинг бирида янги тикланган чодирни кўриб қолдим. Кимлар бор экан, дея қўлда қиличим билан чодирнинг ичига отилиб кирдим. Не кўз билан кўрайки, ичкарида икки аёл кўнишиб ўтирибди. Мени кўриши билан улардан бири қичқириб юборди.

— Бизга тегманг?!

— Сизлар кимсизлар, — дея сўрайман мен улардан.

— Мен амир Шамсуддинбекнинг завжаси Буён оқа бўламен, манови менинг қизим.

— Сизнинг қизингиз?

— Ҳа, менинг қизим.

— Исминг нима, эй, ҳурлиқо?

— Дилшод оқа.

Қизнинг сутга чайилгандай тиниқ юзи, камон қошлари, айниқса ёниб турган кўзлари мени бир зум гангитиб қўйди.

— Севиб қолмадингизми ишқилиб, — сўрайди Хонзода.

— Севишимга сал қолди, — кулиб жавоб беради Жаҳонгир Мирзо.

— Сиз шунақасиз, гўзалларни кўрсангиз биз сингари бечораларни унутасиз, — эркаланади Хонзода.

— Унутганим рост, илк марта кўрганимда Дилшод оқа менга сарой маликаси Хонзода бўлиб кўринди.

— Орадан бир ҳафта ўтиб ҳазрат отам билан Дилшод оқанинг никоҳ тўйлари бўлиб ўтди. Никоҳ маросимини Содиқ Дарвеш адо этди. Ҳазора ҳукмдори Муборакшоҳ Макрит фотиҳага қўл очиб, салтанат ҳукмдорини гўзал қаллиғи билан муборакбод қилди. Тўй авжи пардасига чиққанида бу ерга Самарқанддан аммам Қутлуғ Туркон оқа етиб келди. У менинг ўғил кўрганимни айтиб, ҳазрат отамдан суюнчи олди.

— Инижон, — деди Амир Темурга мурожаат қилиб аммам, набирангизга исм қўйиб беринг?

— Набирамининг биринчи исми пайғамбаримизнинг исми билан аталғай, иккинчи исми шоҳлар шоҳи Султон бўлғай... яъни Муҳаммад Султон.

Хонзода тинч, осуда ухлаётган Жаҳонгир Мирзога тикилди, унинг бўздай оқариб кетган икки юзидан оҳиста ўпди. Бир хўрсиниб, яна ўз ҳаёлига эрк берди.

... Бир куни Хонзода Муҳаммад Султонни эмизиб ўтирган эди. Шу пайт қоши, юзи, кийим-боши чангга беланган Жаҳонгир Мирзо кириб келди. Кела солиб, тамшаниб эмаётган ўғли ва хотинини даст кўтарди.

— Сизларни соғиндим, — дея уларни тинимсиз ўпа бошлади. Бир амаллаб, шаҳзоданинг қучоғидан сирғалиб чиққан Хонзода ўглини бахмал кўрпача устига ётқизди. Шуни кутиб турган эканми, шаҳзода маликани бағрига босиб, унинг ҳай-ҳайлашига ҳам қарамай кийимларини еча бошлади.

— Ҳой... ҳой... тўхтаган?!

— Йўқ... йўқ... тўхтамаймен. Етар шунча айрилиқ. Шу қадар соғиндимки, айтишга тилим бормайди.

— Мен уяламан.

— Кимдан?

— Ўғлингиздан, уйғониб қолса, нима бўлади?

— Уйғониб қолса...

Хонада Муҳаммад Султоннинг пишиллаб ухлаши-ю, эҳтирос тўла ўпичларнинг нозик саслари эшитиларди, холос. Бир-бири билан чирмашиб кетган шаҳзода билан малика чақалоқни олиб кетиш учун келган энагани ҳам пайқашмади.

Оппоқ тонг отди. Биринчи бўлиб ўрнидан турган Хонзода дераза рахида ку-кулашиб турган мусичаларни кўрди. Улар бир-бирларини қувлашар, тепинишар, учиб-қўнишар эди. “Эркин, озод мусичалар, улар бахтли” ҳаёлидан ўтказди Хонзода.

— Туринг, бегим, — деди Хонзода айрича илтифот билан тўшақда қимирламай ётган Жаҳонгир Мирзога қараб, Сизни Руқия Хоника бегим, Бахт Мулк оқа бегимлар интизорлик билан кутишмоқда.

— Сиз-чи... Сиз...

— Менми...?!

— Ҳа, сиз...

— Ёнимдасиз... шунинг ўзи...

Жаҳонгир Мирзо Хонзодани имлаб чақирди ва унинг қулоғига бир нималар деб шивирлади. Яна эҳтиросли ўпишлар бошланиб, қўллар белларга чирмашди.

Хонзода бирдан ўзига келди. Учқур ҳаёлларга ортикча эрк бериб юборганини англади. Олдида ётган Жаҳонгир Мирзо оғир нафас олар, бир ўзига келиб, бир ўзидан кетар эди. Буёғига нима бўлади? Хонзоданинг ҳоли нима кечади. Бу даргоҳни ташлаб она юрти Хоразмга кетадими ёки ўғли билан

бир умр бева бўлиб Самарқандда яшайдими... Ҳаммаси яратган эгамнинг қўлида.

Бир куни шаҳзоданинг ёнида Хонзоданинг ёлғиз ўзи қолди. Тонг палласи эди. Жаҳонгир Мирзонинг лаблари қимирлади. Хонзода унинг пешонасини силади, юзларидан ўпди, сўнгра боши узра эгилиб қулоқ солди. “Мен сизни, фақат сизни жон дилимдан севамен, — дер эди пичирлаб шаҳзода, — ўғлимиз Муҳаммад Султонни сизга қолдириб кетамен. Мендан нимаики гуноҳ ўтган бўлса кечиришингизни сўраймен. Энди сиз билан нариги дунёда кўришамиз”.

Шаҳзода қайтиб кўзини очмади. Хонзода ўзини тута олмай ўкириб юборди. Унинг йиғиси қўшни хоналарга ҳам эшитилди. Руқия Хоника бегим, Бахт Мулк оқалар келишганларида Хонзода шаҳзода тўшагининг ёнида хушсиз ётар эди.

Жаҳонгир Мирзонинг ўлими ҳақида Шарафиддин Али Яздий мана бундай ёзган эди:

“Ҳазрат Соҳибқирон бу воқеадин бағоят андуҳнок бўлди. Аммо ул шоҳнинг кўнгли дар ҳадик эрди ва яқин билур эрдиким, ҳар нимаким жаҳонда бақоси бор, фано офати анинг кейинида турур. Ва ҳар тандаким ҳаёт бор, мамот анга еткуси турур.

Ул жароҳатка марҳам қилди ва шаҳзоданинг руҳига ҳайрот қилиб ва садақот берди (ва таомлар фуқаро ва масокинга ва мустаҳиқларга берди ва анинг муборак жисмини Кешга элтиб кўмдилар ва иморати бағоят зебо солдурди.

Шаҳзоданинг ёши йигирмада эрди ва андин икки ўғул қолди, амирзода Муҳаммад Султон, Хонзодадин туғуб эрди ва амирзода Пир Муҳаммад, Бахт Мулк оқаким, Илёс Ясовурийнинг қизи эрди, андин туғиб эрди. Шаҳзода ўлгандин сўнг қирқ кун ўтуб эрдиким, мутаваллид бўлди. Шаҳзоданинг вафот бўлгон тарихи етти юз етмиш еттида (1376) эрди”.¹

Шаҳзода вафоти туфайли Хонзода онаси Шакарбека, ўғли Муҳаммад Султон, жияни Холбекларнинг Кешда яшаб қолишлари учун қайин отасидан розилик олди.

Хонзода ҳар куни эрта тонгда ўғли Муҳаммад Султонни етаклаб Жаҳонгир Мирзо мақбараси томон йўл олади, унинг теварак-атрофини супуриб, сидиради, тиловат қилади, сўнгра

¹ Шарафиддин Али Яздий. “Зафарнома”. 80-81-бет.

бир пас ўтириб ҳаёлан шаҳзода билан гаплашади. Ҳар куни шу ҳол такрорланади.

Бир куни қизиқ воқеа рўй берди. Хонзода шаҳзода қабрини икки марта айланиб ўтди. Сўнгра пичирлаб, қўлини дуога очди. Энди ўрнидан туришга чоғланаётган эди, шу пайт бир яшар Муҳаммад Султон унинг қўйлаги этагидан тортди, эмаклаб бориб, дадасининг қабрини ўпа бошлади.

Ўғлининг ҳаракатлари Хонзоданинг кўнглини титратиб юборди.

Малика ҳўнг-ҳўнг йиғлар, Муҳаммад Султон бўлса Жаҳонгир Мирзонинг қабр тошларини тинимсиз ўпар, гўё “Дада, дадажон, мен сизни соғиндим”, дея зорланар эди.

Мана шу тариқа кунлар, ойлар бир-бирини қувиб, орадан бир йилга яқин вақт ўтди. 1377 йилнинг эрта баҳори. Самарқандда Жаҳонгир Мирзо вафотининг бир йиллик маросими ўтказилди. Шаҳзодалар, беклар, амирлар ва маликалар яна қора ва кўк либосларга буркандилар. Маросим кунлари салтанат ҳудудида оқ от миниш ман қилинди. Уч кун давомида тонг саҳардан бошланган йиғи-сиғи кечга қадар тинмади.

Таъзия тугаши билан Амир Темур маҳди-улё Сароймулк-хоним билан Хонзодани Кўксаройга таклиф қилди. Ўғли Муҳаммад Султонни қўлида кўтариб олган Хонзода қайин отасини кўриши билан ўзини тута олмай йиғлаб юборди.

Амир Темур келинининг елкасига меҳрибонлик қўлини қўйиб, илиқ сўзлар билан юпатди. Сўнгра неварасини қўлига олиб, унинг икки юзи ва пешонасидан ўпди. Неваъа эса бобосининг силлиқ қилиб таралган соқолини ушлашга ҳаракат қилар, лекин эплай олмас эди. Неварасининг хатти-ҳаракатларидан завқи ошиб кетган Амир Темур келинининг руҳини кўтарган бўлиб, шундай деди:

— Худо хоҳласа келажакда неварамиз Муҳаммад Султон салтанат таянчи, тож-у тахт вориси бўлғой.

Амир Темур хос мулозимини орқали сарой муншийсини таклиф қилди.

У муншийга “ёз” деган маънода ишора қилди.

— Менким, Соҳибқирон Амир Темур шу кундан бошлаб, шаҳзода Муҳаммад Султонни салтанат вориси деб эълон қиламен, унинг волидаи муҳтарамаси, келинимиз Хонзодабегимга ўзлари истаган пайтда Кўксаройга кириб келиши учун ижозат берилади. Хоразмлик қудаларимиз

Сўфийлар хонадони билан бўладиган алоқалар, бордикелдилар ҳам келинимиз зиммасига юклатилади. Хонзодабегим салтанат ҳудудида биз йўқ пайтимизда, давлат шаън-шавкати ва ё зарурати учун муҳим иншоотлар барпо қилишми ёки бирон маърака, тўй, йиғин ўтказишми, ўз фикри-андишаси бирла бошлашга ҳақлидир. Табиийки, сарф-харажатларнинг барчаси хазина ҳисобидан бўлади. Олий мартабали келинимиз ихтиёрига мингта хос мулозим, канизаклар, отлар, туялар берилади.

Ҳукмдор сўзини тугатди.

Хонзода нима дейишини билмас, Муҳаммад Султон бобосининг зар чопони этақларидан тортқилар, соқолини ушлаб, силаб ўйнамоқчи бўларди.

Бир зум орага тушган жимликни маҳди-улё Сароймулкхоним бузди.

— Улуғ амир, шаҳзода Муҳаммад Султонни тож-у тахт вориси қилиб тайинлаганингиздан биз аҳли ҳашамингиз беҳадшод бўлдик.

— Беҳад миннатдормиз, — деди Хонзода ёшли кўзларини арта туриб.

Хонзода Кешда яшаб қолишга ва онасини кўриб келиши учун Хоразмга боришга қайин отасидан изн сўради.

Бир куни Кешга Олий Ўрдадан махсус чопар келди. Маълум бўлишича, Соҳибқирон Хонзода ва унинг онасининг зудлик билан Самарқандга етиб келишини тайинлабди.

Орадан бир кун ўтиб, Хонзода ва унинг ҳамроҳлари Самарқандга жўнаб кетишди. Уларни Фирдавсмонанд Боғи Дилкушода Қутлуғ Туркон оқа, маҳди-улё Сароймулкхонимлар кутиб олишди. Бирпас орага жимлик чўкди. Жимликни бузган Қутлуғ Туркон оқа сўзни узоқдан бошлади. У Хонзоданинг бу оилага келин эмас, фарзанд бўлиб қолганлиги, Соҳибқирон унинг ўғли Муҳаммад Султонни ўзига валиаҳд қилиб тайинлагани — барча-барчасини шошилмай ҳикоя қилди.

— Халқимизда қадим-қадимдан давом этиб келаётган бир анъана, удум бор, — дея сўзини давом эттирди Қутлуғ Туркон оқа, — агар аканинг хотини бева қолса фарзандлари етим бўлиб қолмасликлари учун уни укасига никоҳ қилиб беришган.

Жимгина қулоқ солиб ўтирган Хонзода гап нима ҳақида бораётганини англаган бўлса ҳам ўзини тушунмаганга олди. Йигирма тўрт ёшли бева аёлнинг ўн беш ёшли Мироншоҳ Мирзога турмушга чиқиши... қандоқ бўларкин. Эл-юрт нима дейди, қолаверса, амирзода Хонзоданинг орзу-армонлари, туйғуларини тушунармикин.

Шу кундан бошлаб, Хонзода туну кун Мироншоҳ Мирзо ҳақида ўйлай бошлади.

Мироншоҳ Мирзо 1366 йили Самарқандда туғилган бўлиб, Амир Темурнинг учинчи ўғлидир. Унинг онасининг исми тарихий манбаларда Менглибек оғойи Жон Қурбони деб тилга олинади.

Шаҳзода ўн тўрт ёшида падари бузруквори билан Хуросон юришида қатнашган. Сўнгра эллик қўшин билан ўша вилоятнинг ноиби этиб тайинланган. Агар ҳар бир қўшин таркибида беш юзтадан навқар бўлганини инобатга олсак, элликта қўшин бир жойга жамланса йигирма беш минг кишини ташкил этган бўлади. Йигирма беш минг кишилик қўшин қўмондони эса мўйлови энди сабза уриб келаётган ўн тўрт ёшли Мироншоҳ Мирзо эди. Ҳозир у ўн беш ёшда. Ўтган йили падари бузрукворининг хоҳиши билан акаси Жаҳонгир Мирзонинг беваси Руқия Хоника бегимни никоҳига киритган эди.

Хонзода нима иш билан банд бўлмасин нуқул шаҳзода ҳақида ўйлар, мулоҳаза қилар, лекин у бор вужуди билан бу ишга рози эмасди.

Кечки пайт Хонзода Имом Бухорийнинг “Жоме ас-Саҳиҳ” асарини варақлаб ўтирган эди, онаси Шакарбека кириб келди.

— Қизим, — деди у Хонзодани бағрига босар экан, маъюс бир оҳангда, — ҳали ҳеч ким ўз тақдиридан қочиб қутулган эмас, қочиб қутулолмайди ҳам, азалдан ҳар кимнинг пешонасига ёзилгани бўлади.

— Онажон, мен куёвингиз Жаҳонгир Мирзони севганмен, бошқа одамни севишга қурбим етмайди.

— Тушунамен, қизим, тушунамен, ахир, бир умр бева бўлиб ўтмайсан-ку, энди айни ўйнаб-қуладиган вақтинг келди.

— Шаҳзода майи нобга ружу қўйган эмиш, унинг устига уйланган бўлса... яна эски кундошим билан рўпара бўламенми. Бу қандай кўргулик? Аллоҳ қайси гуноҳим учун мени жазолапти экан?

1382 йилнинг эрта кузи. Самарқанднинг Ғарб томонида жойлашган Боғи Беҳишт. Бу жаннатмонанд боғ 1378 йили малика Туман оқа шарафига қурилган. Боғнинг марказида ҳашаматли кўшк тикланган. Унинг деворлари Табриздан келтирилган оқ силлиқ мрамрлар билан безатилган. Кўшкнинг этагида ҳайвонот боғи бунёд этилган. Кўшк билан ҳайвонот боғи орасидаги йўлакда Нурота мрамари ётқизилган. Йўлақлар атрофида анвойи гуллар.

Боғ атрофида гўзал сарвлар, сершоҳ чинорлар кўкка бўй чўзган. Майин эсаётган шабада олислардан хил-хил пишган анжирлар, шафтолилар ва қовунларнинг исини олиб келади. Бугун Боғи Беҳиштда айрича тантана. Ҳовуз атрофида, мрамар йўлақларда зеби-зийнатлар билан ясан-тусан қилган аслзода аёллар кезиб юришибди. Улар орасида Қутлуғ Туркон оқа, маҳди-улё Сароймулкхоним, сарой маликалари Чўлпон Мулк оқа, Туман оқа, Дилшод оқа¹ ҳамда Умаршайх Мирзонинг ҳарами саналмиш Бек оқа, Севинч Қутлуқ оқа, Малик оқалар ҳам кўринади.

Сароймулкхоним Жаҳонгир Мирзонинг беш яшар ўғилчаси Муҳаммад Султонни етаклаб олган.

Кўшк олдида йиғилганлар интиқлик билан келин-куёвнинг келишини кутишмоқда.

Орадан кўп ўтмай Хонзода билан Мироншоҳ Мирзо махсус ясатилган отларда Боғи Беҳиштга кириб келишди. Карнай, сурнай садолари авжига чиқди. Дорбозлар, қизиқчилар, кўз бойлағичлар, раққосалар ўйинларини бошлаб юборишди.

Хонзоданинг бошида қизил, кўк рангли ёқут, лаъл, феруза, забаржад, дурлар қадалган учли қалпоқ, эғнида олтин уқалар билан безатилган энгсиз қизил рангли қабо, қабо ичида эса энгил ҳарир кўйлак. Кўйлакнинг этаги узун бўлгани учун уни бешта жория кўтариб келишди.

Мироншоҳ Мирзонинг эғнида зардўзи чопон, белида дурлар қадалган тилло камар, бошида жавоҳирлар билан безатилган тож.

Қутлуқ Туркон оқа келин билан куёвни кўшкнинг ичкараси томон бошлаётган эди. Шу пайт қизиқ воқеа рўй берди. Маҳди-улё Сароймулкхоним атрофида чопқиллаб

¹ Амир Темурнинг хотинлари

юрган Муҳаммад Султон югура келиб, Хонзоданинг этагига ёпишди.

— Ойижон, мен сизни соғиндим. — Ойижон мени ташлаб кетманг?!

Кўзлари жиқ-жиқ ёшга тўлган Хонзода ўғлини бағрига босар экан, унинг қулоғига шивирлади.

— Сен ҳазрат момонг билан бирга бўлиб тургин, мен тезда сенинг ёнингга қайтиб келаман.

Воқеани кузатиб турган Мироншоҳ Мирзонинг қовоқлари уюлди. Ва ниҳоят Хонзода билан шаҳзода ёлғиз қолишди.

— Нега мундоқ очилмайсиз, маъюссиз, — деди Мироншоҳ Мирзо орага тушган жимликни бузиб. Биламен, сиз бу ишлардан хафасиз, мени ёқтирмайсиз, мен нима қилай? Падари бузрукворимиз шу ишни хоҳлабдиларми бўйсунушдан ўзга чорамиз йўқ.

— Бир-биримизни яхши билмаймиз, қолаверса ёшимиз ҳам...

— Биламен, ҳаммасини биламен. Кўрасиз ҳали бир-биримизга ўрганиб кетамиз.

— Ўрганиб-ку, кетармиз-а, аммо...

— Бу энди Аллоҳнинг иродаси. Билсангиз доим акамга ҳавас қилиб юрар эдим. Худога шукур, иккимизнинг бирга бўладиган кунларимиз ҳам бор экан.

Мироншоҳ Мирзо анчага қадар нима қилишини билмай жим ўтирди, сўнгра ўрнидан туриб, уяла-уяла қаллиғининг қўлидан ушлади. Ва ниҳоят Хонзодани бағрига босиб, унинг лабларидан енгил бўса ола бошлади.

— Энди меникисиз, энди меники, энди меники бўлдингиз, жоним. Мени севасиз-а, тўғриси айтинг.

Хонзода шаҳзоданинг эҳтиросли бўсаларига ортиқ чидаб тура олмади ва ўзи ҳам қайноқ бўсалар билан жавоб бера бошлаганини сезмай қолди.

Тўйдан кейин орадан икки ой ўтиб, келин-куёв Ҳиротга жўнаб кетишди.

Хонзода Хуросон пойтахтига келиб, шаҳзода ҳарамини бошқарди, “катта хоним” унвонини олиш шарафига муяссар бўлди.

Мироншоҳ Мирзо икки йил давомида маликанинг хурматини жойига қўйиб, унинг кўнглини олиб юрди. Ва ниҳоят,

1384 йили улар фарзанд кўришди. Фарзандининг исмини Амир Темурнинг таклифи билан Ҳалил Султон, деб қўйишди. Унинг тарбияси маҳди-улё Сароймулкхоним ихтиёрига топширилди.

Шарафиддин Али Яздийнинг маълумот беришича, “Черик атроф ва жавонибдин жамъ бўлгондин сўнг ҳазрат саодат ва иқбол билан юриди. Мурғоб суйиға етконда Мирзо Мироншоҳнинг харамиким, оти Хонзода эрди, Ҳиротдин чиқиб ўтрув келди ва амирзода Ҳалил Султон икки ойлик эди. Маҳди-улё Сароймулкхоним Хонзодаға тўйлар бериб, амирзода Ҳалил Султонни сақлагали тилади”.¹

Ҳалил Султон туғилган йили Мироншоҳ Мирзонинг ўрдаси Ҳиротдан Табризга кўчди. Табризга келинган куни саройда шоҳона базм уюштирилди. Дастурхонга зира хиди анқиб турган каклик, товуқ гўштларидан тайёрланган кабоблар тортилди. Хумларда узоқ йиллардан буён куч йиғиб ётган шароблар олтин қадаҳларга тўлдирилди. Хипча бел қизлар рақсга тушдилар.

Мироншоҳ Мирзо қадаҳларга пайдар-пай қуйилган ўткир майи нобни тинимсиз сипқорар, ичишдан тўхтамас эди. Ширакайф бўлиб олгач, рақсга тушаётган қизлардан бирини олдиға чақириб, бағриға босди ва унинг бармоғиға олмос кўзли узугини тақиб қўйди.

Бу ҳол аркони давлатни ҳайратға солган бўлса ҳам ҳеч ким чурқ этмади.

Мироншоҳ Мирзо ҳафталаб маишат қилар, маишатдан бўшаган кунлари шаҳар айланар, бўш пайтлари эса ўз яқинлари билан овға чиқар эди.

Бир куни у Табризнинг диққатға сазовор жойлари билан танишиб юрар экан, ҳашаматли бир мақбараға кўзи тушиб қолади. Суриштира-суриштира бу мақбаранинг яҳудий миллатиға мансуб тарихчи олим Рашидиддин Фазуллоҳ ибн Имодулдавлани² эканлигини билиб олади.

Айрим чақимчи бекларнинг сўзлариға ишониб, меъморий обидани бузишға, олимнинг ҳокини яҳудийлар қабристонига олиб бориб кўмишға фармон беради. Шу куни кечқурун саройға келиб, Хонзодани ҳузурига чорлайди ва ундан яҳудий олими Рашидиддин ҳақида нималарни билиши билан қизиқади.

¹ Шарафиддин Али Яздий. “Зафарнома”. 103-бет.

² Муаррих Рашидиддин (1247-1318) мўғул хони Абақахон саройида бош вазир лавозимида фаолият юритган. Унинг “Жамъ-ут таворих” китобида туркий, мўғул, ҳинд, араб, форс, жухуд, фаранг ва хитой халқлари тарихи ҳикоя қилинган.

— Биламен, қомусий олим, ота-боболаримиз тарихи саналмиш “Жомеъ-ут таворих”ни ёзган. Ушбу китобда турк-мўғул қабилаларининг келиб чиқиши, мусулмон олами ҳамда Византия, Рим, Чин, Ҳиндистон тарихи баён этилган.

— Афсус, минг афсус, шошиб фармон берибмен.

— Тинчликми, нима воқеа содир бўлди?

— Ўйламай-нетмай олимнинг мақбарасини бузишга фармони олий бериб қўйибмен.

— Кеч бўлса ҳам хатони тузатиш керак.

— Қандай қилиб?

— Нуфузли беқлар, амирларни йиғиб, қилган ишларингиз куфр бўлганлигини айтасиз. Кейин йиғин қилиб, эл-юртга ош берасиз. Шу билан олимнинг руҳи ҳам чирқиллашдан тўхтайд.

Мироншоҳ Хонзодага берган ваъдаси устидан чиқди. Тарихчи олимнинг мақбарасини қайта таъмир қилдирди, унинг руҳини ёд этиб, нуфузли йиғин ўтказди, эл-юртга ош берди.

Орадан кўп ўтмай Мироншоҳ Мирзонинг Ўрдаси Султония шаҳрига кўчирилди.

Бу йил баҳор Султонияга одатдагидан эрта кириб келди. Довдарахтар қийғос гуллади. Шаҳар ёш келинчаклар сингари оппоқ гулларга бурканди. Асалариларнинг одатий гув-гувлари бошланди.

Теварак-атрофи боғлар билан қуршалган Мироншоҳ Мирзо саройи. Саройнинг оқ мрамрдан ишланган устунлари, гулдор парчинлар билан қопланган пештоқлари, ҳаворанг кошинлари, нилий гумбазлари офтоб нурида жилва қилади. Бугун саройда мартабали меҳмонни кутиб олиш учун тайёргарлик кўрилмоқда. Бундан бир ҳафта олдин Мироншоҳ Мирзо Амир Темурнинг фармони олийисига кўра Дарбанди Бокуга жўнаб кетган. Унинг ўрнига тақводор ҳазрат элчи Иоанни кутиб олиш маҳди-улё Хонзода зиммасига юклатилган.

Хонзода Фаранг, Кастилия ҳукмдорлари мактубларини ташиб юрган Иоанни яхши танийди. У билан Табризда ҳам бир неча марта учрашган. Мироншоҳнинг христиан шоҳлари ва шаҳзодаларига йўллаган мактубларидан ҳам хабари бор.

У ҳазрат Иоанн билан суҳбат қилиш учун анча тайёргарлик кўрди. Сарой муншийсини ҳузурига чорлаб, шаҳзода битган мактубни яна бир бор кўздан кечирди, айрим сатрларини қайта-қайта ўқиди.

“Мироншоҳ Кўрагоний, ушбу бизнинг сўзимиз, христиан эътиқодидагилар ичидан саралаб олганларимиз, қодир

таолонинг назари тушганлар, христиан француз шоҳлари ва шахзодаларига саломлар йўллаймиз. Қалбимиз биродарлик ҳисларига тўлиб, Сизларга шуни маълум қиламанки, агар Сизлар хоҳиш билдириб, биз томонларга келсангизлар, истақларингизни бажо келтирурмиз, Аллоҳ таолонинг инояти бирла салом, тинчлик ва дўстлик йўллаб ёзмоқдамиз. Мактуб битмоққа сабаб шул бўлдики, бутун Осий тақводори Иоанни икки машҳур шахарларингиз Генуя ва Венецияга мактуб билан юборганимиздан сўнг у киши салтанатингиз ҳақида мислсиз ва хушмақом хабарлар билан қайтди. Бундан ташқари, орада оғамиз Франсуа Сеатрю келдилар ва уни иззат-икром билан кутиб олдик.

Улар келтирган маълумотлар туфайли падари бузрукворимиз ва мен Сизларга ва одамларингизга меҳримиз ортиб, кўп ишлар қилдик ва қилмоқдамиз. Чунки уларнинг маслаҳати билан ҳаддан зиёд қудратимизни умумий душманимизга қаратдик. Уни (Султон Боязидни) енгдик ва забт этдик. Сизларга маълумки, бу ишларни Аллоҳнинг инояти ила қилдик ва мамлакатларимиз ўртасидаги дўстлик янада равнақ топишини истаб қоламиз.

Отамиз мазкур тақводорнинг бизга содиқлигини кўриб, уни енгилмас қудратимиз, сайи-ҳаракатларимиз ва юртимизнинг афзал томонларини Сизларга сўзлаб бериши учун Сиз томонга йўлладилар.

Савдогарлар масаласига келсак, истардикки, Сизларнинг савдогарларингиз бизнинг юртларда, бизнинг савдогарларимиз сизларнинг юртларингизда хавф-хатарсиз, ҳозиргидек юрсалар. Ниҳоят, агар эътиқодимизда фарқ бўлса ҳам, бари бир барчанинг манфаати, айниқса, савдогарларнинг манфаатлари йўлида дўстликни авайлашимиз даркор. Қолган ишларни бизнинг номимиздан борғувчи тақводор (ҳазрат Иоанн) сўзлаб берар. Шу боис уни комил иймон билан тингланг ва тортган кўп азоблари учун иззат-икром кўрсатинг, биз шундай қилмоқдамиз.

Сивасга, Муҳаммад Алайҳи вассалом ҳижратидан кейинги 850 йилнинг олдинги ойида берилди”.¹

Хонзода мактубни ўқиб ўтирганда, хос мулозим кириб мартабали меҳмоннинг келганини хабар қилди.

Саройга хос кўриқчилар ва мулозимлар қуршовида қора соқоли кўксини қоплаган, ўрта бўйли ҳазрат Иоанн кириб

¹ Л. Керен, А. Сажлов. Амир Тсмур ва Франция. Тошкент, “Адолат” нашриёти, 1996 йил, 78-бет.

келди. У таъзим бажо айлаб, ҳазрати олиянинг шарафига илиқ сўзлар айтди. Фаранг қиролидан олиб келган мактубини унга топширди. Хонзоданинг ишорати билан сарой муншийси мактубни қироат билан ўқиди. Маҳди-улё мактубни шаҳзодага топширишга ва тезлик билан жавоб мактубини етказишга ваъда берди. Шундан кейин азиз меҳмонлар шарафига шоҳона базм уюштирилди.

Тарихий манбаларда қайд этилишича, италян миллатига мансуб бўлган, Султония епископи Иоанн араб, форс, туркий тилларни мукамал эгаллаган. У Амир Темур ва Мироншоҳ Мирзо билан Франция, Кастилия ҳукмдорлари орасида воситачилик қилган. Умрининг охирида, йигирма тўрт қисмдан иборат “Улуғ Темур саройидаги ҳаёт” деб номланган китоб ёзган.

Амир Темурнинг дипломатик алоқалари хусусида сўз юритган академик А.Муҳаммаджонов “Темур ва темурийлар салтанати” китобида мана бундай ёзади:

“Элчиликка замонасининг моҳир дипломати архиепископ Иоанн Галиони-Фонтибус бошчилик қилади. Иоанн орқали Темур Карл VI ва Генрих IV номларига махсус мактублар йўллади. “Темур давлати билан Англия ўртасида ўзаро дипломатик алоқалар ўрнатилишида ҳам Ватикан вакилининг воситачилик роли катта бўлди. Худди шу даврда у Темур давлатининг ғарбий вилоятлари ҳокими Мироншоҳ билан Англия қироли Генрих IV ўртасида олиб борилган дипломатик ёзишмаларда фаол қатнашади. 1393 йилда Шимолий Эрон, Ироқ ҳамда Табриз ва Султонияни ўз ичига олган (илгари Ҳулокийлар тасарруфида бўлган) мулкларга ҳоким қилиб тайинланган Мироншоҳ Темурнинг кексайиб қолган даврида Ғарбий Европа ҳукмдорларининг диққат-эътиборини ўзига жалб этади. Бу даврда Мироншоҳ Европа давлатлари билан ўзаро савдо алоқаларини жонлантириш мақсадида христиан руҳонийларига хайрихоҳлик билдириб, савогарларнинг хавфсизлигини таъминлаш борасида чора-тадбирларни амалга оширди.

Шу сабабли Мироншоҳ тез орада “Католик динининг ҳомийси” сифатида шуҳрат қозонади”.¹

¹ А.Муҳаммаджонов. Темур ва темурийлар салтанати. Қомуслар бош муҳарририяти. Тошкент, 1994 йил, 58-59-бетлар

Хонзодани бир нарса ҳайратга солади. У Мироншоҳ Мирзонинг илм аҳлига меҳри, муҳаббати, гамхўрлигига ич-ичидан тан беради. Шаҳзоданинг ҳазрат отаси номидан христиан шоҳлари ва шаҳзодалари билан қилган ёзишмалари, Осие тақводори, епископ Иоанн ҳамда Кастилия элчиси Клавихо билан олиб борган муомала ва муносабатлари ҳам таҳсинга сазовор. Аммо шундай ақли шаҳзоданинг шаръий ва ношаръий аёлларга ўчлиги, узлуксиз маишатларга берилишини тушунмайди. Балки, бунга Мироншоҳ Мирзонинг отдан йиқилиб, миясининг чайқалиш аломатлари сабаб бўлгандир.

Хонзоданинг кечинмаларини эшитган ҳолда муаррихларнинг Мироншоҳ Мирзо ҳақида айтган сўзларига ҳам қулоқ солайлик:

“Дарбанддан ўтаётган вақтда, жанг бошланишидан бир кун илгари амирзода Мироншоҳ отдан йиқилиб, муборак қўли мертилгани сабабли Султон Маҳмудхон хизматида қолган эди”.¹

“Амирзода Мироншоҳким, урушдин бурун отдин йиқилиб, элиги чиққон эрди”.²

“Ўғлининг қилмишларини эшитатуриб, Амир Темур тобора қаҳри ортиб бораётганини сезган амирлар ўзларини унинг оёғи остига ташладилар ва отдан қаттиқ йиқилиш оқибатида миясини йўқотиб қўйган Мироншоҳга шафқат қилишни сўрадилар. Улар ўша пайтда Мироншоҳни даволаган табибни топиб келтирдилар, табиб юз берган ҳодиса туфайли амирзода уч кун беҳуш бўлиб ётганини тасдиқлади”.³

Мана олти ойдирки, Хонзода учинчи фарзандига ҳомиладор бўлиб, сарой ишларидан узоқлашган, ҳарамда нималар содир бўлаётганлигидан беҳабар. 1386 йили уларнинг қизи туғилди. Унинг исмини маҳди-улё Сароймулкхонимнинг тақлифи билан Бека Султон деб қўйилди.

Тарихий манбаларда қайд этилишича, Амир Темур уч йиллик юришга отланиб, Табризга келганида ғалати туш кўради. Тушида Хонзода билан Мироншоҳ Мирзо қиз кўришади ва бу қизнинг туғилиши Соҳибқироннинг Эрон ва Кавказорти юртларида қозониладиган ғалабасининг даракчиси сифатида аён бўлади.

¹ Низомиддин Шомий, 212-213-бетлар.

² Шарафиддин Али Яздий. “Зафарнома”. 177-бет.

³ Л. Керен. Амир Темур салтанати. Тошкент, “Маънавият” нашриёти, 1999 йил, 95-бет.

Амир Темур куни бўйи кўрган туши таъсирида юради. Кечқурун унга Хонзоданинг кўзи ёриганлиги ҳақида хабар келтиришади.

Шу-шу Соҳибқирон неvara қизи Бека Султонга ўзгача меҳр қўйган.

Замондош тарихчиларнинг қайд этишларича, Амир Темур ҳеч бир неварасига бу қадар олий ҳиммат кўрсатган эмас.

Бу ҳақда Шарафиддин Али Яздий ҳам айрим тафсилотларни тилга олиб ўтади:

“Ҳазрати Соҳибқирон Самарқанднинг шимолий томонида барпо этгани Боғи Шамол номи билан машҳур боққа кўчиб ўтиб, жаҳон аҳли сифгудек улкан саропарда (шоҳона чодир) қурдирди. Унинг дарвозаси олдидаги чодир ҳамда подшоҳ қабулхонаси (боргоҳ) базмлар учун тикилган катта ва кичик чодирлар кўкка бўй чўзиб, ойга теккудек туюларди. Бу Боғи Эрам янглиғ ором масканини жаннатнинг базм саройи ҳасад қиладиган даражада ораста ва салобатли қилиб безатдилар. Қазодек кескин фармон содир бўлдим ул фирдавсмонанд боғда амирзода Мироншоҳнинг қизи, олий ифбат соҳиби Бека Султон номига атаб дилни ром этувчи баланд қаср ва гўзал бир оромгоҳ курсинлар. Форс ўлкасининг барча вилоятлари Ироқ, Озарбайжон, Доруссалом (Боғдод) ва бошқа мамлакатлардан жам бўлган моҳир муҳандислар, равшан фикрли меъморлар қасрнинг тарhini теран фаросат қалами билан маҳорат лавҳасига чиздилар.

Уни ҳазрати Соҳибқирон маъқуллагач, ёрқин райли мунажжимлар қаср қурилишини бошлаш учун муносиб вақтни белгилашда хушёрлик ва эҳтиёткорликнинг барча шароитларига риоя қилганлари ҳолда 799 сана жумадул охир ойининг (1397 йил, март) қувончи, бир соати ва бахтли бир толеда қаср иншосини бошладилар.

Қасрнинг тўрт рукни – амирлар ўртасида тақсимлаб, ҳар бир ишбоши ихтиёрига бирор мамлакатдан келган ҳунармандларни тайин қилдилар. Мустаҳкам рукнларини бағоят маҳкам ва пухта қилиб кўтардилар. Ҳар бир рукнига биттадан Табриздан келтирилган мармар тошдан таглик-шосупа ўрнатдилар. Деворлари сатҳини ложувард ва олтин билан шундай ажойиб ва ҳайратомуз даражада гўзал этиб нашқладиларки, уларнинг тароватидан моний расмлари ва чин нигорхонасини уяту ҳижолат ғубори қоплади. Қасрнинг

сахнига мрамар тошлар билан кўҳинурдан келтирилган тошлардан чиройли қилиб ётқиздилар ташқи деворнинг ич тарафидаги изорасини кошин билан зийнатладилар”.¹

Амир Темурнинг таклифи билан мана шу жаннатмонанд қасрда Бека Султон билан Умар Шайх Мирзонинг ўғли Искандар Мирзонинг никоҳ тўйлари бўлиб ўтди.

“Бу тарих била, — деб қайд этади Шарафиддин Али Яздий, — уч ойгача айшу ишрат қилди ва Бека Султон Бегимни шаръи йўсуни билан Искандар Мирзога берди. Ва андин сўнг Хонзода Бегим ижозат тилаб, Бухоро йўлидин Табризга борди”.²

Хонзоданинг Султонияда яшаётганига ҳам мана бир неча йилдан ошиб кетди. Унинг Мироншоҳ Мирзо билан ораси анча совуган. Эр-хотин ойлаб кўришмайди.

Шанба куни, кечки пайт. Ҳар кунгидек саройда базми-жамшид бошланди. Давранинг тўрида, май ичиб ўтирган Мироншоҳ Мирзо хос одамларидан бирига Хонзода бегимни топишни буюради. Бир зумда маликани шахзоданинг ҳузурига олиб келишади. Кайфи ошиб қолган Мироншоҳ Маҳди-улёга тикилиб туриб, шундай дейди:

— Биласенми, мен сенга нима демоқчимен. Ҳа, ҳа, биласен, жонимга тегиб кетдинг. Сен менинг ҳар қадамимни кузатасен ва отамга етказиб турасен. Сен душманимсен. Тушундингми, душманимсен. Ҳа, ҳа, ҳа, душманимсен. Мана бу майни ич.

— Ичмаймен.

— Ичмайсенми. .. Ичмас эрмиш. Бошқа малаклар мен узатган майни жон-жон деб ичишади. Сен бундан буён малика эмассен. Тушундингми, малика эмассен. Йўқол бу ердан, бундай буён қорангни кўрмай, қора қарга.

Мироншоҳнинг ҳақоратларига чидай олмаган Хонзода 1399 йилнинг баҳорида яширин равишда Самарқандга жўнайди.

* * *

Айрим тарихий манбаларда ов пайтида отдан йиқилиб, мияси жароҳат олган Мироншоҳ Мирзонинг бир неча муддат нияти бузуқ амирлар таъсирида бўлганлиги тилга олинган.

¹ Шарафиддин Али Яздий. “Зафарнома”. 290-бет.

² Шарафиддин Али Яздий. “Зафарнома”. 291-бет.

Тарихчи Ибн Арабшоҳнинг далолат беришича, Мироншоҳ Мирзо томонидан салтанат ҳукмдори номига ёзилган мактубда Амир Темурнинг шаънига тилга олиб бўлмайдиган ҳақоратомуз сўзлар битилган.

Мактуб мана шундай бошланади: “Ёшинг улғайиб, жисмингни заифлик ва қувватсизлик қамраб олганлиги сабабли сен раёсат тартиботларини адо этиш, бошқарув ва сиёсат (юргизиш) оғирликларини ўз зиммангда кўтаришдан ожиз бўлиб қолдинг. Сенинг бу аҳволингда — башарти (сен) тақводор кишилардан бўлсанг — ўзингга муқаррар нарса (ўлим) келгунча масжид бурчагида ўтириб, эгангга ибодат қилиш сен учун авлодир. (Сенинг) болаларинг-у набираларинг орасидан раия ва қўшинларингни бошқаришни уддалай оладиган, мамлакатинг-у ерларинг муҳофазасига қурби етадиганлар етишди. Шаҳарлар ва мамлакатлар қандай қилиб қўлингда бўлсинки, ваҳоланки, сен (ўзинг) ўлимдан бир одимсан? Агар сен зийрак назарга-ю ўз мулоҳазангда дақиқ фаросатга эга бўлсанг, дунё (ишлари)ни тарк қил-да, охират ишлари билан машғул бўл”¹.

Мироншоҳ Мирзо номидан битилган ушбу мактуб Шарафиддин Али Яздий ва Низомиддин Шомийларнинг асарларида тилга олинмаган. Шамол бўлмаса, дарахтнинг япроқлари бекорга қимирламайди деганларидек, шаҳзоданинг маишатга берилганлигидан фойдаланган ёвуз ниятли амирлар атайлаб, унинг номидан мактуб ёзган бўлишлари эҳтимолдан холи эмас.

Бу ҳақда Алишер Навоийнинг “Мажолисун нафоис” асарида ҳам айрим тафсилотлар тилга олинган:

“Мундоқ нақл қилурларким, чун Табризда Мироншоҳ Мирзо чоғирга кўп иштиғол кўргузди. Димоғи ва мижози эътидол тариқидин инҳироф топиб, андин номулойим амр кўп сураат тута бошлади. Самарқандда ул ҳазрат арзиға бу навъ еткурдиларким, уч надими борким, муфрит чоғир ичмакка боис алардурлар. Ҳукм бўлдиким, тавочи миод била чопиб бориб, учаласининг бошин келтурсин. Алардин бири Хожа Абдулқодир эрди ва яна бири Мавлоно Муҳаммад Кохий эрди ва яна бири Устод Қутб Нойи эрди. Тавочи бориб, иккисини ясоққа еткурди. Аммо Хожа Абдулқодир қочиб, қаландар бўлуб,

¹ Ибн Арабшоҳ. Амир Темур тарихи. Т., “Меҳнат”, 1992, 177–178-бетлар.

Ўзин девоналикқа солиб мулкдин мулкка мутавори юрур эрди, то улким, ул ҳазрат яна Ироқ юруши қилди. Ул мамоликда Хожанинг ул ҳоли баъзига маълум бўлуб, юқори арз қилдилар. Ҳукм бўлдиким, тутуб келтурсинлар. Ул ҳазрат тахтда эрдиларким, Хожаи фақирни девоналикқа қўймай, судраб тахт илайига келтурдилар. Андин бурунким, сиёсат ҳукм бўлғай, чун Хожанинг камолотидин бири Қуръон ҳифзи ва қироат илми эрди, филҳол бийик ун била Қуръон ўқумоқ бунёд қилдиким, ул ҳазратнинг газаби лутфқа мубаддал бўлуб, фазл ва камол аҳли сори боқиб, бу мисраъни ба вақт ўқудиким:

*Абдол зи бим чанг бар мушаф зад
(қаландар қўрқувдан Қуръонга чанг солди).*

Андин сўнгра Хожага илтифот ва тарбиятлар қилиб, ўз олий мажлисида надим ва мулозим қилди. Идрок ва фаҳм аҳли билурким, йиллар, балки қарнларда мундоқ латиф сўз воқеъ бўлмас. То олам аҳли билғайларким, мажолисда пайдарпай хўб абёт ва яхши сўзлар дармаҳал воқеъ бўлур диги маврусийдурким, нисбатин ул жадди бузургворга тузатурким, ул бирининг макони равзаи жинон ва бу бири жаҳон мулкида жовидон бўлсун”¹.

* * *

Хонзода салтанат пойтахтига келгунига қадар йўл-йўлакай, бир эмас, бир неча марта иккиланиб, ўз фикридан қайтмоқчи бўлди. Шаҳзоданинг хатти-ҳаракатлари, ноҳўя қилиқлари ҳақида Амир Темурга арз қилиб тўғри иш қиладими?! Балки ёпиғлик қозон ёпиғлигича қолгани маъқулдир. Ҳатто у Бухородан ўтиб, Работи Малик карвонсаройига қўнганида ҳам келган йўлига Султонияга қайтиб кетмоқчи бўлди. Лекин Мироншоҳ Мирзонинг фитначи амирлар билан сирли суҳбатлари, базми жамшидлар қуриши... йўқ... йўқ... шаҳзоданинг айбларини ҳазрати қайин отамга айтамен... ҳа... ҳа, албатта айтамен... акс ҳолда....

Пойтахт остонасига яқинлашар экан, Хонзодани яна қўрқув босди. Нима қилмоқ керак? Бу ҳақда маҳди-улё Сароймулкхонимга маслаҳат солмоқ даркор. Аксига олиб, маликани саройдан топиб бўлмади. Айтишларича, Сароймулкхоним ҳам салтанат ҳукмдори билан бирга жомеъ масжиди қурилишида экан.

¹ Аллшар Навоӣ. Ўн иккинчи жилд. 169-бет.

Хонзода ва унинг ҳамроҳлари қурилиш майдони томон йўл олишди. Уларни кузатиб келаётган хос соқчилар ва амирларнинг юз ифодаси ва нигоҳларида безовталиқ аломатлари...

Жомеъ масжиди гўё арининг уясига ўхшар эди. Бу ерда тун-у кун меъморлар, наққошлар, муҳандислар, сангтарошлар тиним билмай ишлашади. Айниқса, елкасида баҳайбат тошларни кўтариб юрган филларни айтмайсизми?! Улар қурилиш майдонига етиб келганларида салтанат ҳукмдори ва Сароймулкхоним наққошлар орасида бир нималарни муҳокама қилаётган эди. Меҳмонларнинг бу ерга келишларини олдиндан хабар қилиб қўйишган шекилли, хос қўриқчилар маликанинг ҳамроҳларини қолдириб, Хонзоданинг ёлғиз ўзини Амир Темурнинг ҳузурига олиб борди. Қўлидаги тугунни ерга қўйган Хонзода Сароймулкхоним билан кучоқлашиб кўришар экан ўзини тута олмай ҳўнграб юборди.

— Тинчликми? Нима бўлди? — ҳайратини яшира олмай сўради салтанат ҳукмдори.

Келини дардини айтишга ийманиб, хижолат чекаётганини кўрган Амир Темур унга тасалли бериб:

— Не ҳол юз берди, қизим? Шунча узоқ йўл босиб олий даргоҳга келишга сизни мажбур қилган золим ҳақида сўйланг?..

Хонзоданинг сўзлари бўғзига тиқилиб, тили калимага келмай қолди.

Сароймулкхоним ерда ётган тугунни эҳтиётлик билан олиб, уни аста-секин еча бошлади. Не кўз билан кўрсинки, тугуннинг ичида қон излари қотиб қолган аёл кўйлаги... Кўйлакни кўрган маҳди-улё “оҳ” деб юборганини билмай қолди.

Воқеанинг нима эканлигини тўла англаб етмаган Амир Темур келинининг ҳамроҳларини чақириб, сўроққа тутди. Мироншоҳнинг саройидан қувилган амирлар Султонияда салтанатга қарши зимдан исён тайёрланаётганини оқизмай-томизмай айтиб беришди.

Мироншоҳ ҳақидаги бири-биридан хунук гапларни эшитган ҳукмдорнинг қовоқлари уюлиб, кўзларида қаҳр учқунлари чақнади.

Соҳибқирон етти йиллик урушга отланар экан, аввало Озарбайжоннинг Султония қалъасига кириб ўтади, бу ерда шаҳзода ва унинг ҳамтовоқларини зиндонга ташлатади. Сўнгра

аркони давлатни йиғиб, машварат ўтказади. Йиғинда гуноҳкорни жазолаш масаласи муҳокама қилинади. Амир Темур Султонияда рўй берган адолатсизликлар, хазинанинг талон-тарож қилиниши ҳақида сўзлар экан, Мироншоҳ ва унинг амалдорларига ўлим жазоси лойиқ эканлигини айтади. Шу пайт Сайид Барака ўрнидан туриб, шаҳзодага нисбатан жазо чорасини енгиллатишини илтимос қилади. Аммо Амир Темур пирининг илтимосини жавобсиз қолдиради.

Эртаси куни Мироншоҳ ва унинг амалдорларини шаҳар майдонига олиб келишади. Уларни бирин-кетин дорга ошишади. Навбат Мироншоҳга келади. Жаллод қатлнинг бошланишини сабрсизлик билан кутади. Барчанинг диққат-эътибори салтанат ҳукмдорига қаратилган. Шу пайт майдонга сочлари ёйилган афтодаҳол Хонзода кириб келади ва у қайнотасининг олдига бориб тиз чўкади.

— Бир қошиқ қонимдан кечинг, нима бўлганда ҳам Мироншоҳ фарзандларимнинг отаси. Болаларим отасиз қолмасин. Тўғри, у гуноҳкор, аммо сизнинг карамингиз кенг. Яна бир марта шаҳзоданинг гуноҳини кечиринг.

Хонзоданинг дард, ҳасрат ва фарёд тўла сўзларини эшитган ҳукмдорнинг кўнгли юмшаб, қатл тўхтатилади.

Ушбу воқеа туфайли Мироншоҳнинг ҳарамни тарқатилиб, фақат эмизикли болалари бўлган аёлларгина олиб қолинади.

Шаҳзоданинг ўзи ҳокимиятдан четлатилади. Унинг ўрнига ўғли амирзода Умар тайинланади.

Бу ҳақда Амир Темур топшириғи билан Умар Мирзо номига Мавлоно Шамсиддин Мунший томонидан махсус фармон ҳам битилади.

“Ҳозирги вақтда, азиз фарзандлардан ҳар бирини, (Аллоҳ уларнинг умрларини узун қилсин)” қўл остимиздагй мамлакатнинг ҳар тарафини бошқармоққа тайинланаётган эканмиз, суюкли, ҳурматли, шон-шухратли, арзигули, саодатли, хушфёъл, улуғ Тангри раҳматига лойиқ фарзанд, яъни ҳаётимиз фароғати ва наслимиз чироғи бўлмиш Умар Баҳодирни ҳамда кўпдан-кўп сийлов ва махсус лутф кўрсатиб, Форс ва Кирмон мамлакатларини то Хурмўз ва Ироқи Ажамгача; Райдан то Озарбайжон, Аррон, Муғон, Қорабоғ, Жийлонгача барчасини; Ширвон, Шамохий ва Дарбанддан то Боб-ул Абвобгача; Гуржистон, Абхоз, Қурдистон, Диёрбакир ва Ироқи Арабдан то Ҳижозгача; Рум ўлкасидан

то Истанбул ва Фаранг диёригача; Шом диёрини Искандария ва Мисрнинг Нил (дарёси)гача салтанат, эл сўраш, эгалик ва бошқариш учун тайинладик ва (ушбу ҳудудни унга) ишониб топширдик. Улардаги барча ишларни ҳал қилмоқ ва маън этмоқ жиловини унинг бошқариш кафтига ва баҳодирлик чангалига тутқаздик. Жаҳон бўйсинувчи ва доим ўз кучини йўқотмайдиган бу ҳукм (барча) ўлкаларга эълон қилинди. Токи мазкур мамлакатнинг подшоҳлари, ҳокимлари, валийлари, амирлари, улуғлари, садрлари, зодагонлари, акобирлари, аён, ашроф ва таниқли (кишилари) номи юқорида эслатилган энг азиз фарзандни ул жойлар салтанат тахти ва вилоятларининг эгаси, нуфузли ҳокими ҳамда арзигули ҳукмдори деб билиб, муҳим ишларда ва юртнинг барча заруратларини тўла-тўқис унга ва унинг ноибларига мурожаат қилсинлар; унинг мамлакат ободончилигининг асл низоми ва улар осойишталигининг мазмун-моҳиятидан иборат бўлмиш фармони ва буйруғидан бош тортмоқни лозим топмасинлар; унинг сўзсиз адолат ва ҳақиқатни кўзловчи амрини ва таъқиқлаганини итоат билан бош устига, деб қабул қилсинлар; фармонбардорлик ва хизматкорликнинг тўғри йўлидан бошқа ҳеч қандай йўлни изламасинлар; уни ва унинг ноибларини мамлакатда (содир бўладиган) муаммоларни бартараф этишда қўли устун, қудратли, соҳибхитёр ва тўла ҳуқуқли, деб билсинлар; унинг фармони ҳудудидан бош чиқарган ҳар қандай бахти қора шубҳасиз, ҳаёт дастидан ер билан яксон бўлғувсидир, ихлос оёғини итоат доирасига қўйган ҳар бир саодатли киши эса, унинг бахтиёрлик этагини тутса, сўзсиз мартабаси улуғ бўлғой.

...Суюкли фарзанд ўз навбатида, (зиммасига юклатилган) ушбу улуғ ишни шу йўсинда олиб борсинки, токи у адолат, ҳақиқат ҳукмдорлик заруриятлари ва раъиятпарварлик учун кафолат бўла олсин ҳамда унинг қоидаларига шундай бир тарзда амал қилсинки, токи оламнинг ободлиги ва инсоният тинч-тотувлиги билан якун топсин; солиҳ кишилар аҳли тақво ва иршод, асҳоби сидқ ва ҳақпарварларни қўллаб-қувватлаш ва эъзозлашда, масжид ва мадрасаларни таъмирлашда ва хайрли даргоҳларни кўпайтиришда тиришқоқлик намойиш этиб, муфсидлар, авбошлар, жиноятчилар ва қароқчиларни ҳамда шариятга хилоф ишларнинг кўпайишини ва нолайиқ қонун-қоидаларни таг-туғи билан йўқотишни зарур ва лозим,

деб билсин. Шундагина мамлакат ишлари бир текис боради: салтанат мавқеи ва тўғри йўл-йўриқ барқарор бўлади”.¹

1401 йили Амир Темур Дамашқда туриб, невараси Муҳаммад Султонни ўз ёнига чорлайди. Ва уни Ироқ ҳамда шимолий Ғарбий Эроннинг ҳокими вазифасига тайинлайди. Орадан бир йил ўтиб, Йилдирим Боязидга қарши уруш ҳаракатлари бошланиб кетади. Урушда Муҳаммад Султон ҳам қатнашади. Аммо у 1403 йилнинг 12 мартда Қора-Ҳисор деган мавзеда оғир касалликка чалиниб, йигирма етти ёшида тўсатдан вафот этади.

Бу ҳақда Шарафиддин Али Яздийнинг “Зафарнома”сида қуйидагиларни ўқиймиз: “Барча оқалар (Сароймулкхоним, Туман оқа, Чўлпон оқа ва бошқалар) қора фўталарни бошларига солиб, таважжуҳ ва зори қилур эрдилар. Соҳибқирон етконда яна янги бошдан аза очдилар. Ва Хонзода хоним андоқ нола ва зори қилур эрдиким, малойика кўкда йиғлар эрди. Йиғламоқ ва фарёд ҳаддин ошди. Соҳибқирон лутфу карамидин насиҳат қилиб, йиғламоқни ман қилди. Ва ош сувга машғул бўлуб, фақир мискинларга кўб нима бердилар. Ва ҳофизлар хатм қилиб, дуову такбир дедилар. Ва уламоу машойихким, Табриздин келиб эрдилар ва ҳар вилоятлардин келиб эрдилар, ваъз ва насиҳат этиб, соҳибқиронни ғамдин чиқардилар. Ишорат бўлдиким, “Қаро кийгонлар қароларини ташласунлар!”. Барчага тўнлар бериб қародин чиқардилар”.²

1404 йилнинг март ойида Қорабоғда Муҳаммад Султон вафотининг бир йиллик маросими ўтказилди. Маросим тугаганидан кейин Амир Темур келини Хонзодага шаҳзоданинг муваққат даҳмада сақланаётган жасадини олиб, Самарқандга олиб кетилишига ижозат беради.

“Маҳди-аъло Хонзода ҳазрат Соҳибқирондин ижозат тилаб Султонияга мутаважжиҳ бўлдиким, анда бориб, шаҳзоданинг сўнгакини мозори бузруквор Қайдор пайғамбардин, алайҳисалоту вассалом Самарқанд элтқай”.³

¹ Низомиддин Шомий. “Зафарнома”. 384-385-бетлар.

² Шарафиддин Али Яздий. “Зафарнома”. 273-бет.

³ Уша китоб, 282-бет.

1404 йил. Ҳамал ойининг сўнги кунлари. Султония қалъасидан Муҳаммад Султон тобути солинган тахтиравон (маҳофа) йўлга чиққанида куёш найза бўйи кўтарилган эди. Уч мингга яқин хос қўриқчилар қуршовида кетаётган араванинг олдида отлиқ аёллар кетишмоқда. Улар орасида Хонзода, жияни Холбека, шаҳзода ҳарамининг бекаларидан саналган Султонойлар кўзга ташланади.

Хонзода миниб келаётган саман Муҳаммад Султоннинг бир неча йиллардан буён ўзи билан олиб юрган, турли хил жангу жадалларда қатнашган севимли оти. Ҳикоя қилишларича, бу от доимо эгасининг кайфиятини сезиб, унга яраша одим отар экан. Анқара жангида шаҳзодани бир неча марта қуршовлардан олиб чиққан бу от шаҳзода ўлиmidан кейин ҳам анча вақтга қадар ҳеч кимни яқинига йўлатмай юрган.

Бу ҳақда Хонзодага айтганлариди аввалига у бу гапларга унча ишонқирамади, сўнгра ўзи оғилхонага бориб от билан танишди. Не кўз билан кўрсинки, саман от озиб-тўзиб кетган, кўзларидан ёш сизиб оқар эди. “Тавба, — деди Хонзода ўзига ўзи, — от ҳам инсонга шу қадар вафодор бўлар экан”. Ўғлини не-не ўлимлардан сақлаб қолган бу отга унинг меҳри товланиб кетди. У саманнинг олдига бориб, пешонасидан ўпди, бўйни, ёлларини силади. Саман эгик бошини кўтарди, Хонзоданинг бўй-бастини ҳидлади, сўнгра кишнаб юборди.

Шу-шу Хонзода саманга ўрганиб қолди. Саман ҳам уни кўриши билан туёқларини ерга уриб-уриб қўяр, бир неча марта боғланган қозиғи атрофида айланиб қўяр эди.

Мана бугун бошига қора фўта ўраб, эгнига кўк кўйлак кийган Хонзода ўғлининг севимли оти Саманда кетиб бормоқда. Унинг чекка сочлари оқарган, бодом қовоқлари атрофига ажинлар тушган. У сўнги тўрт-беш йил ичида жуда кўп қийинчиликларни бошдан кечирди. Аввал онаси Шакарбека, кейинчалик тоғалари, аммалари бирин-кетин бу дунёдан кетдилар. Мана энди суюкли ўғли Муҳаммад Султоннинг ўлими... Бу не кўргулик, бу не азоб, қайси гуноҳлари учун? Муҳаммад Султон унинг орзу-умидлари, суянган тоғи эди. Тўғри, унинг изида ўғлининг чироғини ёқиб ўтирадиган фарзандлари Муҳаммад Жаҳонгир Мирзо, Саъд Ваққос Мирзо, Яҳё Мирзолар ҳамда қизи Ўғи Беги қолишган.

Шаҳзода Муҳаммад Султон давлат ишлари билан банд бўлишига қарамай, ҳаминиша Хонзоданинг ҳоли-аҳволидан

хабар олиб турар, нозик ва мураккаб масалаларда маслаҳат қилар, унинг сўзини ерда қолдирмас эди.

Шу пайт орқадан келаётган Султонийнинг овози эшитилди.

— Ҳазрат ойи, сезаяпсизми?

Хонзоданинг ҳаёли бўлинди.

— Нимани?

— Гурвакнинг ҳиди келаяпти.

— Эҳа, ростдан ҳам гурвакнинг ҳиди. Ҳамал ойида ҳам гурвак пишар эканми?

Шўх ва майин шабада бир зумда гурвак қовуннинг ҳидини яна олис-олисларга олиб кетди.

Хонзоданинг Хоразм гурвагини эслатган Султонийга меҳри товланиб кетди. Бу мовий кўзли, хипча бел сариқ сочли гўзал қизнинг ўзига хос тарихи бор...

1391 йили қайин отаси Амир Темур Дашти Қипчоқ орқали Тўхтамишхонга қарши юриш бошлайди. Душман билан ҳал қилувчи жанг арафасида Соҳибқирон лашкарга манғлой тайинлаш масаласида бир зум ўйланиб қолади. Шу пайт Муҳаммад Султон тиз чўкиб, Ҳазрат бобосидан Манғлойга бошчилик қилишни ўтиниб сўрайди. Шаҳзоданинг илтимоси қондирилади.

Бу ҳақда тарихчи Низомиддин Шомий мана бундай ёзади: “Лашкарга манғлой тайин қилиш борасида ўйлаб турган эди, шу аснода амирзодаий жаҳон Муҳаммад Султон баҳодир тиз чўкиб, мен манғлой бўлай деб ижозат сўради. Амир Соҳибқиронга бу маъни бағоят мақбул тушди ва бу журъат ҳам довюракликни унинг бахту давлати камолотга етишида яхши фол деб билди. Уни олий суюрғоллар билан тақдирлаб, лашкарга муқаддима этиб тайин қилди, улуғ амирларни унинг хизматига қўйди”.¹

Муҳаммад Султон бошлиқ лашкарнинг манғлой қисми душман халқасини ёриб ўтиб, жуда кўп асирларни қўлга киритади.

Шаҳзоданинг чап қўлига душман аскарларидан бирининг қиличи учи тегиб, билагидан қон сизиб оқа бошлайди. Шу пайт асир аёллар орасидан мовий кўзли бир қиз ўрнидан туриб, бошидан рўмолчасини олади ва шаҳзоданинг ярасини боғлайди.

Бу воқеа шу қадар тез содир бўладики, аввалига Муҳаммад Султон ҳам нималигини англай олмай қолади. Сал ўзига

¹ Низомиддин Шомий. “Зафарнома”. 159-бет.

келгач, қизга тикилиб, разм солади. Унинг мовий кўзлари, бежирим бурни, айниқса, қарашлари шу қадар жозибали эдики, сеҳрланиб қолганини ўзи ҳам билмай қолади.

Маълум бўлишича, Серафима исмли бу рус қизи ҳам Тўхтамишхон буйруғи билан бошқа аёллар қатори ҳайдаб келиниб, аскарлар олдида тўсиқ сифатида фойдаланишга мўлжалланган экан.

Муҳаммад Султон асира аёлларни озод қилиб, уларни ўз уйларига қайтариб юборар экан, Серафимадан “Мен билан Самарқандга борасанми” деб сўрайди. Қиз ҳеч иккиланмай розилигини айтади.

Муҳаммад Султон Самарқандга қайтиб келиши билан Серафима воқеасини онасига айтиб беради.

— Ҳазрат онажон, Серафимани севиб қолдим, уни ҳарамимга олсам, маълум муддат ўтиб, никоҳимга киритсам, дейман.

— Ахир, унинг мазҳаби...

— Ҳа, унинг мазҳаби бўлак, аммо тез кунда у мусулмон аёли бўлади, намоз ўқийди.

— Бу ҳақда ҳазрат бобонг не дер экан?!

— Сиз ҳазрат бобомга тушунтириб айтсангиз, йўқ демасалар керак.

— Бўлмаса, гап бундай, ўғлим. Серафима, яъни бизнинг тил билан айтганда Султоной мусулмончиликни қабул қилсин, урф-одатларимиз билан танишсин. Кейин бир фикрга келиб, ҳазрат бобонг олдига кирурмиз.

Муҳаммад Султон бир неча марта онасига Султоной билан бўлажак никоҳи ҳақида сўз очди, аммо турли хил сабаблар билан бу масала ечилмай орқага сурилаверди. Мана энди орага ўлим масаласи келиб тушди.

— Султоной...

— Лаббай, ҳазрат ойи.

— Сен менинг тутинган қизимсан-а?

— Ҳа, ойижон.

— Ундоқ бўлса сенга бир муҳим гапни айтамен, шарти шуки, хафа бўлмайсен.

— Сиз нени айтсангиз ҳам хафа бўлмаймен.

— Мен сенинг олдингда гуноҳқормен.

— Нималар деяпсиз, ойи? Сиз шу вақтгача менга оналик меҳри билан қарадингиз.

— Барибир айтишим керак. Агар бу дунёда айтмасам, у дунёда айтишимга тўғри келади.

— Майли, ойижон, айтгингиз келса айта қолинг.

— Мен сизларнинг орзу-умидларингиз амалга ошишига ёрдам бера олмадим. Бу ҳақда ҳазрати қайин отамга айтишим, унинг рози-ризологиғни олишим керак эди. Афсуски, энди кеч бўлди. Балки, кеч бўлса ҳам бу хатони тузатармиз. Демочиманки, Султоной, сен ҳали ёшсан, ўн гулингдан бир гулинг ҳам очилгани йўқ. Тагли-туғли жойдан сенга муносиб куёв топилса... Ахир, бу дунёдан бир умр тоқ ўтмайсен-ку!

Хонзоданинг сўзлари тугар-туғамас Султоной хўнграб юборди.

— Мен сизни онам деганмен. Менга қанча умр берилган бўлса, қолганини ҳам Муҳаммад Султоннинг ёди билан яшаймен.

— Кечир, қизим, мен густоҳни, билмасдан дилингни оғритиб қўйдим.

Иккаласи отларидан тушишиб, бир-бирларини бағирларига босишди. Сўнгра кўнгиллари тўлганича хўн-хўн йиғлашди.

Карвон уфқлар билан туташиб кетган кимсасиз Моҳон чўлига кириб келди. Куёш еру кўкни аёвсиз қиздиради. Қилт этган шамол йўқ. У ер-бу ерда учиб-қўниб юрган бўзтўрғайлар қимир этмай тилларини осилтириб олишган.

Хонзоданинг орқасида келаётган Султоной олис-олисларда кўринган икки отлиқни кўриб, сал бўлмаса қичқириб юбораёзди.

— Ҳазрат ойи, — деди у ҳаяжон билан, — қаранг, анови, иккита отлиқни кўраяпсизми? Бириси Муҳаммад Султонга ўхшайди, иккинчисини танимаёпман.

— Иккинчиси, оқ йўрғада кетаётгани Жаҳонгир Мирзо... Вой тавба, одам дегани ҳам бунчалик ўхшаш бўладими... Қани кетдик, қувиб етамиз уларни...

Хонзода отига қамчи урди. Султоной ҳам унга эргашди. Улар қанчалик отларини чоптиришмасин, олисда кетаётган икки отлиқ шунча узоқлашар, кетларидан чорлар эди. Бир оздан кейин эса икки отлиқ бўлиб туюлган алдамчи сароб бутунлай кўздан ғойиб бўлди.

Кеч кирди. Тун аста-секин Моҳон чўли узра ўз пардасини торта бошлади. Ҳаво ниҳоятда дим, нафас олиш оғир. Чўл чигирткаларнинг бири олиб, бири қўйиб чуриллашлари, бирон овқат топиш илинжида юрган чиябўриларнинг увиллашлари, юмронқозиқларнинг шивир-шивири тинмайди. Айниқса, илонларнинг чақалоқлар йиғисига ўхшаш овозлари инга... инга...

увв... увв... виш... виш... **Бири** инга-инга деса, иккинчиси тўхтайди, иккинчиси увв-увв деса, учинчиси тўхтайди, учинчиси виш-виш қилса, тўртинчиси тўхтайди. Турли хил овозлар, турли хил оҳанглр... Гоҳида илонлар овози кулаётган чақалоқнинг товушига менгзаб кетади.

Бўри ва илон овозларидан ваҳимага тушган Хонзода чўри қизга айтиб, қўшни чодирда дам олаётган энага кампирни ўз ёнига чорлади.

– Ташвиш қилманг маликам, - деди эшикдан кириб келган энага кампир уйқули кўзларини ишқалар экан. Аёл маликага таскин бериб, гапни ҳазилга бурди:

– Тунда илонлар инларидан чиқишади, бир-бирлари билан дардлашади, севги, муҳаббат изҳор қилишади.

– Севги муҳаббат дейсизми, – ҳайратини яширолмай сўради Хонзода.

– Ривоятларда айтилишича, севги, муҳаббат, вафо бобида илончалик садоқатли жониворлар бўлмас экан. Илонлар ҳамиша вафо, меҳрни қадрлашади, хиёнатни асло кечиришмайди.

Шу пайт олис-олислардан яна илонларнинг тўлиб-тошган увв... уввлашлари қулоққа чалинди.

– Илонлар бир-бирлари билан дардлашаётир, – деди енгил табассум билан энага кампир.

Энага кампирнинг сўзларини берилиб, тинглаб ўтирар экан, Хонзоданинг ҳаёлидан Жаҳонгир Мирзо айтиб берган бир воқеа жонланди. ... Ёғийни қувиб толиққан Жаҳонгир Мирзонинг қўшини тоғ ёнбағрида дам олмоқчи бўлади. Хос навқарлар шаҳзода учун чодир тикиш мақсадида ён-атрофни ҳафсала билан тозала бошлайди. Шу пайт улар кичик чуқурда болалари билан ётган катта илонни учратиб, уни ўлдирмоқчи бўлишади. Тасодифан воқеанинг устига етиб келган Жоҳонгир Мирзо илонларга тегмасликни буюради. Ана шундан кейин шаҳзоданинг чодир сой бўйига эмас, тепаликнинг устига тикилади.

Тоғ-у тошларда юриб, ёғай билан олиша-олиша чарчаган Жаҳонгир Мирзо донг қотиб ухлаб қолибди. Бир пайт уни кимдир туртгандек бўлади. Лекин шаҳзоданинг уйқуси бузулмайди. Буни сезган илон думи билан шаҳзоданинг оёғини ўраб олади ва аста-секин қиса бошлайди. Оғриқни сезган Жаҳонгир Мирзо уйғонди.

Не кўз билан кўрсинки, аллақандай бир илон унинг оёқларига ўралиб олган. Ва ниҳоят шаҳзоданинг уйғонганини

сезган илон бир зумда унинг оёқларини қўйиб юборади ва зудлик билан чодирдан чиқиб кетади. Шаҳзода шитоб билан ташқарига отилади.

Ташқарида – сойнинг нариги томонида эса отларнинг кишнашлари, нотаниш одамларнинг қичқириқлари эшитиларди... Ёғий!.. Ёғий!.. устимизга бостириб келмоқда... қичқириб юборди Жаҳонгир Мирзо. Бир зумда қўшин оёққа туриб, Ёғийнинг ҳийлати фош бўлди, ўзи тузган тузоққа ўзи тушди.

Жаҳонгир Мирзо ҳикоясини тугатар экан, ички бир ҳаяжон билан шундай деди:

— Агар Худонинг марҳамати билан ўша илон мени вақтида уйғотмаганда биз аллақачон Ёғийнинг оёғи остидан эзилиб кетган бўлур эдик. Садоқат бобида илонлардан ҳам ўрганиш керак экан, маликам.

— Шаҳзоданинг ҳикоясидан таъсирланган Хонзода деди:

— Қани эди, Худо ярлақаб, сизнинг бекларингиз ҳам шу каби садақатли бўлса...

— Бекларимдан қўнглим тўқ, — деди Жаҳонгир Мирзо маликанинг ташвишини сезиб. Энг муҳими, сизга садақатим чексиздир!..

— Ҳа, сиз менинг учун садақат бобида яакка-ю яғонасиз .

— Ошириб юбормадингизми?

— Қани эди керакли сўзларни тополсам-у юрагимда тўпланиб юрган дил сўзларимни айта олсам.

— Сиз менинг учун кимсиз, биласизми?

Жаҳонгир Мирзонинг сўзлари Хонзодани эритиб юборди.

— Йўқ, билмаймен.

— Биласиз.

— Айтмаймен.

— Илтимос, айтинг.

— Айтайми?

— Ҳа, айтинг.

— Келинг, қулоғингизга айтамен.

Хонзоданинг юзлари қизариб кетди. Жаҳонгир Мирзо уни даст кўтрди-да юзи, кўзи; лабидан эҳтирос билан ўпа бошлади.

Шаҳзоданинг кучоғидан чиқишга интиланган Хонзода ҳам унинг қулоғига бир нималар деб шивирлади. Жаҳонгир Мирзо ўзини тутаолмай кулиб юборди.

Анчадан буён уйқусизлик касалига учраган Хонзода бу тунда ҳам безовта бўлиб, тузук дам ололмади. Хаёлида ҳамон Жаҳонгир

Мирзо, Муҳаммад Султон, унинг дардлари, ҳасратлари, оиласи, фарзандлари...

... 1399 йили қайнотаси навбатдаги юришга отланар экан, салтанатга вақтинчалик бошчилик қилишни 23 ёшли невараси Муҳаммад Султонга топшириб кетади.

Орадан кўп вақт ўтмай, Муҳаммад Султон билан Фарғона ҳоқими Искандар Мирзо орасида низо чиқади. Натижада Муҳаммад Султон шаҳзода Искандар Мирзони Самарқандга чиқиртириб, уни зиндонбанд қилади.

Бу воқеани эшитган Хонзода зудлик билан Табриздан Самарқандга етиб келади. Ва яхши панд-насиҳатлар билан ўғлининг хатоларини тузатмоқчи бўлади.

— Ҳаммамиз Сизни соғиндик, — деди Муҳаммад Султон онасини очиқ чеҳра билан кутиб олар экан.

— Мен ҳам Сизларни соғиндим, ўзим Табризда бўлсам ҳам ҳаёлим ҳамиша Самарқандда, — сўзини давом эттирди Хонзода. — шаҳзода Искандар Мирзо зиндонбанд қилинган эрмиш... Шу гап ростми ёки шунчаки миш-миш...

— Рост, ҳазрат ойижон.

— Ҳазрат бобонгиздан бемаслаҳат иш қилманг ўғлим.

— Ҳазина талон-тарож қилинса, илм аҳли хўрланса, шаҳзода маишат билан банд бўлса... Нима қилмоқ керак?

— Қилган гуноҳларига иқрорми?

— Иқрор бўлган.

— Ундоқ бўлса, амирзоданинг гуноҳларини кечириб, бир-бирларингиз билан ярашмоғингиз лозим. Бу гапларни ҳазрат бобонг эшитса хафа бўлади.

— Майли. Ҳазрат онажон, Сиз айтганчалик бўлсин.

Орадан бир оз муддат ўтиб, Амир Темурнинг таклифи билан Умаршайх Мирзонинг ўғли Искандар Мирзо Хонзода ва Мироншоҳнинг қизи Бека Султонга уйланади.

Муҳаммад Султон насл-насабда она томонидан Хоразм хонлари авлодидан бўлиб, онаси каби оққўнғил, жасур ва адолатли йигит эди. У ҳамиша олимлар, фозилларни қадрлай билар, улардан ёрдамини аямасди. Агар ўғли тирик бўлганида вақти келиб, бобоси тузган улуғ салтанатни сақлаб қолармиди! Начора ҳеч ким Аллоҳнинг иродасига қарши боролмайди.. Эҳ-ҳе, суюкли фарзандинг не-не орзулари, армонлари, умидлари ўзи билан кетди.

Ўз ўйлари билан банд бўлган Хонзода тонг отганини ҳам сезмай қолди.

Эрта тонг билан енгил нонушта қилинди, чодирлар йиғиштириб олинди. Ҳамроҳлар яна йўлга отланишди.

Хонзода отини йўрттириб борар экан, беихтиёр равишда Жаҳонгир Мирзонинг бир йиллик маросимини эслади. Тумонат одам. Эгик бошлар, ёшли кўзлар. Таъзия тугаши билан фарзанди аржуманди бобосининг инон-ихтиёри билан салтанат меросхўри деб эълон қилинди. Бу ҳодиса нафақат Хонзодани, балки сарой аҳли, айрим амирзодалар, маликалар, шаҳзодаларни ҳам ҳайратга солади. Рост-да, ҳали ҳазрат қайин отасининг фарзандлари, неваралари саломат бўлсалар-у, Муҳаммад Султон валиаҳд қилиб тайинланса. Бу билан Амир Темур салтанатга кўз тиккан даъвогарларнинг сонини кўпайтириб юбормадимикан, уларнинг гашига тегмадимикан! Салтанат васвасаси нима эканлигини у яхши билади. Урганчда рўй берган воқеалар ҳали-ҳамон унинг кўз олдида.

...Ҳусайн Сўфи ўлим тўшагида ётибди. Ҳали у тирик. Аммо шунга қарамай иниси Юсуф Сўфи зудлик билан машварат чақириб, ўзини Хоразм ҳокими деб эълон қилади. Бу ҳақда махсус ёрлиқ олиш учун Олтин Ўрдага чопар юборади. Орадан бир йил ўтар-ўтмас Юсуф Сўфининг иниси Сулаймон Сўфи ҳокимият-учун-кураш-бошлайди. Акасини тахтдан тушириш учун турли хил найранглар ишлатади, Тўхтамишхон билан махфий музокаралар олиб боради. Ва ниҳоят Олтин Ўрда қўшинлари ёрдамида Хоразм тахтини эгаллайди. Қайин отаси Хоразмга бешинчи марта юриш қилганида Сулаймон Сўфи Тўхтамишхон томонига ўтиб кетади. Миш-мишларга қараганда ҳали ҳам тожухт ҳавасида чўлу биёбонларни кезиб юрган эмиш.

Салтанат ишқи, ҳаваси, дарди не-не ақлли одамларни ҳалокат ёқасига олиб келмаган. Фарзанди аржуманди Муҳаммад Султон ҳам шу касаллик билан оғриганми? Тўғри, у ҳазрати бобосининг кўпгина ҳарбий юришларида қатнашган. 1401 йили унга Ироқ ва Шимолий Эрон вилоятларини бошқариш вазифаси топширилган. Ва ниҳоят шаҳзода 1402 йили Йилдирим Боязидга қарши юришда қатнашади. Айтишларича, Кичик Осиёда рўй берган мухорабада жуда катта ўлжа қўлга олинган. Ноёб ўлжалар орасида жайрон терисига битилган Усмон Куръони ҳам топилган. Душман ўрдасидан

олинган олтин, кумуш, дур, гавҳар, жавоҳирларни Самарқандга олиб бориш Шайх Нуриддин билан Муҳаммад Султонга топширилган. Тарқалган гап-сўзларга қараганда, Шайх Нуриддин ёнида Мироншоҳ Мирзонинг мулозимлари ҳам бор экан. Бир пайтлар уларнинг қариндошлари шаҳзода хазинасини талон-тарож қилишда айбланиб, қатл қилинган эди.

Хонзодага бир нарса ҳеч ҳам тинчлик бермайди, тўғрироғи у тушунмайди?! Нима учун Муҳаммад Султон Йилдирим Боязид хазинаси қўлга тушгунга қадар соппа-соғ эди?! Беҳисоб ўлжалар от аравалар, туяларга ортилиб, йўлга чиққан кунни у тўсатдан вафот қилади? Бу ерда салтанат валиаҳди душманларининг ҳийла-найранглари яширинган эмасмикан?! Шаҳзодани кўра олмай юрган ганимлар ака-укалар-у, невара шаҳзодаларни бир-бирларига қарши гиж-гижламадимикан?! Нима бўлганда ҳам йигирма етти ёшга эндигина тўлган навқирон йигитнинг тўсатдан вафот этиши ҳар қандай кишини ўйлантирмасдан иложи йўқ. Яна Аллоҳнинг ўзи билади.

Хонзода ўз ҳаёлларига берилиб, Султонойнинг қақирганини ҳам эшитмади.

— Ҳазрат ойи, дарёга етиб келдик.

Шу пайт Хонзоданинг кўз ўнгида Жайхуннинг бир-бирига мингашиб оқаётган асов тўлқинлари кўринди.

Уларни дарё қирғоғида Самарқанддан келган беқлар, амирлар ва маликалар кутиб олишди. Аввал Муҳаммад Султоннинг хоки солинган тубутни авайлаб олишди. Сўнгра Хонзода ва унинг ҳамроҳлари тушган соллар ва қайиқлар оқим бўйлаб суза бошлади. Гоҳ кучайиб, гоҳ пасайиб эсаётган шамол таъсирида чайқалган тўлқинлар бир-бири билан ўйнашиб, қувлашади, сал нари бориб, гирдоблар қаърига сингиб кетади. Кўп ўтмай яна тўлқинлар пайдо бўлди, яна ўйнашади, яна уларни гирдоблар ютиб юборди. Шитоб билан кўпириб, тошиб оқаётган дарё эса шалпиллаб қирғоққа урилади ва бир зумдан кейин яна орқасига қайтиб кетади.

Қандай гўзал манзара. Қўриб тўймайсан киши. Бири-бири билан минглашиб, болалар сингари қувлашмачоқ ўйнаётган тўлқинларни завқланиб томоша қилар экан Хонзоданинг кўз ўнгида беиҳтиёр равшда ҳазрати қайин отаси Амир Темурнинг жиддий, виқорли қиёфаси гавдаланди...

— Қайин отам, улуғ Амир ҳамиша эл, улус, юрт гамини ўйлайди, дарёдек тўлиб-тошади, тиним билмайди. Ҳеч нарса унинг нигоҳидан қочмайди... Салтанат тақдири ҳам, қариндош-уруғлари ҳам, маликалар ҳам, фарзандлар ҳам, неваралар ҳам... У ҳеч қачон ўз яқинларидан меҳрини дариг тутмайди. Адолатпарвар. Нега Мироншоҳ Мирзо ва фарзанди аржуманди Халил Султонлар Амир Темурга ўхшамайди, ундан ўрнак олмайди?

... Бундан бир неча йиллар муқаддам Амир Темур қўшини билан Моҳон чўли орқали Самарқандга қайтаётган эди. Уғруқда ҳарамлари саналмиш маҳди-улё Сарой Мулкхоним, Туман оқа ва Хонзода келишарди. Жайхун қирғоғига етибб келишганида уларни нохуш хабар кутиб турар эди... Дарёнинг нариги қирғоғида бир гуруҳ исёнчилар қўшиннинг сувдан кечишини кутиб турар эмиш...

Бу хабарни эшитган Амир Темур зудлик билан қўшин бошлиқларини йиғиб, уларга уғруқни асраб-авайлаш ҳақида фармони олий берди. Сўнгра уғруқда аёллар билан келаётган невараларини ёнига олиб келишни буюрди.

— Мен исёнчиларга қарши қўшинни ўзим бошлаб борамен, невараларим ҳам мен билан бирга бўлади.

Амирлар, беклар ялинишга тушишди, бўлмади. Амир Темур неваралари билан қайиққа ўтириб, оқим бўйлаб сузиб кетди. Бу воқеани олисдан кузатиб турган Хонзоданинг юраги “шув” этди. Орадан кўп вақт ўтмай нариги қирғоқдан хишхабар келди. Исончилар таслим бўлишган.

Ўша пайтда Хонзода қайин отасининг ҳаракатини чуқур тушунмаган эди. Кейинчалик, бир неча йиллардан кейин Амир Темурнинг узоқни кўзлаб донолик билан иш кўрганини юракдан хис қилди.

Тарихий манбаларда қайд этилишича, шаҳзода Муҳаммад Султоннинг ўлими тўсатдан содир бўлган.

Бу ҳақда Шарафиддин Али Яздий мана бундай ёзади: “Бу маҳалда амирзода Муҳаммад Султон қошидин Мубашшир ўғли Умнат Султон келиб, хабар келтурдиким, шаҳзодага андак марази воқий бўлуб турур. Соҳибқирон бу хабардин бисёр мутаалам бўлуб, Амон тавачини чобтурдиким, “Билур кишисини юборсинким, бизга таҳқиқ хабар келтургай”.

Соҳибқирон Оқшаҳарга етконда амирзода Муҳаммад Султон қошидин Доно Хожа келиб арз қилдиким, Мавлоно Фараж табиб шаҳзодага мусаҳҳал берди. Аммо ул мусаҳҳал иш қилмай, бухори димоғига уруб, марази сарға пайдо бўлуб турур. Соҳибқирон мунӣ эшитиб, асру мушаввиш (ташвишли) бўлуб, Доно Хожани қўш от била чобтирдиким, “Бизга яна бот хабар келтургил”. Ва ўзи давлат ва саодат била Оқшаҳрга келиб хумоюн ўрдусига тушди. Ва Йилдирим Боязиднинг кишиларига азза этқуриб, яхши сўруб, тўнлар кийдурди. Ва ўгли Муса Чалабийни хосса тўн ва олтун камар берди ва юз от барчаси эгар-юганлик берди. Ва Бурсаким, Рум вилоятининг пойтахти турур, анга берди ва ижозат бериб, Бурсага юборди. Ва Йилдирим Боязиднинг сўнгагини подшоҳлар тартиби билан Бурсага элтиб, ўзи ясаган иморатга қўйдилар.

Соҳибқирон Ўрдуни Оқшаҳрида қўйиб, ўзи амирзода Муҳаммад Султон сори мутаважжих бўлди. Йўлда бир жамоат туркмонларким, улуғлари Хизрбек ва Иброҳим эрди, итоат йўлидин чиқиб, бир тоғдаким йўл анинг этагида эрди, кириб эдилар. Фармон бўлдиким, “Мансур Черик аларнинг дафъи учун мутаважжих бўлсунлар. Кечада юруб, субҳ эрдиким, аларни ўртада олиб, туркмонлардин кўб кишини ўлдирдилар. Ва баъзилар қочдилар. Бўлғон от ва тева ва қўйларини таладилар ва ўғлон-ушоқларни асир қилдилар. Йўлда шанба куни, ойнинг ўн олтисида (11.03.1403) Давлат Хўжайий Элчи Буға келиб, арзадошт қилдиким, шаҳзоданинг марази кўброқ бўлуб турур. Ва андоқ бўлуб турурким, сўз дея олмас эрди. Ҳазрат бисёр гамгин бўлуб, таъжил била сурди. Ва анда етконда шаҳзода қошиға кириб, боши устида ўлтурди. Кўрдиким, шаҳзоданинг ҳолати ўзга навъ турур, ани маҳофада кийуруб (от устида оромгоҳ) ўша кун кўчти. Қораҳисордин уч манзил ўтуб, бир ерда келиб тушти. Ул ерда шаҳзодаи олиймиқдор ва живори ҳазрат Парвардигор кетти. Бу воқеа душанба куни шаъбон ойининг ўн саккизида, торих саккиз юз бешда (13.03.1403) қўй йилида, Хутнинг охирида воқеъ бўлди”.¹

Муҳаммад Султон вафотидан сал олдин ўттиз минг суворий билан кеча-ю кундуз йўл босиб, Бурсага етиб келганда Йилдирим Боязиднинг ўгли Сулаймон отаси хазинасининг бир қисмини олиб, жуфтакни ростлаб қолган эди.

¹ Шарафиддин Али Яздий. “Зафарнома”. 269-270-бет.

Аммо Султон хазинасининг қолган қисми ҳам икки юз туялик карвонга юк бўлди; Карвон Кўня шахрига йўл олди. Қўлга киритилган бойликлар орасида нодир бир дурдона ҳам бор эди: бу жайрон терисига битилган машҳур Қуръони Карим бўлиб, халифа Усмон шу муқаддас китобни қироат қилиб ўтирганида ўлдирилган эди.

Амир Темур Бурсада банди қилинган уламолар ва илм аҳлига йўл учун зарур нозу неъмат ва етарли миқдорда пул бериб, уйларига қайтариб юборди.

Боязиднинг сеvimли маликаси гўзал Оливъера исломни қабул қилгач, хўжасининг ёнига жўнатилди”.¹

Энди икки оғиз сўз Усмон Қуръони ҳақида.

Маълумки, узоқ йиллардан буён Қуръоннинг Мовароуннаҳрга келиб қолиши хусусида турли хил ривоятлар, ҳикоятлар юради. Ҳар бир ривоят ва ҳикоятнинг ўзига хос тарихи бор. Улардан бирида айтилишича, “Самарқанд уламолари, шу жумладан элчи Яҳё Хўжа Бухорийнинг Мусҳаф Амир Темур хазинасидан ёки кутубхонасидан чиққан, деган фикр баён қилинади. Агар Амир Темурнинг шон-шавкати, қудрати, унинг тутган мавқеини ҳисобга олсак, бу ривоят ҳам ҳақиқатга тўғри келади. Чунки, Мусҳафи Усмонийдек олий ифтихор манбаи Темурнинг мулкидан четда қолиши мумкин эмас эди. Ўша уламоларнинг эътирофича, бу Мусҳаф Самарқандда тўрт юз йилдан бери мавжуд бўлган”.²

Орадан яна кўп йиллар, асрлар ўтади. Аммо салтанат ҳукмдори, валиаҳд, бойлик тушунчалари ҳамиша эллар, юртлар, одамлар тақдирида долзарблигича қолаверади. Инсоният пайдо бўлибдики, бу масалалар ўзаро низолар, жанжаллар, қирғинлар, урушларга сабаб бўлиб келган. Амир Темурнинг суюкли набираси, салтанат валиаҳди, жасоратли, қатъиятли, зукко, душманга нисбатан шафқатсиз, адолатпарвар Муҳаммад Султон тақдири билан боғлиқ воқеаларга ҳам ана шу нуқтаи назардан баҳо берилса, адолат билан иш қилинган бўлар эди.

¹ Л. Керен. Амир Темур салтанати. Т. Маънавият. 134-бет.

² Шайх Исмоил Маҳдум. Тошкентдаги Усмон Мусҳафининг тарихи. “Мовароуннаҳр” нашриёти. Т. 1995, 63-бет.

1404 йил 9 октябрь. Конибил майдони. Бугун бу ерда Амир Темурнинг хоҳиши билан унинг неваралари Улуғбек Мирзо, Иброҳим Султон Мирзо, Ижал ибн Мирзо, Аҳмад Мирзо, Сайди Аҳмад Мирзо, Бойқаро Мирзоларнинг никоҳ тўйлари ўтказилмоқда. Хонзоданинг невараси, Муҳаммад Султоннинг тўққиз яшар қизи Ўғи Беги ўн яшар Мирзо Улуғбекка узатилаётир.

Ушбу тўйнинг тафсилотлари “Зафарнома”да ҳам эслаб ўтилган.

“Ул маҳалда Соҳибқироннинг муборак хотири айшу-ишрат сори эрди. Барча ҳунармандларким шаҳарда эрдилар, ойнабандликка машғул бўлиб, ҳар ҳунарманд ўз ҳунарига лойиқ табиялар ясади. Ва бу тўйдин ғараз бу эрдиким, шаҳзодаларни катхудо қилгай. Соҳибқироннинг муборак хотирида кечтиким, амирзода Улуғбек ва амирзода Иброҳим Султон ва амирзода Ижал ибн Шаҳзода Мироншоҳ ва шаҳзода Умаршайх фарзандларидин ва амирзода Аҳмад ва Сайди Аҳмад ва Бойқаро ҳар бирига бир қиз бергайлар. Муқаррар бўлгондин сўнг содоту қазот ва уламо жам бўлиб, шайх Шамсуддин Муҳаммад Жазарий хутба ўқуб, никоҳ қилди...

Соҳибқирон давлатидин бирча фақиру мискин ганий бўлди ва ҳазрат давлату саодат билан тахт устида чиқиб мажлисни ораста қилдилар. Ва хонимлар ва оқалар (ва келинлар) барча ўзларини ясаб, юз ҳашамат ва ноз била ўлтурдилар. Шаҳзодалар ва беклар ҳар бири ўз ерида ўлтурди. Ва элчиларким, етти иқлимнинг (тўрт тарафидин) келиб эрдилар, ўн икки поянинг қўланкасида ўлтурдилар. Ясовуллар зарбофт тўнлар кийиб, олтин камарлар боғлаб ва мурассаъ эгар-юганлиқ отларга миниб, заррин чимоқлар эликларига олиб, ҳар сори чопиб, ясовуллик қилур эрдилар.

Ва филларни ораста қилиб эрди, мурассаъ шираларни олтун сароҳилар била тартиб бердилар. Ҳар сароҳи оғзида бир пиёла йашм тошидин ё биллурдинким, лаълу жавоҳир била мурассаъ эрди, қўйуб эрдилар. Бода ва қимиз ва бол ва мусаллас ва турли шарбатларни тайёр қилиб эрдилар. Шаҳзодалар навбат била аёғ тутиб ича бошладилар. Таомдин турлук-турлук ошлар тортилларким, тил анинг шарҳида ожиз турур. Элким, ташқарида эрдилар, алар учун ширалар ва таомлар муҳайё қилдилар. Ва

офтобдек соқийлар олтин пиёлаларни тўлдуриб тута бошладилар. Яхши унлуқ муғаннийлар ун тортиб, ғазалу нақш айтур эрдилар ва турку, мўғулу, хитойу, арабу, ажамдин ҳар ким ўз расми билан нима айтур эрди.

Ул жумладин Хожа Абдулқодирким, беназири олам эрди, қўбуз ва ётуғон ва удни шодлиқ мизроби била чала бошлади. Ул суҳбатда ҳар шоҳ ва шаҳзодағо тўнлар кийдурдилар. Ва тожи мурассаъ ва олтин камар бердилар. Ва ҳар замон анча олтин танга ва кумуш тангадан анча сочар эрдилар, хазон мавсумида яғочдин япроқ тўкулгандек”.¹

Энди тўйда иштирок этган испан элчиси Клавихонинг “Кундалик” да тилга олинган айрим тафсилотлар билан танишайлик.

“Ҳамма ўз жойига ўрнашгандан сўнг чодир яқинидаги битта тўсиқ (саропарда)дан сеньор (Амир Темур – П.Ш.)нинг катта хотини Канъо (Бибихоним) бу тўйга махсус ташриф буюрди. У қуйидагича кийинган эди: зардўзи қилинган кенг ва узун қизил ипак кўйлак, у узунлигидан ерда судралиб борар ва енгсиз, бош ва қўллар ўрнидан бошқа жойида ўмизи (ўймаси) йўқ; кўйлак жуда кенг, бел қисми қирқилмаган ва этак қисми жуда кенг, у юра олиши учун этагини ўн бештача аёл кўтариб борарди. Юзига шунчалар кўп упа-элик сурган эдики, худди (оқ) қоғозга ўхшарди. Бу упалар куёш (куйдир-маслиги) учун сурилади; барча зодагон аёллар қишда ёки ёзда сафарга чиққанларида шу йўсинда юзларини асрайдилар. Канъонинг (малика) юзи юқа енгил мато билан тўсилган, бошида қизил матодан гўё шлем (дубулға) кийгандай, худди мусобақаларда беллашадиган (рицарларникига) ўхшаш бу мато бир оз елкасига тушиб турарди. Бу (дубулға) жуда баланд ва унга яхши ишланган кўпгина йирик, товланувчи, думалоқ марварид, кўплаб ёқут, феруза ва бошқа (қимматбаҳо) тошлар қадалган (елкасига тушиб турган) ёпинғичи зар (иплар) билан тикилган; устидан жуда кўркам чамбарак бўлиб, унга кўплаб (қимматбаҳо) тошлар ва йирик марварид қадалган. Ундан тепада икки бармоқ катталигидаги, жуда чиройли, ярқираб товланиб турган учта ёқутдан ясалган безак ўрнатилган эди. Энг учиди катта попуқ зеб бериб турарди, баландлиги (бир) тирсак (0,5 метр)

¹ Шарофддин Али Яздий, ўша китоб, 291-бет.

келади, патлари осилиб турар, баъзилари юз-кўзигача осилиб тушган. Бу патлар бир-бири билан олтин чилвирча воситасида (тутам қилиб) боғланган, (чилвирнинг) учида (қимматбаҳо) тошлар ва марварид тақилган гажим бор эди. У юриб бораётганда, бу попук ҳар томонга ҳилпираб турарди. Унинг сочлари тим қора, елкасига ёйилиб тушган; (бу аёллар) қора сочни ёқтирадилар ва ҳатто қорага бўяб оладилар ҳам. Дубулғани бир қанча зодагон аёллар ушлаб борар, умуман олганда, уни уч юзтадан кўпроқ аёллар кузатиб борарди. Боши узра соябон элтардилар ва бир киши унинг найзасимон дастасидан ушлаб олганди. Бу (соябон) оқ ипак матодан тайёрланган, чодирнинг думалоқ учини эслатади, ёғоч гардишга тортилиб (тикилган). Соябонни қуёшдан пана қилиш учун унинг боши узра кўтарган эдилар. (Уни) ва зодагон аёлларни олдинда жуда кўп ҳарам ходимлари, яъни бичилган қулла кузатиб борарди”.¹

Испан элчиси тўйда Хонзода бегимни ҳам учратади ва у ҳақдаги таассуротларини қуйидаги тарзда ифода қилади:

“Мазкур байрамни Хонзода ўзига қарашли жуда чиройли чодирлар қурилган тўсиқ (саропарда) ичида ўтказди. Элчилар унинг чодирига етиб келганларида кўплаб шароб тўлдирилган ва ерга (қатор) қўйилган кўзаларни кўрдилар. Сўнгра элчиларни саропарда ичкарасига бошлаб бордилар; улар (Хонзода) ҳузурига келганларида, у айвонда унинг олдидаги ўриндиққа ўтиришга таклиф қилди. Хонзода ва унинг ҳузуридаги бошқа зодагон хотинлар катта чодирга кираверишдаги айвонда ўтиришарди. У ўриндиқда ўтирарди, олдида эса уч-тўртта кўрпача устма-уст тўшаб қўйилганди ва у хоҳлаган пайтда уларга ёнбошлаб ётиб (дам) олиши мумкин эди.

Хонзода кўринишидан қирқ ёшлар чамаси, юзи оқ, тўкингина (аёл) эди. Олдида жуда кўп шароб ва бошқа ичимликлар тўлдирилган кўзалар турарди; бу ичимликни улар биянинг сутидан қанд солиб тайёрлайдилар ва уни босат (бўза) деб атайдилар.

Хонзода ҳузурида салтанат ҳукмдорининг амалдорлари, қариндошлари, шунингдек, машшоқлар бор эди.

¹ Шарафиддин Али Яздий. Ўша китоб. 291-бет.

Элчилар етиб келганларида у ерда аллақачон ичиб ўтиришарди; унинг тартиби қуйидагича: битта қария, ҳукмдорнинг қариндоши ва иккита кичкина бола унга ва бошқа зодагон аёлларга пиёла тутардилар. Буни қуйидагича бажарардилар: уларнинг қўлларида сочиққа ўхшаш оқ мато бор эди; шароб қуювчилар кичик олтин косача (пиёла)ларни тўлдириб, уларни кичик япалоқ олтин идиш (патнис)чаларга қўярдилар. Шароб тутувчилар олдинда, шароб қуювчилар эса патнисчалардаги пиёлалар билан орқада борардилар. Улар ярим масофани юриб ўтгач, ўнг тиззани уч марта букиб, таъзим қилардилар. Сўнгра пиёлаларни патнисчалар билан бирга олиб, Хонзода ўтирган жойига бордилар. У ерда пиёлаларни қўл тегмаслик учун сочиқлар устига қўйиб, унинг ва ичмоқчи бўлган ўша ердаги аёлларнинг олдида тиз чўкардилар. Улар пиёлани олгач, шароб келтириб, патнисчаларни тутиб турганлар (ўринларидан) туриб, орқа ўғирмай қайтдилар ва бироз нарига боргач, ўнг тиззаларига чўккалаганча (кутиб) турдилар.”¹

Хонзода онаси Шакарбеканинг бир йиллик маросимини ўтказиб келиш учун сафар тайёргарлигини кўраётган эди. Кечки пайт амирзода Ҳалил Султон ҳовлиқиб кириб келди. Бир-бирини соғинган она-бола қучоқлашиб кўришди.

— Онажон, — деди ҳазин товуш билан Ҳалил Султон, — сиздан ва ҳазрат момондан бемаслаҳат бир иш қилиб қўйдим. Сизларнинг олдингизда гуноҳкормен.

— Мундоқ тушунтириб гапир?

— Бир қизни севиб қолдим.

— Севиш, севилиш гуноҳ эмас, ўғлим.

— Мен ўша қизни никоҳимга ўтказмоқчимен.

— Ундоқ бўлса ҳазрати момонг билан ҳазрат бобонгга айтиб, уларнинг рози-ризалигини олиш керак.

— Бобом рози бўлмаса-чи?

— Нега рози бўлмас экан?

— Бўлмаса эшитинг. Мен сизга бир бошидан айтиб берай.

Маълум бўлишича, Ҳалил Султон севиб қолган Шодимулк исмли қиз бир камбағал хунарманд оиласида

¹ Клавихонинг Самарқандга саёҳати. “Адолат” нашриёти. Тошкент, 2004. 31-32-бетлар.

тарбия топиб, ўсган экан. Қизнинг ҳусни-жамолини эшитган нуфузли Амир Сайфиддин уни катта пул эвазига ўз ҳарамига олган. Аммо бир тасодиф туфайли Халил Султон Шодимулк билан учрашиб, бир-бирини ёқтириб қолишган. Улар бир неча муддат пинҳона учрашиб юришади, бу воқеадан хабар топган Амир Сайфиддин салтанат ҳукмдорига шикоят қилади. Амир Темури ишончли одамлари орқали икки ёшнинг яширинча учрашиб юрганлигини аниқлайди.

Халил Султоннинг ҳикояси Хонзодани ўйлантириб қўяди ва у маслаҳат олиш учун маҳди-улё Сароймулкхоним ҳузурига шошилади. Воқеадан хабар топган Сароймулкхоним Шодимулкнинг Амир Сайфиддин никоҳига кирган-кирмаганлиги билан қизиқади. Ана шундан кейин улар гапни бир жойга қўйиб, Кўксаройга йўл олишади. Салтанат ҳукмдорига рўй берган воқеани, ҳатто Шодимулкнинг бўйида бўлиб қолганини айтиб беришади. Шу билан икки ёшнинг ҳаёти сақлаб қолинади.

Шу ўринда Шодимулк номи тилга олинган айрим тарихий манбаларни тилга олиб ўтамиз:

Шарафиддин Али Яздий:

“Амирзода Халил Султоннинг хотини амирзода Алининг қизи эрди. Ва бу амирзода Али Ҳазрат Соҳибқироннинг хоҳарзодаси эрди. Қазодин амирзода Халил Султонга Шодимулкким, амир ҳожи Сайфуддинбекнинг жорияларидан эрди, майли тушти ва анга андоқ ошиқ бўлдиким, ҳеч ихтиёри қолмади. Соҳибқирон Самарқанддин чиққонда амирзода уни никоҳ қилиб олди. Шаҳзоданинг хотини мундин воқиф бўлиб, чида олмай, ул қиссани Соҳибқиронга арз қилди. Ҳукм бўлдиким, “Шодимулкни ҳозир қилсунлар!” Шаҳзода ани қочурди. Соҳибқироннинг аччиги келиб, ҳукм қилдики, “Ани топиб ўлдурсинлар”. Аммо амирзода Пирмуҳаммад Жаҳонгир отасидан Халилнинг гуноҳини тилади. Ва ул қисса шу билан тугади.

Ва яна Оқсулотда ҳазрат эшиттиким, шаҳзода Шодимулкни яна яшира ўзи била келтирув турур, ҳукм бўлдиким, “Ани келтурсунлар”. Баротбек бориб ани келтурди. Соҳибқирон буюрдиким, “Ани ўлдурсунлар”. Сароймулкхоним билур эрдиким, ҳазратни авлоди била асру шафқати бор турур. Шайх Нуриддинбекни ва Шоҳмаликни чорлаб дедиким,

“Соҳибқиронга арз қилингим, бу хотун шаҳзодадин ҳомила турур”. Бу сўзни Соҳибқирон эшитиб, ҳукм қилдиким, “Ани маҳди аъло Туман оқага топшурсунлар. Ўғлон келтургондин сўнг ўғлонни сақлаб, хотунни бир қулга берсунлар!”. Бу ҳукм бўлгондин буюрдиким “шаҳзодаларга нишон битиб юборингким, ҳар кишиким ўз ерида ўлтируб турур, доди адл била машғул бўлуб, халойиққа ташвиш бермагайлар”.

Ибн Арабшоҳ:

“Халил Султон Амир Сайфиддиннинг хотини Шодимулкка уйланган эди. У (хотиннинг ишқи) Халилни (батамом) эгаллаб олган бўлиб, гўё у шу ишқдан асирдек эди. Натижада (Шодимулкнинг) райисиз Халил Султондан бирон фармон содир бўлмай, подшоҳлик сиёсати унинг закоси нурисиз ёруғлик кўрмай қолди. Халил Султон унга ўз жиловини топшириб, муродига ўз муродини тобе қилди”.

Хондамир:

“Шодимулк бир пайтлар амир Сайфуддиннинг канизаги бўлган”.

Хонзода қизи Бека Султон, неваралари Муҳаммад Султоннинг қизи Ўғи Бегим, Халил Султоннинг ўғли Муҳаммад Бақр Мирзолар ҳамроҳлигида Хоразмга жўнаб кетди. Йўл-йўлакай Бухорога кириб, ҳазрати қайин отаси Амир Темурнинг волидаи муҳтарамаси Тегина Бегимнинг падари бузруквори Садр аш-шариъа Убайдуллоҳ ибн Маҳмуд ал-Маҳбубий ал-Бурҳоний ал-Бухорий ҳазратларининг қабрини зиёрат қилди. Сўнгра Кот, Гурлан, Манғит, Булдумсоз мавзелари орқали Урганчга етиб келди. Хонзода ва унинг ҳамроҳларини Амир Темур томонидан Хоразм ҳокими қилиб тайинланган амир Мусиканинг хос мулозимлари кутиб олди.

Шу ўринда яна Шарафиддин Али Яздийга мурожаат қилишга тўғри келади. У ёзади:

“Соҳибқирон Хоразмни олгондин (бешинчи марта – П.Ш.) сўнг Самарқанд сори мутаважжих бўлди ва саодату иқбол била келиб, манзилига тушти. Ва соҳибқиронким, баъзи вилоятларни олиб бузар эрди ва баъзини тузуб, иморат қилур эрди, ул подшоҳлик маслаҳати учун эрдиким, подшоҳ сиёсат қилмаганча вилоят тузалмас. Уч йил Хоразмнинг бузулгонидин

кечти, яна ҳазратнинг иноят ва марҳамату лутфи ул шаҳарнинг аҳволига тушуб, Дашти Қипчоқ юришидан қайтқонда Мусикаким, Ханки Қавчиннинг ўғли эрди, Хоразмга йибардиким, бориб иморат қилгай. Ул бориб қалъани ясади ва ҳозир ўшул иморат турурким, соҳибқирон давлатидин бўлгон турур”.¹

Хоразм пойтахтига келганлигининг учинчи куни Хонзода онаси ва тоғаларининг таъзия маросимларини ўтказди. Сўнгра неваралари билан шаҳар айланди. Малика кўрдик, Хоразмшоҳ Текеш, аллома Фахриддин Розий, Тўрабека хоним мақбаралари, Қутлуғ Темур миноралари аслида қандай бўлса, шундайлигича сақланиб қолибди. Азиз-авлиёларнинг қабрлари ҳам, хонақолари ҳам деярли бузилмаган. Лекин энди Нажмиддин Кубро хонақоси ҳар доимгидек зиёратчилар билан гавжум эмас. Хонзода не кўз билан кўрсинки, айрим кўчалар, савдо расталари ҳувиллаб қолган.

Ҳафтанинг жумъа куни Хонзода неваралари билан аввал Фахриддин Розий, Муҳаммад аз-Замахшарий, Хўжа Али Рометаний, Нажмиддин Кубро, Мажиддин Бағдодий, Пирёр Валий қабрларини зиёрат қилди. Сўнгра улар шаҳарнинг кун чиқиш тарафида жойлашган уч юз олтмиш авлиё хоклари дафн қилинган тепалик томон йўл олишди.

Мана уч юз олтмиш авлиё номи билан аталган тепалик. Тепаликнинг пойига етиб келган Хоразм маликаси бундан бир неча йиллар муқаддам бўлиб ўтган бир воқеани беихтиёр равишда эслади.

... Хонзоданинг Самарқандга келин бўлиб тушганига ҳали тўрт ой ҳам тўлмаган эди. Бир куни тонг саҳарда олис сафарга кетган Жаҳонгир Мирзо кириб келди. У остонадан ҳатлаб ўтиши билан маликани даст кўтариб олди, унинг ҳай-ҳайлашига қарамай юзи, кўзи, қошидан тинимсиз ўпа бошлади.

- Қўйиб юборинг, — дея ёлворди Хонзода.
- Йўқ, қўйиб юбормаймен. Етар шунча айрилиқ. Сизчи, сиз мени соғинмадингизми?
- Менми?
- Ҳа, сиз!
- Ҳув анови томонда нимани кўрдингиз?
- Дўппи-ку?

¹ Шарафиддин Али Яздий, ўша китоб, 119-бет.

— Топингчи, бу кимнинг дўпписи?

Жаҳонгир Мирзо меҳр-ла тикилган жажжи дўппига қараб, ҳаёлига ялт этган фикрдан энтикиб кетди.

— Ростдан-а?

— Ишонмаяписиз-ми?

— Раҳмат. Тангрим умри билан берсин.

— Агар ишонмасангиз уни қўлга олиб, бир томоша қилинг.

Жаҳонгир Мирзо дўппини қўлга олган ҳам эди, шу пайт Хонзода унинг юзидан ўпиб олди. Бу воқеа шу қадар тез содир бўлдики, шаҳзода маликанинг ҳийласини сезмай қолди.

Яна ҳаётнинг завқига тўймаган икки ёшнинг эҳтиросли ўйинлари бошланди.

Нонушта пайтида Жаҳонгир Мирзо азиз-авлиёларни тилга олди. Унинг айтишича, куни-кеча машварат пайтида падари бузруквори азиз ва мукаррам инсонлар ҳақида сўз юритиб, Хоразмлик уч юз олтмиш авлиё номларини ҳам тилга олибди.

— Мен бир нарсага ҳайронмен, — деди шаҳзода жиддий тусда. — Хоразмдан шунчалар кўп авлиёлар чиққан бўлса. Бу ҳодисани қандай тушунмоқ керак?

Шаҳзоданинг ўзига тикилиб турганини кўрган малика оҳиста сўз бошлади.

— Азиз-авлиёларнинг ҳикоятларига кўра Хоразмга Аллоҳнинг назари тушган эмиш. Буюк боболаримиздан бири Маҳмуд аз-Замаҳшарий¹ ўзининг “Рабиъ ал-аброр ва нусус ал-ахбор” (“Яхшилар баҳори ва хабарлар изҳори”) номли китобида Пайғамбаримиз салоллоҳу алайҳи вассаламнинг яқин саҳобаларидан бири Абу Ҳурайра ривоят қилган муборак ҳадисни келтиради, бунга кўра Расулиллоҳ салоллоҳу алайҳи вассалам Хоразмга баҳо бериб: “Хоразмда атиги бир кечагина тунаган инсон қандай бахтли-я! Хоразмнинг чангу ғубори теккан кишидан бахтли инсон бўлмас керак. Хоразмда икки раъкат бўлса-да, номоз ўқиган киши қандай бахтиёр инсон-а!” деб марҳамат қилган эканлар. Сарвари оламнинг муборак тилларидан содир бўлиб, сидқидилдан пайғамбарона айтилган таърифларга кўра кўҳна Хоразм азалдан ислом олами учун азиз ва мукаррам ўлкалардан бири сифатида эъзозланган экан.

Ҳасан ал-Басрий² исмли тобейн олим ҳам Хоразмни: “Машриқда Хоразм деган бир шаҳар бор. У Жайҳун соҳилида

¹ Маҳмуд аз-Замаҳшарий (1075-1144).

жойлашган. Бу шаҳарни **малонкалар** чор-атрофдан ўраб турадилар ва бамисоли келинни пардалаб, ясангириб куёви уйига олиб борганлари каби улар Хоразмни ясан-тусан қилиб, жаннатга томон етаклайдилар. Аллоҳ таоло Хоразмнинг битта қабристонидан юз минг шаҳидни тирилтирадики, улардан ҳар бир шаҳиднинг даражаси Бадр жангининг шаҳидлари мақомига баробардир”.

Хонзоданинг ҳикоясини диққат билан тинглаб ўтирган Жаҳонгир Мирзо ҳаяжонини яширолмай шундай деди:

— Худо хоҳласа, салтанат ганимлари бартараф қилиниши билан болаларимизни ўзимиз билан олиб, Хоразмга борамиз. Шайхи Валийтарош Нажмиддин Кубро ва уч юз олтмиш авлиёларнинг қабрларини зиёрат қиламиз. Шу баҳона билан қайин отамиз ва қайин онамизнинг қариндош-уруғлари билан ҳам танишиб оламиз.

Хонзоданинг кўзлари ёшланди.

— Минг афсус, — дея ўзига ўзи пичирлади малика. — Шаҳзоданинг не-не орзу-армонлари ўзи билан кетди.

Хонзода муқаддас қадамжоларни зиёрат қилиб, тоғаларининг уйига қайтар экан, бундан етти йил илгари бўлиб ўтган бир воқеани эслади. 1387 йилнинг кеч кузи... Ҳали-ҳали эсида, онасининг бетоблиги хабарини эшитиши ҳамон зудлик билан Хоразм томон отланди. Онаси, тоғалари, жиянлари билан узун тунлар суҳбатлар қурди. Одам тўла кўчалар, сершовқин бозорни айланиб, болалик йилларини эслади.

Жума куни уни Хоразм ҳокими Сулаймон Сўфи йўқлаб қолди.

Хонзоданинг болалиги ўтган сўфийлар саройи... Темир дарвозалар, нақшинкор ёғоч эшиклар ўша-ўша, аммо йўлакларга туркман гиламлари тўшалган. Хоналар ҳам ўзгармаган. Токчаларда олтин қандиллар.

Хонзодани кенг ҳовлига олиб киришди. Ҳовлининг тўрида жойлашган тилладан ишланган тахта Сулаймон Сўфи, унинг ёнида бошига оқ қалпоқ кийган, қўнғиз мўйловлик бир нотаниш амалдор.

Сулаймон Сўфи Хонзода билан илиқ сўрашди. Сўнгра эринмай Самарқанд ҳаёти, Амир Темурнинг юришлари, нарх-наво билан қизиқди.

— Сен қаерда бўлмагин. — деди Сулаймон Сўфи ингичка мўйловини силаб, — хонлар авлодидан эканлигингни унутма. Нима дейсиз, а, Эликмиш ўғлон.

— Ҳа, тўғри айтдингиз. Хонзода бегим темурийлар авлодидан эмас, Чингизийлар авлодидан.

— Менга ҳазрат қайин отам ҳам амаким ҳам бирдек азиз. Мен уларнинг ҳамиша қуда-анда, дўст, қадрдон бўлиб яшашларини истаймен.

— Биз ҳам иноқлик тарафдоримиз, аммо...

Гапни Эликмиш ўғлон илиб кетди.

— Ҳазрати қайин отангиз Амир Темур ортиқ Хоразмга юриш қилмасин... Самарқанд унга торлик қилса, Хуросон, Эрон... Ўзга юртлар кўп-ку, эгалик қиламан деса... Биз Чингизий хон Тўхтамишхон қаватида бўлишни истаймиз! Нима дедингиз, а, Сулаймон Сўфи ҳазратлари...

— Ҳа, биз Тўхтамишхон тарафидамиз. Биз қудамиз Амир Темурни ҳурмат қиламиз, шундай экан, қудамиз ҳам бизни ҳурмат қилсун. Тилагимиз, истагимиз битта — Хоразмни тинч қўйсун.

Хонзода ортиқча тортишиб ўтиришни ўзига эп кўрмади. Кетишга ижозат олиб, ўрнидан кўзғолди. У онасининг олдига қайтар экан, яна ҳаёллар гирдобига чўмилди.

... Ҳазрати қайин отаси бешинчи марта Хоразмга юриш қилди. Урганчининг айрим жойлари вайрон қилиниб, хунармандлар Самарқандга олиб кетилди. Сулаймон Сўфи билан Эликмиш ўғлон Тўхтамишхон Ўрдасидан паноҳ топишди.

Бу ҳақда Шарафиддин Али Яздий ҳам сўз юритади:

“Ҳазрат (Амир Темур — П.Ш.) душманнинг хабарин андин билиб, юрубери. Жадрис ариғида етиб ва андин ўтуб эрдиким, душман соридин биров қочиб келдиким, Эликмиш ўғлон ва Сулаймон Сўфий Хоразмдин чиқиб қочтилар. Ҳазрат Соҳибқирон мирзо Мироншоҳ ва Муҳаммад Султоншоҳ ва Шамсиддин Аббос ва Уч Қаро Баҳодур ва Ийгу Темур ва Севинчак Баҳодурни аларнинг кейнидан йибардиким, “Қумкент ва Қира йўлидин юруб, жаҳд қилсунларким, мухалифга етқайлар”.¹

Б.Д. Греков, А.Ю. Якубовскийларнинг “Олтин ва унинг қулаши” китобида ҳам Амир Темур ва Сўфийлар муносабатлари анча батафсил ёритилган.

Олимларнинг қайд этишларича, “Тўхтамишнинг

¹ Шарафиддин Али Яздий. Ўша китоб. 119-бет.

талончилик юриши тўғрисидаги хабар Амир Темурга бориб етган, Темур 789 ҳижрий йилда (1387-1388) Фарбий Эроннинг Шероз шаҳрида эди. Тўхтамиш Мовароуннаҳр устига қўшин тортиб келиб, Хоразмда Темурга қарши қўзғолон тайёрлаган. Қўнғирот қабиласидан бўлган Сўфийлар сулоласи Хоразмда ҳам маълум даражада роль ўйнаганлигидан бу қўзғолонни тайёрлаш анча осон бўлган. Сўфийлар сулоласининг кейинги вакили Сулаймон Сўфи қатъиян Тўхтамиш томонига ўтган. Унинг яқин одамларидан ва қўшин бошлиқларидан бири сифатида ундан ҳеч бир ажралмаган”.¹

Сулаймон Сўфи қочиб қутулди, унинг иниси Ҳусайн Сўфининг ўғли Ётиқ Сўфий ўз ихтиёри билан Амир Темур сафига келиб қўшилди. У Ироқ юришида қатнашиб, Тикрит қалъасини олишда жасорат кўрсатди.

Бу ҳақдаги айрим тафсилотлар “Зафарнома”да ҳам ўз ифодасини топган.

“Андин сўнгким, Бағдод шаҳрини олдилар, бозургонлар ва мусофирлар ҳазрат қошида келиб, арз қилдиларким, “Бу яқинда қалъа турурким, Ани Тикрит дерлар, асру берк ер турур. Ва бир жамоат ўғрилар анда йиғилиб, мусулмонларнинг йўлларини боғлаб турурлар ва ҳеч киши андин саломат ўта олмас. Ва доим Миср ва Шомдин келгон ва боргон қарвонларга музоҳим бўлурлар ва неча йиллар турурким, алар ул ерни мақом қилиб турурлар ва ҳеч подшоҳ бориб ул қалъани олмайду. Бу жиҳатдин кўб мусулмонлар ташвишда турурлар”.

Ҳазрат Соҳибқирон бу сўзни эшитиб дедиким, “Бизнинг ҳимматимиз ва мақсудимиз бу юрумоқдин бу турурким, мундоқ нималарни мусулмонларнинг бошидан кетарсак. Эмди бизга фарз бўлдиким, бу ишнинг фикрини қилгайбиз. Ҳукм эттиким, “Бурҳон ўғлон ва Ўтиқ Сўфий ва амир Жалол Ҳамид ва Шоҳ Малик ва Саййид Хожа ва Шайх Али Баҳодур отланиб, қалъа сори юруб, қамалга машғул бўлсунлар!” Алар ҳукм била отланиб турмай, кеча-кундуз суриб, етиб қамал қилиб ўлтурдилар”.

“Баҳодурлар қалъага мутаважжих бўлуб, нағамларга ўт-қўй-дилар. Нағамдаги ёғоч куйуб, қалъанинг томи йиқилди ва ул бурждаким, Ўтиқ Сўфий нағам солиб эрди, ул бурж йиқилди”.²

¹ Б.Д.Греков, А.Ю.Якубовский. Олтин Ўрда ва унинг қулаши. Ўқув-педава нашр. 1956, 285-286-бетлар.

² Шарафиддин Али Яздий. Уша китоб. 160-161-бетлар.

Орадан кўп вақт ўтмай, Ётиқ Сўфий Амир Темур ўрдасини ташлаб, Хоразмга кетмоқчи бўлади.

Тарихий манбаларда тилга олинишича, “Жумада ал-охир ойида, жума кунида (29.04.1394) ўзбек элидин биров келиб, ҳазратга дедиким, Ётиқ Сўфий ёғий бўлуб, қочарга ҳаёли бор”. Ўшул замон ҳукм бўлдиким, то ани тутқайлар. Ани тутуб, ҳазрат қошига келтурдилар. Андин сўруди, ҳеч тонмай деди: “Чиндур. Мундоқ ҳаёлим бор эди” ва ул жамоатким, анинг била иттифоқ қилиб эрдилар, барчани деди. Соҳибқирон неча қатла андин бу ҳаракат кўруб, гуноҳидин кечиб эрди ва анга тумон бериб, шафқат қилиб эрди ва хонлар наслидин андин улуғроқ киши йўқ эрди. Аммо бу қатла соҳибқирон буюрдиким, ани ўғли била банд қилдилар. Ва ул кишиларким, анинг била иттифоқ қилиб эрдилар, барчани ясоққа еткурдилар... Ва Ётиқ Сўфийни анда тобшурдиким, бар қалъада ани беркитиб сақлағайлар”.¹

Хонзода Ётиқ Сўфийнинг Урганчда қолиб кетган оила аъзоларини бориб кўрди ва совға-саломлар тортиқ қилди. Дилининг бир четида ҳазрати қайин отасига айтиб, Ётиқ Сўфийнинг гуноҳларини тиламоқчи бўлди.

Юсуф Сўфийнинг ўғли Пирим Сўфий Ҳазрат қайин отасининг ишончли кишиларидан бирига айланган. Шероз қалъаси учун олиб борилган савашларда кўрқиш нималигини билмаган. Тўхтамишхон черикига қўшилиб кетган ака-ука Довуд Сўфи, Қўнғирот Сўфи, Сулаймон Сўфиларнинг тақдирини ҳеч ким билмайди.

Соҳибқирон вафотининг саккизинчи куни махсус чопар Урганчга салтанат ҳукмдорининг Ўтрор қалъасида вафот қилганлиги ҳақидаги хабарни олиб келди. Хонзода шошилинич равишда Самарқандга отланди. У салтанат пойтахтига етиб келгунига қадар фарзанди аржуманди Халил Султон ҳазрат бобосининг бевақт ўлиmidан хабар топиб, зудлик билан унинг тахтини эгаллаган.

Бу ҳодиса Хонзодага қаттиқ таъсир қилади ва у пойтахтга кириб келиши билан эртаси куни ўғлининг ҳузурига Боғи Дилкушога кириб боради.

Боғи Дилкушо шаҳардан олти чақирим масофада жойлашган. Бир пайтлар бу гўзал масканда ҳазрати қайин

¹ Ўша китоб. 166-167-бетлар.

отаси шоҳона тўй қилиб, амир Хизрхўжанинг қизи Тўкалхонимга уйланган ва боғнинг тўрида қурилган қасрни сеvimли маликасига атаган эди.

Хонзода боғга яқинлашар экан, унинг дарвозаси тоқида “Дарвозайи Феруза” деб битилган олтин ҳалли ёзувга кўзи тушди. Дарвозадан ичкарига кириб, қаср томон йўл олди. У яхши билар эдики, шоҳона қаср уч ҳовлидан иборат. Биринчи ҳовлида қабулхона жойлашган. Иккинчи ҳовли хос хизматкорлар, мулозимлар, соқчилар ихтиёрига бериб қўйилган. Учинчи ҳовлида олтин тахт ўрнатилган бўлиб, бу ерда фақат нуфузли меҳмонлар, беклар, амирлар, элчилар, шариат пешволари қабул қилинган.

Хонзода ҳар гал “Боғи Дилкушо”га келганида оқ мрамрдан тикланган қасрнинг осмон ва юлдузлар тасвири акс этган пештоқлари, нозик дид билан тикланган нилий гумбазлари, фавворалардан отилиб турган сувлар, қалқиб юрган тилларанг олмаларни томоша қилиб олам-олам қувонч олар эди. Бу сафар “Боғи Дилкушо” анча ғариб, сўлғин, фэйзсиз кўринди. Қаср олдида саф тортиб турган соқчиларнинг қовоқлари уйилган.

Хонзода иккинчи ҳовлига кирар экан, шундоққина эшик ёнида бошларига туғ қадалган олтига филнинг ҳайкалига кўзи тушди. У филларнинг ҳайкаллари томоша қилишга улгурмай хос мулозимнинг ишораси билан ҳовли ичкарисига қадам қўйди. Не кўз билан кўрсинки, фарзанди аржуманди Ҳалил Султон ҳазрат бобосининг олтин тахтида виқор билан ўтирибди. Шаҳзода дарҳол ўрнидан турди ва онаси билан кўришиш учун шошилди. Она ўглини бағрига босар экан, аллақандай ҳис унинг дилини безовта қилди. “Яна салтанатда нотинчлик” ҳаёлидан ўтказди Хонзода. У ўғлига тикилиб қаради. Ҳалил Султоннинг қовоқлари шишган, юзлари сарғайган, кўзлари безовта.

— Ўғлим, — деди Хонзода ялиниш оҳангида, — ҳазрат бобонг ўлими олдидан валиаҳдликка амирзода Пирмуҳаммаднинг тайин қилган. Бобонгнинг васиятини бузишга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ. Кеч бўлса ҳам бу қилган хатоингни тузатмоғинг лозим.

— Ҳазрат онажон, мен Сиздан ҳеч нимани яширмаймен. Ҳақиқат эгилади, аммо синмайди деганларидек, Сиз бор ҳақиқатни билишингиз керак. Аввал бошда мен ҳам шаҳзода Пирмуҳаммад Самарқанд тахтига етиб келгунига қадар вақтинча тахтда ўтирмоқчи эдим. Лекин ҳазрат бобонгнинг

вазирлари Хўжа Аҳмад Тусий, Алавиддин Табризий, Масъуд Симноний, Шайх Нуриддинлар “Бизлар шаҳзода Пирмуҳаммадни эмас, сени қўллаймиз” деб туриб олишди. Хатто шоир Саккокий бу ҳақда қасида ёзган:

*Тарихқа саккиз юз доғи ўн эрди-ю, қадр ахшоми,
Бир ой туғулди дунёда ким мамалакатда хон эрур.*

— Нега тушунмайсен, ўғлим, ҳазрат бобонг даврида ҳушомадгўйлик қилиб ўрганган бу амирлар, шоирлар вақти-соати келиб, сени ҳам сотиб кетишади. Эҳтиёт бўлгин. Уларнинг гапи ростми, ёлғонми текшириб кўргин.

— Нима қилишим керак?

— Мирзо Пирмуҳаммадга тахтни бўшатиб бергин.

— Эсингдами, ҳазрат бобонг аччиғи чиқиб, Шодимулкни ўлимга буюргани. Ана шунда Пирмуҳаммад Мирзо орага тушиб, ҳукми бекор қилдирган эди.

— Ҳа, эсимда. Лекин шаҳзоданинг Самарқандга келиши учун бир дунё вақт керак. Яхшиси, акам Муҳаммад Султоннинг ўғли Жаҳонгир Мирзони тахтга ўтказсам-чи. Ахир, бир пайтлар ҳазрат бобом акамни ўзининг қонуний валиаҳди, деб эълон қилган эди. Жаҳонгир Мирзо тахтга ўтирса, бобомнинг руҳлари ҳам шод бўлади.

Ҳалил Султон онасига берган ваъдасининг устидан чиқди. Кичик Муҳаммад Жаҳонгир Мирзо бир ойга яқин вақт ичида Самарқанд тахтида ўтирди. Аммо айрим амирлар, сипоҳийларнинг қутқулари, гийбатлари билан салтанат тахтини яна шаҳзоданинг ўзи эгаллади.

Ҳалил Султон шоир Саккокийнинг қасидасини бекорга тилга олаётгани йўқ. Салтанат ишларидан қўли бўшаган пайтлари унинг ўзи ҳам ғазаллар машқ қилган.

Бу ҳақда Алишер Навоийнинг “Мажолисун нафоис” асаарида ҳам айрим тафсилотлар тилга олинган:

“Ҳалил Султон — ҳазрат султонус-салотиннинг воқеасидан сўнгра Самарқанд тахтида салтанат қилди. Зурафо ва шуаро мажлисида жамъ бўлурлар эрди. Андоқким, девони таърифида Хожа Исматуллоҳ қасида айтибдур, аммо тилаб топилмади, ушбу матлаидин ўзгаким,

*Эй турки пари пайкаримиз,
тарки жафо қил,*

**Коми дилимиз, лаъли равон
бахш раво қил”**

Жума куни эди. Боғи беҳиштда яшаётган Хонзоданинг хузурига сарой чопари келди. Икки кундан кейин Кўксаройда Шайх Нуриддин билан ҳазрат қайин отасининг беваси Туман оқанинг никоҳ тўйлари бўлар эмиш. Бу хабарни эшитган малика титраб кетди. Бу қандай бедодлик. Ҳийла-найранглар қачонгача давом этади. Ким бу фиску-фасодларнинг бошида турган? Ким? Ўғлими? Ёки келини Шодимулкми? Нима бўлганда ҳам бу иш ҳазрат қайин отасининг руҳини чирқиллатишдан бошқа нарса эмас. Суяк бориб томоққа қадалди. Ўғли билан ҳам, келини билан ҳам, вазири Бобо Турмуш билан ҳам гаплашиб, орани очиб олиш керак.

У хос ходимасини чорлаб, Кўксаройга бориш учун отлар тайёрлашни буюрди.

Биз Хонзоданинг йўлга чиққанлигидан фойдаланиб, тарихий манбаларда қайд этилган айрим тафсилотларни тилга олиб ўтамиз.

Тарихчи Шарафиддин Али Яздий ёзади:

“Ҳалил Султон подшоҳ бўлганда фароғат билан анинг била (Шодимулк) айшу ишрат қилур эди. Ва ҳар неки, ул маслаҳат кўрса эрди, ўшандоқ қилур эди. Ва ўз ихтиёрини анга берди. Ва исроф қўлини очиб, андоқ хазинани оз фурсатда талоф этди. Ва андоқ кишиларни тарбият эттиким, вилоятлар жиҳатидин ҳароб бўлди. Ва бир жамоат ётларни ўзига маҳрам қилиб, аларни бек этти. Ва ул нокасларнинг димоғлари ҳайбат пайдо қилиб, фасод қилур эрдилар. Ва яна бир ямон ҳаракат бу эрдиким, ул хотунким, анинг маҳбуби эрди, анга дедиким: “Соҳибқироннинг қамоллари ва хотунлари кўп турур. Ҳар бирини бир бекка бермак керак, то бу беклар жолалари била давлатхоҳ бўлғайлар. Ва алар якжиҳат бўлгонидин сўнг олам низом ва қарор топғусидир”.

Энди Ибн Арабшоҳнинг сўзларига қулоқ тутайлик:

“... Унинг (Шодимулкнинг) илгаридан бир хизматкори бўлиб, у на ҳурлар авлодларидан-у, на карим кишилар (тоифаси)дан бўлмай, балки фуқаронинг қуйи табақасидан бўлиб, олдинлари бўз ва каноп (кийимлик) сотар эди. у Бобо

Турмуш деб аталиб, унинг кўзи шилпиқ, юзи сепкилли, сурати қабоҳатли, хулқи-атвори ёқимсиз эди. У Шодимулк заруратларини адо этиб, Ҳалил Султон унинг висолига етишмасдан ҳам унинг ҳузурига кириб турар эди. Қачонки маҳдумаси етишган (бу) мартабасига етишиб, ундан бўлак кимсага насиб бўлмаган бу даража унга насиб этгач, унинг хизматкорларининг ҳам мавқеи ошиб, малайларининг ҳам ҳишмати зиёда бўлди. Бобо Турмуш Шодимулк наздида ўз ҳурматининг ортиқлигидан истифода қилди. Зеро, Махдуми каромати ҳисобига хизматкорига иззат-икром ҳосил бўлур. Натижада, Бобо Турмуш Шодимулк жамоасига пешволик қилиб, улар устидан (истаганича) сиёсат юргиза бошлади. У Шодимулкнинг мужолаасида “булар шундай қавмларким, улар ўз суҳбатдошига тақоват кўрсатмайди”, дейдиган хилъат (мисраси)ни кийиб ясаиб олди. Сўнгра, унинг иши ривож топиб, Шодимулкнинг барча юмушлари унинг гарданида бўлиб қолди. Кейинроқ у ўз қадамини мулк асбоблари ва ундан бошқа масалалар хусусида хитоб юритишга ҳам босди. Кейин, аста-секин ўсиб, девон муҳокамаларини ечиш ҳамда салтанат масалалари ижросига ҳам аралашиб даражасигача кўтарилди. Кейин у янада кўтарилиб, (волий) тайин этиш ва азл қилиш ҳуқуқига эга бўлиб, бу масала хазилсиз, жиддий тус олиб, ана шунда ниҳоясига етди. Натижада, Бобо Турмуш мамлакат бош вазири бўлиб, маҳдумасининг қудрати туфайли шавкатининг кескинлигидан бирон киши уни рад этишга қодир бўлмади. У ўз ихтиёр қилганича қўлини-ю тилини чўзди. Ҳар бир кимса у буюриб кўрсатган ишоратга амал қилди. У Аллоҳдод билан Аргуншоҳга (кўп) ноҳақликлар кўрсатиб, улар ечган (нарсани) тугиб, (улар) туккан (нарсани) еча бошлади. Адабсизликда шу даражасигача етиб бордики, ҳатто улар ҳузурида оёғини узатиб ўтирар ва уларга заррача ҳам ҳурмат вожибини кўрсатмас эди. Кейин Бобо Турмуш ўзининг машваратисиз биронта ҳам масаланинг ҳал қилинишини ман қилди, агар у ғойиб бўлса, унинг келишини кутсинлар ёки унинг ҳузурига борсинлар. У юзага чиқиб, эришган мартабасига эришгунча орадан уч йил чамаси муддат ўтди”.

Орадан маълум муддат ўтиб, Ҳалил Султон Самарқанд тахтини тарк этиб, Шоҳруҳ Мирзо ҳузурига бўйин эгиб боради. Ибн Арабшоҳнинг далолатига кўра, “Бобо Турмушни азоб-уқубатга солиб, хилма-хил жазога тортдилар. Кунлардан

бирида бу вақт азоб аламлари Бобо Турмушнинг тинкасини қуритган эди — унга мугасадди (бўлган) кишилар унинг ўзларига бир масалани воқиф қилиши ёки уларни сирли бир нарсага олиб бориши учун уни олиб мустаҳкам кишанда эди — кенг ва чуқур сув ёнидан олиб ўтдилар. Шунда Бобо Турмуш улар қўллари гиплофидан ўзининг сирганок қиличдек қўлини чиқариб олди ва ғафлат топиб, ўзини ушбу сувга ташлаб, гарқ бўлиб кетди”.

Бундан бир неча йил аввал Самарқанддан Балх томон — Пирмуҳаммад Мирзо ҳузурига кетаётган Муҳаммад Султоннинг ҳарами Хоника бегим Султон Ҳусайн Мирзонинг одамлари томонидан асир олинади. Хоника бегимни кўрган Султон Ҳусайн уни мажбурий равишда ўзининг никоҳига олмоқчи бўлади.

Воқеа тафсилотлари тарихчи Тожиддин ас-Салмонийнинг “Тарихнома” асарида мана бундай ҳикоя қилинади:

“Султон Ҳусайн одамлари Балх шаҳри яқинида Самарқанддан келаётган Пирмуҳаммад Мирзонинг хос мулозимларини тутиб, уларнинг қўлидан Хоника бегимни ва унинг ўзи билан олиб кетаётган сепини ғорат қилдилар (тортиб олдилар). Султон Ҳусайн гўзал Хоника бегимни кўриши билан уни ўз никоҳига киритишни истаб қолади. Хоника бегим эса Пирмуҳаммад Мирзо никоҳига кириши ҳақида олий даргоҳнинг қарори борлигини айтиб, илтижолар қилади, ялиниб-ёлворади. Лекин Султон Ҳусайннинг дўқлари, пўписалари ва қўрқитишларидан кейин Хоника бегим ноилож унинг никоҳига киришга мажбур бўлади”.¹

Султон Ҳусайн Мирзо Хоника бегимга уйланиш билан қаноатланмай, Самарқандга қарши юриш бошлайди.² Аммо 1405 йилнинг июль ойида Шаҳрисабз яқинидаги Жигдалик мавзеида Ҳалил Султон қўшинлари Султон Ҳусайн лашкарини тор-мор келтирди. Шу воқеа сабаб бўлиб, Хоника бегим ҳам озод қилинди. Келинини хўрликлардан қутилгани билан қутлаш ва овутиш учун Хонзода Ҳалил Султоннинг ҳузурига кириб чиқди. Бечора Хоника бегим... Муҳаммад

¹ Тожиддин ас-Салмоний. Тарихнома. Баку. ЭЛМ. 1991 г., стр. 44.

² Бу воқеанинг давоми кўпроққа аниқлади.

Султон тирик бўлганида у бу кўргуликларни ўз бошидан кечирмаган бўлармиди...

Ушбу воқеа Абдураззоқ Самарқандийнинг “Матлаи Саъдайн ва Мажмаи Баҳрайн” асарида ҳам тилга олинган:

“Амир Шайх Нуриддин Мирзо Ҳалил Султон ҳузурида икки томон муҳаббат қоидаларини яқинлаштириш ва ҳар икки тараф орасидаги дўстлик боғичларини мустаҳкамлаш борасида кўп жидду жаҳд кўрсатди. Мирзо Ҳалил Султон аҳдга кўниб, ҳазрат ҳоқони Саъид ҳар нимаики буюрса тегишли тарзда бажо келтиришни ўз зиммасига олди. Амир Шайх Нуриддин (Шоҳруҳ лашкаргоҳига) қайтиб келиб, Хоника бегимни баъзи хазиналар билан бирга Балх тарафга, Мирзо Пирмуҳаммад ибн Мирзо Жаҳонгир ҳузурига юборишлари, шаҳзодалар Мирзо Улуғбек кўрагон ва Мирзо Иброҳим Султонларга тегишли хазиналарни қандай бўлса шундайлигича, уларнинг Самарқандда қолган хазиначи ва навқарлари билан бирга, Ҳумоюн Ўрдуга жўнатишлари ва Жайхуннинг у тарафидаги мамлакатлар Мирзо Ҳалил Султонга тегишли бўлиши ҳақида қарор қилинганлигини арз ерига етказди”.¹

Хонзода Боғи Шамолдан чиққанида вақт асирга яқинлашиб қолган эди. Мана бир неча ойдирки, унинг кўнгли безовта. Ўғли Ҳалил Султон билан шаҳзода Пирмуҳаммад Мирзо орасида бошланган ихтилофлар давом этмоқда. Пирмуҳаммад Мирзо Самарқандга кириб келиш учун аввал Балхни қўлга киритди, сўнгра Шоҳруҳ Мирзо билан бирга Мовароуннаҳрни эгалламоқчи бўлди. Лекин 1406 йилнинг феввалида Қарши яқинида бўлиб ўтган жангда айрим амирларининг ҳиёвати туфайли унинг қўшинлари енгилди. Ўша тўс-тўполонда шаҳзоданинг қароргоҳи ва ҳарами Ҳалил Султон қўлига тушади.

Ҳарам сўзини тилга олиши билан Хонзоданинг эти жимирлаб кетди. Бу қандай шармандалик, юзи қоралик, бир шаҳзода иккинчи шаҳзоданинг ҳарамига кўз тикса. Уят... уят... бундан ҳам ортиқ уят бўлмаса керак. Ахир, Пирмуҳаммад Мирзонинг ҳарами Шероз ҳоқими Шоҳ Шужонинг қизи малика Руқия бегим бўлса. Аниқ эсида. Бир пайтлар Шоҳ Шужонинг таклифи билан унинг эътиборли амирларидан бири Умаршоҳ Самарқандга — даргоҳи олийга пешкашлар билан келган,

¹ Абдураззоқ Самарқандий, 64-бет.

ҳазрати қайин отаси Амир Темурга Шероз ҳокимининг қудандачилик ҳақидаги истагини баён қилган. Ана шунда Амир Темур “Чун орамизда дўстлуқ бўлгон турур, эмди керакким, қариндошлиқ воқе бўлғайким, бир-биримизга меҳру муҳаббат ортуқ бўлғай”, деб элчига рухсат бериб, Шерозга қайтариб юборади. Шу билан икки орада қариндош-уруғчилик иплари боғланади. Аммо Шероз ҳокими вафот қилганидан кейин унинг ўғиллари Зайналобиддин ва Султон Шибиллар ота васиятини унутиб, бир гуруҳ хиёнатчилар сафига қўшилиб қолишди.

Хонзода малика Руқия бегимни қутқариш учун қўлидан келган барча ишларни қилди. Уларнинг биринчи учрашуви Бўстонсарой хоналарининг бирида рўй берди. Руқия бегимнинг бир пайтлар не-не шаҳзодалар ҳушини ўғирлаган шаҳло кўзлари ёшланган, юзлари сарғайган, ақиқ лаблари оқарган. Лекин шаҳло кўзлари, ўнг юзини безаб турган холи ҳали ҳам жозибасини йўқотмаган.

Хонзодани кўриши билан Руқия бегим ўзини тута олмай йиғлаб юборди.

— Не кунларга қолдик, ҳазрати онажон, — деди у ёшли кўзлари билан.

— Худо хоҳласа ҳаммаси жойига тушади, тез кунда Пирмуҳаммад Мирзо ҳузурига қайтиб борасиз.

— Иншоаллоҳ, айтганингиз келсин.

Шу куни Хонзода Ҳалил Султон қабулига кириб, малика ва унинг ҳамроҳлари ҳақида айтиб берди. Пирмуҳаммад Мирзо ҳарамини ўз эгасига қайтариш ҳақида ўглининг розилигини олди.

Ҳаёллар гирдобига кўмилган Хонзода Кўксаройга етиб келганини ҳам сезмай қолди.

Мана унинг рўпарасида тўрт қаватли маҳобатли Кўксарой. Ғу ерда салтанат хазинаси, девонхона, аслаҳахона, зарбхона ва қамоқхоналар жойлашган. Саройнинг ҳовлиларидан бирида салтанат тепасига келган хонларни оқ кигиз устига олиб ўтказиладиган, силлиқ тошдан ишланган тахт курси — Кўктош қўйилган.

Ҳазрат қайин отаси даврида Кўксарой файзли бўлиб, унинг нилий гумбазлари, занғори кошинлари, гулдор парчинлар билан қопланган пештоқлари фарахли эди.

Хонзода Кўксаройга кириб келганида бу ерда Бобо Турмуш ва сарой аъёнлари Хўжа Аҳмад Тусий, Алавиiddин Табризий,

Масъуд Симнонийлар Хуросон ҳукмдори Шоҳруҳ Мирзонинг етиб келишига қарши чора кўриш ҳақида машварат ўтказётган эди. Улар бири олиб, бири қўйиб, Ҳалил Султон билан Шодимулкни кўкларга кўтариб мақташар, Шоҳруҳ Мирзо ва унга содиқ бўлган амирларни ерга қоришар эди.

— Худо хоҳласа, тез кунларда Ҳиротга ҳам кириб борурмиз, — деди виқор билан Хўжа Аҳмад Тусий, — ана унда Шоҳруҳ Мирзо олдимизда тиз чўкгай.

— Шошманг, амир, — деди овози гуриллаб Бобо Турмуш, — нафақат Хуросон, балки Форс, Ироқ, Дамашқ, Миср ерлари ҳам бизнинг тасарруфимизда бўлгай.

— Айтганингиз келсин. Ички ганимларимизга фириб бериб тўғри қилдингиз, вазири аъзам, ақлингизга тасанно. Айниқса, малика Туман оқанинг Шайх Нуриддинга узатилиши заб иш бўлдида.

— Коса, косанинг тагида ним коса, дейдилар, биз ҳар бир қадамимизни минг бор ўйлаб босамиз. Ҳалил Султон билан маҳди-улё Шодимулкнинг ишончини қозониш учун кўлимиздан келган барча ишларни қилурмиз.

Бобо Турмушнинг сўзлари машварат аҳлининг руҳини кўтариб юборди.

Шу пайт чилим чекишга чоғланаётган вазири аъзамга ҳукмдорнинг онаси маҳди-улё Хонзодабегимнинг келганлиги ҳақидаги хабарни айтишди.

Бобо Турмуш ким-кимни, фақат Хонзодабегимни кутмаган эди. “Бир кун келиб, — деди у ўзига-ўзи, — Маҳди-улёни зиндонбанд қиламен. Ана шунда салтанат тинч бўлади. Ҳозирча Шодимулкни унга қарши қайрайвериш керак”.

— Кирсун, — деди Бобо Турмуш қовогини солиб.

— Салтанат нотинч бўлиб қолди, — овозини кўтариб сўзлади малика.

Бобо Турмуш жавоб бермади. Унинг кўзини лўқ қилиб, жим ўтириши Хонзоданинг баттар жаҳлини чиқарди.

— Бу не бедодлик-ки, улуғ салтанатни қурган қайин отамиз ҳазрати Соҳибқироннинг беваларига ҳам тинчлик бўлмаса, унинг руҳини чирқиллатиш кимга керак бўлиб қолди экан. Ўғлимизгами ёки келинимизга?

Бобо Турмуш тушундики, маҳди-улё кўп нарсалардан беҳабар. Унга айрим гапларни айтиб қўймаса бўлмайди.

— Узингиз яхши билурсиз, салтанатни ушлаб туриш осон

эрмас. Агар сал бўшаштирсангиз, у чок-чокидан сўкилиб кетади. Фарзанди аржумандингизнинг ганимлари кўп эканлигини яхши билурсиз. Уларни тинчитмай туриб, Мовароуннаҳр тахтини сақлаб бўлмайди. Амир Шайх Нуриддин ақлли ганимларимиздан бири. Уни бирёқлик қилмасдан Самарқандни тинчитиб бўлмайди.

Хонзода чўтир юзли, тақа мўйловини вақти-вақти билан силаб ўтирган вазирнинг сўзларини тинглар экан, беихтиёр равишда саройда рўй бераётган фитналарнинг “ҳиди”ни сезгандай бўлди.

Хонзода Кўксаройдан эзилиб чиқди. Унинг ҳолатини кўрган Султонойнинг кайфи тушиб кетди.

— Тинчликми, ҳазрат ойи, — сўради Султоной.

— Тинчликка-ку тинчлик-а, аммо манови ерда ин қуриб олган каламушлар қўлидан ҳар бало келади. Яқин кунларда ҳазрати қайин отам йиққан хазина ҳам тугаб қолса ажаб эмас.

Хонзода салтанат хазинаси ҳақида бежиз гапираётгани йўқ. Амир Темур даврида йиғилган бой хазина ҳақида кўп ёзилган. Бу ҳақда батафсил сўз юритганлардан бири тарихчи Шарафиддин Али Яздийдир.

“Ва хазиналарким, анда бор эрди — олтуну кумиш ва рахту қумош ва аслаҳа — ҳар нимадин хазиналар тўла эрди, андоққим, агар барча олам нависанда бўлуб, ҳисоб этса эрдилар, бир хазинанинг уҳдасидин чиқа олмас эрдилар. Ва хайма ва хиргоҳ ва саропарда ва соябон не худким шарҳ қила олур, анинг учунким, Эрон-у Турондаги подшоҳларнинг йиллар йиғилгон хазиналари, Қалмоқдин Румғача ва Ҳиндистондин Шомғача, Хоразмдин Дашти Қипчоққача, Рус ва Булғор ва Фаранг — бу барча вилоятлардин ҳар нимаким, олиб эрдилар, барчани мунда келтуруб, жамъ этиб эрдилар. Ва ўттуз олти йилким, ҳазрат соҳибқирон оламни мусаххар қилиб эрди ва вилоятларнинг молу хирожи мунда тушар эрди, мундоқ хазина ва йароқ бу шаҳзоданинг эликига тушти, тўрт йилда андоқ қилдиким, ул молдин ҳеч асар қолмади. Ва анинг давлатиға заволи бўлгонининг сабаби бу эрдиким, нечукким бурун баён қилиб эрдуқким, Шодимулк отлиқ амир Ҳожи Сайфуддиннинг тағмаларидан эрди, анга ошиқ бўлуб, ҳазрат Соҳибқирондин яшира ани никоҳ қилиб олиб эрди. Аммо

қўрқунчдин анинг висолиға ета олмас эрди. Подшоҳ бўлғонда фароғат била анинг била айшу-ишрат қилур эрди. Ва анинг сеҳридин асло чиқмас эрди. Ва ҳар неким, ул маслаҳат кўрса эди, ўшандоқ қилур эрди ва ўз ихтиёрини анга берди. Ва исроф эликини очиб, андоқ хазинани оз фурсатда талаф қилди”.¹

Салтанатнинг бойлиги Ҳалил Султоннинг севгилиси Шодимулк томонидан талон-тарож қилинган деган фикрлар бошқа тарихчиларнинг асарлари²да ҳам учрайди.

Темуршунос фаранг олими Л. Керен бу хилдаги қарашларнинг бир томонлама эканлигини айтиб, улар билан мунозара қилади.

Унинг фикрича, “Шарафиддин Али Яздийнинг “Зафарнома”сида Темурбек давлатининг қудрати, равнақи ва инқирозга юз тутишини, хотиржамликка ҳамда малика бўлган собиқ раққоса Шодимулкнинг ёвуз ниятларига боғлайди. Шодимулк эри Ҳалил Султонни Амир Темурнинг Самарқанд саройида тўплаган хазинасини талон-тарож қилишга ундайди. Бу эса давлатнинг емирилишига олиб келади. Бу жуда содда ва ишончсиз талқин бўлиб, инқирознинг кўл сабабларидан асосийси – салтанат таянчи Темурбекнинг ўлимидир”.

Ҳалил Султон билан Шодимулкнинг хатти-ҳаракатларидан норози бўлган Хонзода ортиқ Самарқандда тура олмай қолди. Яқин дўстларининг маслаҳати билан ўз тарбиясида бўлган Шоҳруҳ Мирзонинг ўғли шаҳзода Муҳаммад Жўқийни олиб, Ҳиротга жўнади.

Олис сафар арафасида Хонзода, Хоника бегим, Султоной ва Муҳаммад Жўқийлар Амир Темур ва Муҳаммад Султон қабрларини зиёрат қилишди. Ўғлининг мазорини тавоф қилар экан, Хонзода беихтиёр равишда Жаҳонгир Мирзо ҳақида “Унутганим йўқ, унутмаймен ҳам, анча бўлди Кешга йўлим тушмаганига, — пичирлади у. Худо хоҳласа эрта ё индин учрашамиз. Бу сафар албатта Кешга кириб ўтамен”.

Сафар тайёргарлиги тугагач, Хонзода ва унинг ҳамроҳлари Тахтиқорача орқали Кеш томон йўл олишди. Самарқанд орқада қолиб кетди. Олдинда Зарафшон тоғининг

¹ Шарафиддин Али Яздий. Ўша китоб. 308-бет.

² Тождийн ас-Салмоний. Тарихнома. Баку. ЭЛМ. 1991 г.

пурвиқор чўққилари ўзини кўз-кўз қилади. Тоғ этакларида тўда-тўда бўлиб учаётган қора қаргаларнинг “қағ-қағ”и осмонни тутиб кетган.

— Ҳазрат ойи! — сўрайди Муҳаммад Жўқий, қаргаларни кўрсатиб, — улар қаёққа учиб кетишяпти?

Хонзода бир зум ўйланиб, сўнгра деди:

— Қаргалар олис юртларга учиб кетишмоқда.

— Ҳиротга ҳам учиб боришадими?

— Ҳиротнинг ўз қаргалари бор.

— Ҳиротда қаргалар кўпми?

— Ҳарқалай кам бўлмаса керак.

— Тушунмадим, ҳазрат ойи.

— Катта бўлганда тушунасен. Ҳирот қаргалари жонингга ҳам тегади.

Шаҳзоданинг саволлари ҳали-вери тугамаслигини сезган Хонзода унинг ҳаёлини бузиш мақсадида: “Оғоларинг Улуғбек Мирзо, Бойсунғур Мирзоларни соғиндингму”, — деб сўради.

— Соғиндим, — деб жавоб берди Муҳаммад Жўқий.

— Ҳазрат отангни-чи?

— Соғиндим.

— Ҳиротни-чи?

— Соғиндим.

— Яна кимни соғиндинг?

Шаҳзода бир пас тутилиб қолди. Сўнгра яна Хонзолани саволга тутди.

— Ҳазрат ойи, ҳазрат отам кимни ўзига валиаҳд қилиб тайинлаган?

Хонзода бу саволни кутмаган эди.

— Ҳиротга етиб борайлик-чи, бу ҳақда катта ойинг ва ҳазрат отанг билан маслаҳат қилурмиз.

— Ваъда берасиз-а?

— Ваъда берамен.

Хонзода эндигина етги ёшга тўлган шаҳзодага ваъда беришга берди-ю, аммо жиддий ўйланиб қолди.

Айтишларича, Хўросон ҳукмдори Шоҳруҳ Мирзо шарият амалларига қаттиқ риоя қилади, бўш вақтини китоб мутолааси билан ўтказди. Давлат ишларини суюкли хотини Гавҳаршодбегимнинг хоҳиш-ироласи билан бошқаради. У бир неча марта Муҳаммад Жўқийни ўзининг валиаҳди қилиб тайинлаш ҳақида сўз берган. Аммо ҳар сафар маҳди-улё

Гавҳаршодбегимнинг қаршилигига учраган. Маҳди-улё эса Бойсунгур Мирзонинг ўгли, севимли набираси Алоуддавла Мирзони тахтнинг муносиб вориси деб биледи. Ҳозирча бу гаплардан Муҳаммад Жўқийнинг хабари йўқ.

Хонзода ва унинг ҳамроҳлари кечки пайт Кешга кириб келишди. Эртаси куни ҳазрати Шамсиддин Кулол, Амир Тарағай, Умаршайх Мирзо, Жаҳонгир Мирзоларнинг қабрларини зиёрат қилишди. Туни билан ҳордиқ чиқариб, эрта тонгда яна йўлни давом эттиришди. Аввал Ғузордан ўтишди, сўнгра Чакчак довони, “Темир Дарвоза” орқали салтанатнинг йирик божхоналаридан бири – Тавка қўргонига кириб келишди. Бу ерда қисқа фурсат дам олишиб, енгил нонушта қилишди.

Тавка қўргони билан Термиз ораси ўттиз-қирқ чақирим келади. Хонзода отининг бошини шаҳарга эмас, балки халқ орасида “Ҳаким ота” деб ном олган табаррук зот Ҳаким ат-Термизийнинг мақбараси томон буради.

Хонзода ал-Ҳаким ат-Термизий яъни Донишманд деб шарафланган бу улуғ зотни яхши биледи. Фаридиддин Атторнинг “Тазкират ул-авлиё” асарида Ҳаким ота “суннада бенуқсон, миллатнинг улуғи, олимларнинг пешқадами, покларнинг яғонаси” дея таъриф қилинган. Хонзода ҳали Урганчдалик пайтида алломанинг “Асрор ус-салат”¹, “Асрор ус-савм”², “Асрор ул-ҳаж”³ асарларини мутолаа қилган.

Мана Ҳаким ота мақбараси. Мақбара атрофи дарвешлар, гадойлар, тиланчилар билан тўлиб тошган. Улар Ҳаким ота қабри пойида тиловат қилишиб, сўнгра етим-есирларга садақалар улашди.

Кун пешиндан оққан. Хонзода ва унинг ҳамроҳлари яна йўлга чиқишди ва Пайғамбар ороли орқали Амударёнинг нариги қирғоғи томон ўтиб олишди. Халқ орасида Пайғамбар оролини ҳазрати Хизр билан Хўжа ал-Ҳаким ат-Термизий учрашган жой дейишади. Олдинда Мозори Шариф манзили. Сўнгра Хуросон пойтахти Ҳирот.

Уфқлар билан тутшиб кетган яйдоқ чўл бошланди. Онда-сонда юмронқозиқлар кўриниб қолади. Ола-чалпоқ булутлар қаёққадир шошади. Хоника бегим жим, Султоной жим,

¹ Номоз сирлари

² Рўза сирлари.

³ Ҳаж сирлари.

шаҳзода Муҳаммад Жўкий жим. Хонзода эса ҳаёлларига эрк беради. “Нега фарзанди аржуманди Ҳалил Султон ҳазрати бобосининг васиятига ҳиёнат қилди, нега у майи нобга бунчалик ружу қўйган, шаръий хотини бўла туриб, бировнинг тамғаси билан дон олишади, кўз очиб кўрган ўғли Муҳаммад Бакрга бемехрлик қилади. Нега? Қандай иш қилса Ҳалил Султонни тўғри йўлга бошлайди?! Балки шаҳзодага юққан иллатлар унинг тарбияси туфайли рўй бергандир. Бундай фикрга борай деса, унинг тарбияси билан маҳди-улё Сароймулкхоним шугулланган. Йўқ... йўқ... гап тарбияда эмас... Балки... ўғлига ёпишган иллатлар падари бузруквори қонидан ўтган бўлса ажаб эмас. Эҳтимол. Ахир Мироншоҳ Мирзонинг бошқа фарзандлари ҳам бир-бирлари билан қир-пичоқ бўлиб юришибди-ку. Абубакр Мирзо билан Умар Мирзо доимо тахт талашгани-талашган. Бири падарини ҳимоя қилса, иккинчиси тескари иш қилади. Мироншоҳ Мирзо билан Ҳалил Султон ҳам ўзаро келиша олмайди. Эҳ, Мироншоҳ Мирзо, ота бўлиб, фарзандларинг ҳолидан хабар олмасанг, тақдирини ўйламанг. Нуқул маишат қиласен, ношаръий аёллар билан базмлар уюштирасен”.

Бўлиб ўтган бир воқеа Хонзоданинг эсидан сира ҳам чиқмайди ва чиқиши ҳам мумкин эмас. Балки, ҳаммаси ўша воқеадан бошлангандир. Бу воқеани эсласа эти жимирлаб кетади.

...Кеч маҳали эди. Хонага ширакайф Мироншоҳ кириб келади.

— Бери кел, — дейди Мироншоҳ Мирзо, — анчадан буён кўришмадик. Ва ўзи ечина бошлайди. — Сен ҳам ечин!?

— Мирзам, шу ишни эртага қолдирайлик, нима кўп, худонинг куни кўп. Сал ўзингизга келиб олинг.

— Қани ўрин сол. Тез бўл. Хонзода ноилож кўрпа-тўшак келтира бошлади.

— Нега бунча имиллайсан?!

Шаҳзода Хонзодани бағрига босиб, биринчи никоҳ кечасидек, унинг юзи, кўзи, қоши, лабларидан эҳтирос билан ўпа бошлайди. Майнинг ҳидидан Хонзоданинг нафаси бўғилар, баданлари титрар эди. Мироншоҳ Мирзо ҳансирар, маликанинг сочларини силар, маммаларини эзгилар, лабларини тишлар, “жоним, жаҳоним” дея илиқ сўзлар айтар, сира қучоғидан қўйиб юбормас эди. Ниҳоят шаҳзоданинг эркалашлари Хонзодани ҳам маст қилиб қўйди.

У ҳам беихтиёр равишда Мироншоҳ Мирзонинг эҳтиросли ўпичларига жавоб бера бошлади. Бу ҳол узоқ давом этди. Ўз шаҳвоний хирсини қондирган амирзода шу заҳоти пишиллаб ухлаб қолди. Кейинчалик маълум бўлишича, шу куни Хонзода Ҳалил Султонга ҳомила бўлган экан.

Хонзоданинг ҳаёлини Муҳаммад Жўқийнинг “Ҳазрат ойи, Ҳиротга яқинлашдик” деган сўзлари бўлиб юборди.

Хонзода ва унинг ҳамроҳлари Ҳиротнинг шарқ томонида қурилган Хуш дарбозаси орқали ичкари киришди ва Боғи Сафедга келиб ўрнашдилар. Кеч пайт сарой мулозими келиб, Гавҳаршодбегим йўқлаётганини хабар қилди.

Гавҳаршодбегим меҳмонларни илиқ кутиб олди. Муҳаммад Жўқийнинг икки юздан бир неча марта чўлп-чўлп ўпди, Хонзодани ҳам анчага қадар бағридан кўйиб юбормади.

Ўзаро суҳбат асносида Хонзода Гавҳаршодбегимга зимдан назар солди. Маҳди-улёнинг бодом қовоқлари, ақиқ лаблари, шуълалар сочиб турувчи шаҳло кўзлари, ўзига ярашиб турган бурни ўта жозибали. Бир қараган одамнинг сеҳрланиб қолиши ҳеч гапмас. Дид билан кийинишини айтмайсизми! Бўйнига тақилган шода-шода марваридлар, дурлар, гавҳарлар, тилла тақинчоқлар Ҳирот маликасини ҳаддан зиёд гўзал қилиб кўрсатарди.

— Самарқанд тарафлар тинчлик-му, — сўради қизиқиб Гавҳаршодбегим.

— Фарзанди аржумандимиз Ҳалил Султон, — дея сўз бошлади Хонзода, — атрофидаги фирибгар, товламачи амирларнинг қутқусига учиб, Самарқанд тахтига кўз тикибди.

Гавҳаршодбегимнинг қошлари чимирилди.

— Хўжа Аҳмад Тусий сингари амирлари бор экан, фитнесодлар давом этаверади. Ҳазрати қайин отамиз даврида ҳам уларнинг пичоқлари мой устида бўлган. Ана шу амир Хўжа Аҳмад Тусий Ҳиротга келиб, салтанат ишларини текширган, девонбеги Хўжа Али Муҳаммад Шоҳни Ҳиротнинг Малик дарбозасига олиб чиқиб осдирган. Ҳиротнинг таниқли хўжалари ва саидларини Ашпар ва Саврон шаҳарларига сургун қилдирган. Шаҳзода Ҳалил Султоннинг ёнида Хўжа Аҳмад Тусий, Алавиiddин Табризий, Масъуд Симнонийлар бор экан, ҳеч қачон эл-юрт, салтанат тинчимагай. Худо хоҳласа, тез кунлар ичида уларнинг қўллари қирқилгай.

Маҳди-улё секин қарсақ чалди, хос хизматкор кириб, дастурхонни йиғиштира бошлади.

Тарихий манбаларда тилга олинмишича, бир пайтлар маҳди-улё Гавҳаршодбегимнинг хоҳиши билан Муҳаммад Жўқийнинг тарбияси Хонзода бегимга топширилган эди.

Бу ҳақда Шарафиддин Али Яздий қуйидагиларни ёзади: “Одина кунни, рамазон ойининг тўртида, тарих саккиз юз тўртда (07.04.1402) амирзода Шоҳруҳқа ҳақ таборак ва таоло бир ўғил берди. Соҳибқирон эшитиб, бисёр шодмон бўлди. Ул ўғилни Муҳаммад Жўқий от қўйдилар ва ани Хонзодага топшурдилар”.

Абдураззоқ Самарқандийнинг “Матлаи Саъдайн ва Мажмаи Баҳрайн” асарида ҳам ушбу воқеа тилга олинади:

“Маҳди-улё Хонзода Самарқанд томондан келиб, Мирзо Муҳаммад Жўқий Баҳодирни етказди. Ҳазрат ҳоқони Саид (Шоҳруҳ Мирзо) бу шодликни сафарнинг яхши бошланишига йўйиб, катта тўй берди”.

Хонзода билан Муҳаммад Жўқийнинг Ҳиротга келганидан хурсанд бўлган Шоҳруҳ Мирзо шаҳзоданинг ҳатна тўйини ўтказишга азму қарор қилди. Маҳди-улё Гавҳаршодбегимнинг таклифи билан Бойсунғур Мирзо билан Муҳаммад Жўқий Мирзоларнинг суннат тўйлари бирга ўтказиладиган бўлди.

Абдураззоқ Самарқандийнинг ёзишича, “доруссалтана Ҳиротда боғи шаҳр мавзесида юз бошлиқ катта чодирлар, сақирлот чодирлар ва ипак соябонлар Аюқ (Юлдузи)га бош кўтарди; тилла ва кумуш тахтлар лаъл ва марварид гажимлар билан безаниб ясанди, шоду-ҳуррамлик палоси анвар тугунидан атр таратувчи дўстлар мажлиси эса муаттар боғлар тугайли мушк халтасини очувчи бўлди;

Бозору дўконларни Эрам боғи мисоли яшнаган ва безатилган ҳолда очдилар, гўзал кўринишли чодирларни одатга биноан худди гавҳар тўла сандиқча-ю юлдуз тўла буржга ўхшатиб безантирдилар; кумуш баланлик соқийлар биллур янглиг қўлларига олтин косачаларни қўйиб, шакарфуруш лаъл (лаб)лари билан айшу ишрат чақирғини ҳар тарафдан янгатдилар”.

Хонзоланинг ғам-андуҳ тўла ҳикоялари ва хуфийларнинг келтирган хабарлари Шоҳруҳ Мирзони ўйлантириб қўйди. Самарқанд масаласи бир ёқлик қилинмас экан, Хуросонда тинчлик ўрнатиб бўлмайди.

1409 йилнинг баҳорида Шоҳруҳ Мирзо қўшини билан Бодҳизга келиб тушди. Ўз амакиси билан урушмоқчи бўлган Ҳалил Султон қўшини эса Кешда ўрнашди.

Ушбу воқеалар тафсилотини Абдураззоқ Самарқандий мана бундай ҳикоя қилади:

“Мирзо Ҳалил Султон ҳазрат ҳоқони Саиднинг Бодғисла лашкарлар тўпланганини эшитгач, у ҳам кўп сонли лашкар билан Кеш атрофига келди ва бу ерда амир Худойдод Ҳусайний Хўжанд сувига етганлиги хабарини эшитди. Мирзо Ҳалил амир Аллоҳдод ва амир Арғуншоҳларни уч минг отлиқ билан бирга у тарафга юришга тайин қилди. Ҳар икки лашкар бир-бирига яқин етиб, неча кун (жангсиз) рўбарў турдилар. Амирлар Мирзо Ҳалилдан мадад сўрадилар. Мирзо Ҳалил тўрт минг отлиқ билан илғори қилиб чиқди ва Самарқанддан ўтиб, Шероз қишлоғига келиб тушди.

Худойдод¹ бундан огоҳ бўлиб, кундузи душманга кўриниш берди-да, бутун кеча от суриб, эртасига пешин намози вақтида худди ёрқин чақмоқдек Мирзо Ҳалил Султонга етишди ва уруш оловини алангалантирди; самарқандликлар тарқалиб кетиб, Мирзо Ҳалил Султон Шерознинг вайрон ҳисорига кирди. Амир Худойдод шу ондаёқ Шерозни олди ва Ҳалил Султонни қўлга тушурди. Бу воқеа зу-л қаъданинг ўн учинчисиди (30 март, 1409) воқе бўлди”.

Асир тушган Ҳалил Султон Самарқандга олиб келинади. Сўнгра Фарғонага жўнатилади. Орадан кўп вақт ўтмай, Худойдодга қарши чиққан амирларнинг сайи-ҳаракатлари билан Ўтрорга келишга мажбур бўлади.

Шоҳруҳ Мирзо Ўтрорда яшаб турган амир Шайх Нуриддин воситачилигида Ҳалил Султон билан яраш битими тузади. Ушбу битимга мувофиқ шаҳзода Мовароуннаҳр ҳукмронлигидан воз кечади, бунинг эвазига у Хуросондаги истаган вилоятига ҳоким бўлиш таклифини олади. Ҳиротда сақланаётган хотини Шодимулк қайтариб бериладиган бўлди.

Шу ўринда яна Абдураззоқ Самарқандий хотираларига қайтамыз, у ёзади: “Мирзо Ҳалил Султон ҳазрат ҳоқони Саидга мулозим бўлиб, Мовароуннаҳрдан Ҳиротга келган эди, онҳазрат уни яхши бир ерга тушурди ва унга етарли миқдорда маош тайин қилиб, навкарларига ҳам меҳрибонликлар кўрсатди. Мирзо Ҳалил Султон бир неча кунни айш-ишратда ўтказгач, салтанат тахтипоясига мулозимлик қилишни ҳожатлар қибласи деб билади.

Онҳазратнинг меҳр-муҳаббати жўшга келиб, унинг учун салтанат асбобларини муҳайё қилди ва амир Ҳамза Қатуқу,

¹ Худойдод – бир пайтлар Амир Темурнинг хоҳиши билан Ҳалил Султонга отабеклик қилган.

Бекфўлод, Хизр Сипоҳий, Садр Ҳасан ва Ҳожағийлар каби номдор амирларни ва ўн минг номдор суворий билан унга қўшиб, унинг марҳум отаси Мирзо Мироншоҳ девонига тааллуқли бўлган Ажами Ироқ ва Озарбайжонга юзланишни ва эплаган ерларни (бошқалардан) халос қилиб, олиб қайси ерни маслаҳатдан деб билса, ўша ерда мақом қилишни тайинлади. Онҳазрат шоҳона байроқларнинг ҳам изма-из у ерларга юзланажagini унга билдирди”.

Халил Султон Ҳиротга келган кунининг эртасига анчадан бери тутқинликда сақланаётган Шодимулкни топиб олди. Улар кучоқлашиб кўришдилар.

— Мен Сизни шунчалик соғиндим-ки, таъриф қилиш учун сўз тополмаймен, — деди ҳаяжонини боса олмай шаҳзода.

— Мен ҳам, — деди ёшли кўзларини арта туриб Шодимулк.

— Менсиз қийналмадингизми?

— Айтишга тилим ожиз. Не-не хўрликларни кўрмадим. Қўлларимни чилвир билан боғлаб бозорга олиб чиқишди, халойиқ олдида сазойи қилишди.

— Худога шукур, яна бир-биримиз билан қовушдик.

— Тўғри, қовушдик, аммо бу азоблар, қийноқлар, кўргуликлар қайси гуноҳларимиз учун?

— Ҳаммасига мен айбдормен бегим, мен айбдормен. Агар ҳазрат бобомнинг васиятини бузмаганимда бу ташвишлар бўлмас эди.

— Бобо Турмуш, Хўжа Аҳмад Тусий, Масъуд Симноний сингари амирларнинг ёлғон ваъдалари-ю, аъдовларига учганимни кейин билиб қолдим. Ҳазрати бобом залнаҳд қилиб тайин қилган Пирмуҳаммад Мирзога тахтни топширишим керак эди. Афсус, минг афсус, бу кўзлар кеч очилди.

— Мен ҳам ёлғон гапларга ишониб, ҳазрати қайин отамнинг хотинларини ҳимоя қилолмадим. Айниқса, ҳазрати онамизнинг насиҳатларини тингламай...

— Ҳа, ҳа, ҳазрати онамнинг насиҳатларига қулоқ солмадик, унинг аҳволидан хабар олмадик.

— Шу бугуноқ бориб кўрайлик ҳазрат онамизни, — деди ялингансимон Шодимулк.

— Бегим, — деди Халил Султон, — сўнгги пайтларда кўрқинчли тушлар кўрамен. Тушимда нуқул Ҳазрат бобом

менга “Нечун салтанатни буздинг, тахтни Пирмуҳаммадга бермадинг”, — дейди. Нима деб жавоб беришимни билмаймен, туни билан алаҳлаб чиқамен.

— Энди нима қиламиз?

— Ҳазрат онамиздан маслаҳат олайлик.

Улар Боғи Сафеднинг марказидаги қасрга кириб келишганларида пешин пайти эди. Ичкаридан чиқиб келган хос хизматкор Султоной маҳди-улёнинг тоат-ибодат билан шуғулланиб ўтирганини айтиб, биров кутиб туришларини сўради. Орадан кўп ўтмай яна ўша хос хизматкор уларни ичкарига таклиф қилди. Ҳалил Султон атлас кўрпачада ўтирган онасининг анча тўлишгани, қовоқлари шишиб, юзларини ажинлар қоплаганини пайқади. Хонзода уларни совуқ қабул қилди.

— Ҳазрат онажон, олдингизга бош эгиб келдик. Менинг ҳам, келинингизнинг ҳам гуноҳларимиз кўп. Эзгуликнинг кечи йўқ, дейдилар.

— Болам, — деди Хонзода синиқ товуш билан. — хатолар турли хил бўлади. Лекин ҳиёнат ҳеч қачон кечирилмайди. Айтишга тил бормайди. Аммо ҳеч қачон ҳақиқатни яшириб бўлмайди. Сизлар ҳазрат бобонгиз васиятини тингламай, бир умр жазосини тортиб ўтасизлар. (Ҳалил Султонга қараб) Нега Пирмуҳаммадга қарши жанг қилдинг? Нега унинг ҳарамини қўлга тушурдинг? Нега ҳазрат бобонгнинг севган хотини Туман оқани Шайх Нуриддин никоҳига киритдинг? Нега... Шохруҳ Мирзонинг насиҳатларини тингламадинг? Нега Мирзо Улуғбекни ёмон отлиқ қилдинг?

— Энди нима қилай? Нима қилишим керак, нима қилсам гуноҳларимни ювамен?

— Билмадим, билмадим, ўғлим. Ҳар қалай ҳазрат бобонгнинг руҳи чирқиллайверса керак.

— Маслаҳат беринг, ҳазрат онажон, нима қилсам, савоб ишлар қилган бўламен, бобонгнинг руҳи чирқилламайди?

— Қўлингдан келганича ҳоқони Саид Шохруҳ Мирзога ёрдам бер, токи бобонг орзу қилган улуғ салтанат қайта тиклансин, Пирмуҳаммаднинг кетида қолган фарзандлари — Қайду Мирзо, Холид Мирзо, Саъд Ваққос Мирзо, Қайсар Мирзо, Санжар Мирзо, Жаҳонгир Мирзо, Бузанжир Мирзоларнинг бошини сила, қўлингдан келганича уларга ёрдам қил.

Шу вақт муаззиннинг хуфтон намозига чорловчи овози эшитилди.

— Ҳазрат она, эртага Райга жўнаб кетмоқдамен, шунга фотиҳа беринг.

— Илоҳо, бахтнинг ётмасин, саноб ишлар қилишни унутма.¹

1407 йил. Ҳирот. Мана олти ойдирки, Хонзода касал, иситмаси кўтарилган. Қимирлашга ҳоли келмайди. Озиб тўзиб кетган. Руҳи сўник. Узу-кун шифтга тикилиб ётади. Ҳаёлини фақат битта нарса банд этган. Сал-пал оёққа турса бўлди, Каъбатуллоҳга зиёрат қилишга жўнаб кетади. Бу ҳақда Ҳиротга келган куниеқ маҳди-улё Гавҳаршодбегимга ўз дардларини айтди. У Хонзоданинг ҳаж сафарини қўллаб-қувватлади.

Хонзода ҳар куни туш кўради. Тушида Урганч кўчаларида юради, Хоразмнинг сўлим боғларини кезади, севгилисиди Жаҳонгир Мирзо, фарзанди аржуманди Муҳаммад Султон билан мулоқотлар қилади.

Бундан бир ҳафта илгари Ҳиротга аммасининг касал бўлганини эшитиб жияни Холбека келди. Холбеканинг келишими ёки муолажалар таъсирими, ҳар қалай сўнги кунлари Хонзоданинг иситмаси тушди, иштаҳаси ўчилиб, кайфияти кўтарилди.

Бир куни кечки пайт Хонзода жияни Холбека билан ҳаж сафари хусусида сўзлашиб ўтирган эди, хос хизматчиларидан бири “Келинингиз Шодимулк бегим сизни кўргани келибди”, деди.

— Кирсин, — деди у, не-не гап-сўзларга сабабчи бўлган келинининг келишини ёқтирмай.

Хонага шахло кўзли, тим қора соч, хипча бел Шодимулк кириб келди.

— Ҳазрат онажон. Узр сўраймен. Сиздан берухсат келдим бу ерга. Биламен, сиз мендан ҳафасиз. Мен туфайли не-не кўргуликлар тушди бошингизга, йўл қўйган барча гуноҳларим учун кечирим сўраймен.

¹ Орадан йиллар, асарлар ўтади. Халил Султон билан Шодимулкнинг ишқий саргузаштлари ҳақида бадиий ва илмий асарлар ёзилади. Улар орасида Абдурахмон Жомийнинг “ҳафт авранг” дostonи ҳамда француз адибаси Милена Накoвичнинг “Самарқанд устида ёкқан олтин ёмгир” романини алоҳида атаб ўтиш мумкин. Француз Тсмуршунoс oлими Люстен Керен кейинги асарни “Ўзбек Ромсо ва Жульеттаси” деб таъриф қилади.

Хона ўртасида туриб қолган Шодимулк хўнг хўнг йиғлар, нима қилишини билмас эди.

Хонзоданинг кўнгли эриб кетди.

— Бўлди, йиғини бас қил. Мени йўқлаб келганинг учун раҳмат. Кел энди бағримга босай.

— Ҳазрат она, — деди Шодимулк кўз ёшларини шоҳи рўмолчаси билан артар экан, — яна бир илтимосим бор. Бу ҳақда ўғлингиз билан ҳам маслаҳат қилганмиз. Маккатиллони зиёрат қилиш ниятингиз бор, деб эшитдим. Шу гап ростми?

— Ҳа, рост. Бу ҳақда фарзанди аржумандимиз билан ҳам маслаҳат қилганмиз.

— Агар шу гап рост бўлса...

— Ҳа, рост. Худойим шифо бериб, соғайиб кетсам ҳаж амалини бажариш ниятим бор.

— Илтимосим шуки, ҳаж сафарига мени ҳам олиб кетсангиз. Зора шу билан Аллоҳнинг ва сизнинг олдингизда йўл қўйган гуноҳларимни ювсам, одамларга яхшилик қилсам. Бундан кейинги умримни тоат-ибодатда ўтказсам.

— Одамларга яхшилик қилиш. Бундан ортиқ савоб иш борми бу фоний дунёда. Яхшилик ҳақида сўз кетар экан, сизларга онамдан эшитавериб, ёд бўлиб кетган бир ҳикояни айтиб берай.

... Бу воқеа тўқиб чиқилмаган, имом Бухорий ва имом Муслимнинг китобларида келтирилган. Пайғамбаримиз Муҳаммад Алайхиссалом шу воқеани саҳобаларига айтиб берган экан.

Қадим замонда, уч сайёҳ бойликлар топиш илинжида тоғнинг баланд чўққиларига кўтарилишибди. Куз охири, қишга яқин пайтлар экан. Уччала ўртоқ кечаси совуқдан сақланмоқ учун бир ғорга кириб, шамчиноқ ёруғида ўчоқда мис қозончада шўрва пиширамиз деб турганларида зилзила бўлиб, каттакон бир ҳарсанг тош ғорнинг оғзини тўсиб қолибди. Озгина ёриқдан ҳаво кирар экан-у, аммо чиқиб кетишнинг иложи йўқ экан.

Гира-шира ёруғлик. Шам липиллаб ёнади. Ўчоқдаги ўтнинг шуъласи ғор деворини қизартирган. Уч сайёҳ ташвиш-ҳаяжонда.

Биринчи сайёҳ: Майли бошга тушганни кўз кўрар. Умидсиз шайтон, дейдилар. Худойи таолодан астойдил сўраб, зор-зор илтижо қилсак, бу мушкулумизни осон қилса ажаб эмас.

Иккинчи сайёҳ: Мушкулумизни ечиш учун ҳайр-садақа қилмоқ керак.

Учинчи сайёҳ: Бу ерда қамалиб қолганмиз. Қандай хайр-садақа қиламиз?

Биринчи сайёҳ: Авваллари қилинган хайр-садақалар ҳам ҳисобга ўтади, деб эшитганмен.

Иккинчи сайёҳ: Ҳайрли ишларни ҳам садақанинг энг яхшиси, дейишади. Барчамиз умримизда кимга ва қандай яхшиликлар қилганимизни эслаб кўрайлик.

Учинчи сайёҳ: Йўқ, биз қилган яхшилигимизни кўрган одамларга айтмаймиз-ку?! Фақат ўша яхшиликнинг ҳурмати ҳаққи мушкулумизни осон қилгин, деб Худойи таолодан тилаймиз. Майли, мен бошлай қолай: Эй, Бори Худоё, менинг кекса ота-онам беморланиб, ўтириш-туришга ярамай, фалаж бўлиб қолган эдилар. Кўшнимиз бўлган бир дўстим «Биз билан ҳаж сафарига бормайсанми?» деб таклиф қилди. Борсам бўларди, йўл ҳаражатлари етарли эди. Аммо, ота-онамга қарашга хотиним ва болаларим қийналиб қолишарди. Шунини ўйлаб, дўстим билан ҳаж сафарига боролмадим. Аммо, дўстим ҳаж сафарининг охирида ҳаж амирларига менинг аҳволимни тушунтириб, узримни етказибди. Ҳаж қоидаларига кўра, кекса ва касалманд ота, оналаримга ўн йилдан буён яхши қараётганим учун менга ҳам «Ҳожи» деган фатво чиқариб, ёрлиқ бериб юборишибди. Эй, Бори Худоё, агар ота-онамга қилган хизматим Сенга хуш келган бўлса, бизни бу мушкул аҳволдан қутулишга мадад бергин.

Шу пайт мамақалди роқ овози келиб, яшин чақнайди, ҳарсанг тош сурилади. Форга озгина ёруғлик тушади.

Иккинчи сайёҳ ўз бошидан ўтган бир ҳикояни сўзлайди:

— Мен бадавлат эдим. Бир куни мардикор ёллаб, янги уй қуришни бошладим. Уй битиб, томи ёпилганда, уста йигитга ҳаққини берсам олмади. — Сизда туриб турсин, яна бир неча одамларга уй қуриб берай, кейин оламан, — деди. Ва бошқа шаҳарга кетиб қолди. Орадан беш йил ўтгандан кейин уста йигит келиб, мендан қолган хизмат ҳаққини сўради. Мен унга айтдимки, сизнинг пулингизга ўнта қўй олган эдим, беш йилда кўпайиб уларнинг сони ўттизга бўлди. Ана ҳаммасини олиб кетинг, — дедим. Уста йигит менинг гапларимга ишонмади. Мен Худо ва пайгамбарлар ҳаққига қасам ичиб: — Ҳақиқатдан ҳам шундай бўлди, агар қўйларингизни олмасангиз, мен гуноҳга қоламан. — дедим. Уста йигит: — Ундай бўлса Худо ҳайрингизни берсин, — деб қўйларини

ҳайдаб кетди. Эй, Бори Худоё, шу ишим сенга маъқул бўлса, бизни бу мушкул аҳволдан қутқаргин.

Сайёҳ сўзи тугар-тугамас яшин чақнаб, момақалди роқ овози эшитилади, ҳарсанг тош яна озроқ сурилади. Форга яна озроқ ёруғлик тушади.

Учинчи сайёҳ ҳикоясини бошлади:

— Бир куни қўшнимизникида тўй бўлди. У ерда ўйинга тушган бир гўзал қизни севиб қолдим. Тўй ҳам ўтди. Мен у қизни излаб топдим. У гўзал камбағал қиз экан. Яна бир тўйда хизмат қилаётганида безори йигитлар унинг йўлини пойлаб, номусига тегмоқчи бўлишибди. Мен безори йигитларга: — Бу қиз менинг севгилим, яқинда фотиҳа тўйимиз бўлади, — дедим. Улар: — Агар бу қизни қўйиб юборсак, бизга нима берасан? — деб сўрашди. Мен: — Қанча сўрайсизлар — дедим. Йигитлар: — Уччаловимизга учта от берасанми? — дедилар. Ҳалиги йигитларга: — Қизни ҳозир менга берсаларингиз сизларга учта тулпорни бераман, — дедим. Улар ишонишмади. Мен ҳам ишонмай, — Аввал қизни менга беринглар, — дедим. Йигитлар: — Ҳозир қизни берсак, сен бизни сотасан, — дедилар. — Худо ҳаққи қизга тегманглар. Мен билан бирга, қизни ҳам олиб юринглар, ҳовлидаги отларимни бериб юбораман, — дедим. Хуллас, мен ҳалиги йигитларга учта ажойиб тулпоримни бериб юбордим, тилхат ҳам ёзиб бердим. Улар қизни менга қолдириб кетдилар.

Уйланмаган йигит эдим. Ҳалиги қизни севардим. Аммо қиз бола йиғлаб: — Мен бошқа йигитни оевамен, менга тегманг, — деб туриб олди. Мен кўнглимда: — Шундай нотаниш қиз деб, бор бойлигимни бериб юбордим, унга қўл ҳам теккизмадим, — деб ўйладим.

Онам менинг бу ишимни маъқуллаб: — Мол-дунё яна топилади, ўғлим, бир мусулмон қизнинг ор-номусини қутқариб қолибсен, икки дунёда кам бўлмагил, — деб дуо қилди. Эрталаб қизни ота-онаеига топширдик.

Онам айтганидек, бир неча йилдан сўнг яна кўп отлар сотиб олдим. Яна бойиб кетдим. Эй, Бори Худоё, агар шу қилган ишим Сенга маъқул тушса, бизни бу фалокатдан қутқаргин.

Сайёҳ сўзини тугатар-тугатмас яна момақалди роқ гумбурлаб, чақмоқ чақиб, ҳарсанг тош сурилади. Фор бутунлай ёришиб йўл очилади.

— Қиссадан ҳисса шулки, — деди Хонзода ҳикоясини тугатар экан, одамларнинг қилган яхшиликлари ерда қолмас

экан, бундай яхшиликларни қанча кўп қилсак, гуноҳларимиз ҳам шунча тўкилар экан.

Орага бир зумлик жимлик чўкди. Ҳикоя Шодимулкка қаттиқ таъсир қилган эди.

— Ҳазрат онажон юрагимнинг тубида чўкиб ётган яна бир дардим бор, уни сизга айтмасам, кимга айтамен.

— Яна нима дард экан, — қизиқиб сўради Хонзода.

— Биласиз, эшитгансиз, менинг ҳақимда жуда кўп гийбатлар, бўхтонлар тўқилган. Гўё мен Ҳалил Султоннинг маъшуқаси, салтанат ҳукмдори Амир Темурнинг бевалари Сароймулкхоним ва Тўкал хонимларни заҳарлаб ўлдиртирган, Туман оқани Шайх Нуриддинга бердирган, хазинани талон-тарож қилдирган эмишмен. Сиз бу хилдаги гийбат аралаш миш-мишларга ишонасизми? Албатта, шу кунгача ишониб келгансиз. Ҳазрат онажон, Аллоҳ ҳаққи қасамёд қилиб айтаменки, бу ишларда фарзанди аржумандингиз шаҳзода Ҳалил Султон ҳам, мен ҳам иштирок этмаганмиз.

— Барибир гуноҳ ишлар бўлган?

— Биламен онажон, биламен. Аммо энди афсус қилишнинг фойдаси йўқ. Шунинг учун ҳам Сиз билан ҳажга бориб ўзим ва шаҳзода учун тавба-тазурулар қилмоқчимен. Зора қилган гуноҳларимиз енгиллашса.

Хонзода билан Шодимулк 1407 йилнинг май ойида маҳди-улё Гавҳаршодбегимнинг қўллаб-қувватлаши ва хуросон ҳукмдори Шоҳруҳ Мирзонинг ёрдамлари билан Хонзода, Хоника бегим, Холбека, Султоной, Шодимулклар ҳаж сафарига жўнаб кетишди.

Ҳаж томон йўл олган карвон Эрон шаҳарлари, чўллари, тоғу-тошлари орқали йўл юра-юра, ниҳоят Ироқ ҳудудига қадам босди. Олдинда Мосул шаҳри, сўнгра Карбало чўли... Карвонда кетаётган ҳар бир одам ўз ҳаёли билан банд. Хонзода қизи Бека Султон тақдири, Мироншоҳ Мирзонинг соғлиги, невараларини ўйлайди. Холбека Урганчда қолиб кетган бўлғувчи куёви Дилмурод билан висол онлари яқинлашишини тилайди. Султоной эса сўнги марта Муҳаммад Султон билан ораларида бўлиб ўтган воқеани ҳаёлида жонлантирмоқчи бўлади.

... Шаҳзода Анқара жанги арафасида Султоной билан учрашади, уни бағрига босиб, юзларидан энтикиб-энтикиб ўпади, сочларини силайди. Сўнгра унга дейди: — Мана

кўрасан, эрта-индин саваш ҳам тугайди. Ҳазрат бобомнинг розилиги билан никоҳ тўйимиз ҳам бўлиб ўтади. Ана унда иккимиз болаларимизни олиб, сенинг юртинг Риёзонга ҳам бориб келамиз...

Султонойнинг кўзлари ёшланди. Қўлларини дуога очиб, Аллоҳга ёлворди. — Эй, Худованди карим, иккимизнинг нариги дунёда кўшилишимизга ўзинг мадад бер.

Шодимулкнинг туйғулари ҳам қушларнинг патлари сингари турли томонга тўзғиб кетган. Нуқул паришонхотирликка чалинган Ҳалил Султонни ўйлайди. Йўл қўйган хатоларини эслаб, изтиробга тушади. Шаҳзода ҳазрат бобосининг васиятини бузганида Шодимулк уни қўллаган эди. Мана энди ўша хатонинг жазоси... Нуқул кўзига жин-ажиналар кўринади. Ҳалил Султон алланималарни айтиб тунни билан босинқираб чиқади. Охири баҳайр бўлсин...

Хоника бегим ҳам оғир ҳаёллар гирдобида. У шаҳзода Муҳаммад Султоннинг никоҳига кирганида эндигина ўн ёшга тўлган қизалоқ эди. Шаҳзода билан етти йил бирга турмуш кўрди, лекин улар фарзанд кўришмади. Шаҳзода вафот қилганида ўн етти ёшга тўлган малика эндигина ҳаётнинг тотли дамларини ҳис қила бошлаган эди. Конигулда бўлиб ўтган бир тўйда Пирмуҳаммад Мирзо билан учрашиб, бир-бирларини севиб қолишади. Шаҳзода ўртага одамлар қўйиб, гўзал Хоника бегимни ўз никоҳига олиш истагини билдиради. Тўй куни белгиланади. Аммо Балх томон йўл олган келин карвони Султон Ҳусайн одамлари томонидан ушланади. Ҳали ўн гулидан бир гули очилишга улгурмаган сарвқомат Хоника бегимни кўрган Султон Ҳусайн унга ошиқу беқарор бўлиб қолади. Маликанинг қаршилигига қарамай, зўрлик билан уни ўз никоҳига киритади. Орадан кўп вақт ўтмай, Ҳалил Султон қўшинлари томонидан енгилган Султон Ҳусайн ҳарамини ташлаб қочади. Хонзоданинг талаби билан Ҳалил Султоннинг одамлари Хоника бегимни Пирмуҳаммад Мирзонинг қўлига топширишади. Уларнинг никоҳ тўйлари бўлиб ўтади.

Маълумки, 1406 йили Пирмуҳаммад Мирзо қўшинлари билан Ҳалил Султон қўшинлари тўқнашади. Очиқ жангда Пирмуҳаммад Мирзо томон енгилади. Унинг ҳарамини, шу жумладан гўзал Хоника бегим ҳам яна Ҳалил Султоннинг қўлига тушади. Хонзоданинг таклифи билан Хоника бегим яна Пирмуҳаммад Мирзо ихтиёрига юборилади. 1407 йилнинг

22 февралда эса Пирмуҳаммад Мирзо ўзининг вазири ифвогар, шуҳратпараст Пир Али Тоз томонидан хоинларча ўлдирилади. Шу қонли воқеадан бир кун ўтиб, Пир Али Тоз дўқ-пўписалар йўли билан Хоника бегимни ўз никоҳига киритади. Орадан сал вақт ўтиб, Пир Али Тоз ҳазора қавмидан бўлган сардорлар томонидан қатл этилади. Шу воқеадан кейин Балх ҳокими Пирмуҳаммад Мирзонинг тўнғич ўғли Қайду Мирзо падари бузрукворининг беваси Хоника бегимни Самарқандга юборади. Яхшиям қайин онаси Хонзодабегим бор экан, ундан меҳрини дариф тутмади. Энди буёғи нима бўлади? Ҳаж сафаридан қайтиб келгач, у ким билан яшайди, яна турмуш қурадими, йўқми? Турмуш қуриш керакми, ўзи?

Карвон аҳли Мосул шаҳрига кириб келди. Улар бу ерда Дониёл пайғамбарнинг қабрини зиёрат қилишиб, яна йўлларини давом эттиришди.

Маълумки, Амир Темур етти йиллик юришида (1397-1404) Мосул шаҳрини ҳам қўлга киритади ва у ерда дафн қилинган Дониёл пайғамбар қабрини зиёрат қилиб, етим-есирларга ош беради.

Бу ҳақда тарихчи Абу Тоҳирхўжа “Самария” асарида шундай ёзади:

“Хўжа Дониёл мазори шаҳар ташқарисидаги шимол томонда Афросиёб қўрғонининг кунчиқар томонидаги рахнасида, Сиёб ариғининг ёқасидадир. Авом уни Дониёл пайғамбарнинг қабри дейди, лекин унинг (Дониёл) Аббос ўғли ҳазрат Қусамнинг, тангри ундан рози бўлсин, ёронларидан эди ва шу ерда кўмилгандир. Қабрнинг нишонаси учун (қабр устига) дарё тошидан тўкиб қўйилган. У кишининг мазори сербаракатдир. У зотнинг мижозидан муборак бошлари (тарафидан) Сиёҳоб ариғидан яқин бир ердан бир булоқ чиқиб, Сиёҳоб ариғига қуяди. Халқ (уни) табаррук билиб ичадилар ва чўмиладилар, уни кўп касаллар шифосига сабаб деб биладилар. У кишига тангрининг раҳмати бўлсин”.

Дониёл пайғамбар қабри ҳақида Абул Ҳабс Самарқандийнинг “Қандия” асаридан ҳам айрим тафсилотлар тилга олинган. “Яна “Ахборда” келтирибдурларким, Расул алайҳиссалом айтмишлар: Самарқандда бир чашма борким, жаннат чашмаларидандур ва у оби Раҳматга қўшилур... самарқанд яқинидаги Сиёб ариғининг ёнбошидаги Дониёл

Пайгамбарнинг қабрлари бўлиб, ул зот барака келтирувчи пайгамбар ҳисобланган.

Ҳаж карвони Мосулда икки кун тўхтаб, Хонзода ва унинг ҳамроҳлари Дониёл пайгамбар қабрини зиёрат қилди, етим-есирлар, гадолар, дарвешларга садақалар улашди. Карвон сафарнинг учинчи куни Карбало чўли орқали Маккаи Мукаррама томон йўл олди.

Хонзода йўл-йўлакай ҳамроҳларига Дониёл пайгамбар ҳақида эшитган ҳикоятларидан бирини айтиб берди. “Дониёл пайгамбар милоддан олдин 603 йилда Қуддус ва Довуд алайҳиссалом авлодидан дунёга келган. Бобил давлати подшоси Навухудносор томонидан 586 йили Исроил давлати босиб олинган ва кўп одамлар асир олинган. Улар орасида ўн етти ёшлик Дониёл ҳам бор эди. Асирларни Бобилга (ҳозирги Ироқ ҳудуди) олиб кетишган. Жисмонан тетик ва ақлли, хушбичим бўлган ёшлар подшоҳ саройида хизмат қилиш учун тайёрланган ва тақдир тақозоси билан Дониёл ҳам саройга юборилган. Зеро унинг чеҳрасидан нур ёғилиб турарди. У ҳалоллиги, иродалилиги, ўз эътиқодига, динга садоқати туфайли саройда обрў-эътибор топади. Ва гоҳи подшоҳ хизматида сарой аёнларининг кўрган тушларини таъбир қилиш ва башорат қилиш билан ҳам шуғулланарди. Натижада у саройдаги барча башоратчилар ва сеҳргарлар сардори қилиб тайинланади. Кейинги подшоҳ ҳукмронлигида Дониёл сирли ёзувларни ўқиб, маъносини чақиб беради ва бунинг натижасида подшоҳ томонидан унга катта бойликлар инъом этилади ва у Бобил давлатининг азизларидан бирига айланади. Дониёлнинг кундан-кунга ошиб бораётган обрўси душманларининг гашини келтиради. Натижада улар Дониёлга қарши турли хил тухматлар уюштиради. Ва натижа шу билан тугайдики, оқибатда подшоҳ уни оч шерлар чоҳига ташлашга буйруқ беради. Оч шерлар Дониёлни еб ташлаш ўрнига, ялаб, тавоф қилишга тушади. Буни кўрган душманлар таҳликага тушиб, бу ерда қандайдир ҳийла ишлатилганлигини айтадилар ва подшоҳ уни бир неча кундан кейин яна чоҳга ташлашга фармон беради. Бу сафар ҳам ўша ҳодиса рўй беради. Буни кўрган шоҳ бу ерда худонинг марҳамати бўлганлигини ҳис этади, бўҳтон уюштирган душманларни шерлар олдига ташлаш учун буйруқ беради ва шу заҳоти оч шерлар уларни

гажиб, еб қўйишади. Шу кундан бошлаб, подшоҳ Дониёлни Пайғамбар деб эълон қилади ва Бобил ҳукуматининг учдан бирига ҳоким этиб тайинлайди.

Ровийларнинг нақл қилишларича, “Дониёл турбати сақланган маконда одамлар бой ва тўқ яшашади. Унинг руҳи эса барча бало офатлардан сақлайди”¹.

Хонзоданинг Дониёл пайғамбар ҳақида айтиб берган ҳикояси Холбека, Султоной, Хоника бегим ва Шодимулкларни сеҳрлаб қўйди. Улар бу дунёда эзгу ниятлар, савоб ишлар, йўл қўйилган хатолар, нафс балоси, ҳиёнатлар исзиз қолиб кетмаслиги ҳақида ўйлар эдилар.

Орадан бир ўтиб, 1408 йилнинг июнь ойида зиёратчилар ҳаж амалларини адо қилишиб, Ҳиротга қайтиб келишди.

Хонзодани Ҳиротда бир-биридан хунук воқеалар кутиб турар эди. 1408 йилнинг 21 апрелида Мироншоҳ Мирзо Озарбайжоннинг Сардруд деган мавзесида Қора Юсуф туркман билан бўлган жангда ўлдирилган.

Бу ҳақда “Матлаи Саъдайн ва мажмаи Баҳрайн”да ҳам айрим тафсилотлар тилга олинган:

“Икки тарафнинг лашкар аҳли бир-бирига ташланиб, шундай аралашиб кетдики, ҳеч ким ғолиб билан мағлубни аниқ фарқ қила олмас эди. Табриздан бошлаб, то Садруднинг этагигача сипоҳийлар қони худи анҳордек оқди. Мурдаларнинг кўплигидан жанг майдони ҳеч бир кишининг юриб ўтишига имкони йўқ эди.

Мирзо Абубақр худди оч қолган шер-у йиртқич бўридек ҳар тарафга ташланиб кишиларни ағдариб ташлар, унинг ҳар томонга қилаётган ҳамласи (вақтида) агар Фаридун дуч келса, унга ҳам бас қилган бўлар эди. Жангу жадал денгизига шўнғиб кетган Мирзо Абу Бақр бир вақтлардан кейин ўз маоқимга қайтиб келиб, сипоҳини парокандаликда қўрди. Қазо Муидуддин подшоҳ Мироншоҳ салтанати бисотини тўқнашиш пайти ва жанг асносида ҳисобдан ўчирди ва тақдир котиби унинг номига йўқлик фармонини битди.

Мирзо Абу Бақр қошига қарор бериб, Султонияга жўнади ва туркманлар кўп ғанимларини қўлга киритдилар. Бир туркман бахтли султон Мироншоҳнинг бошини кесиб, Қора Юсуфнинг

¹ “Дониёл пайғамбар макбараси”. Самарқанд, 2002 йил, 6-8-бетлар. “Инжил”да ҳам Дониёл пайғамбар ҳақида бир неча ҳикоят берилган.

олдига келтирган эди. Қора Юсуф қахрланиб, у туркманнинг гарданини узишга буюрди ва Мироншоҳнинг бошини танаси билан бирга тўла иззатини бажо келтириб ювдирди; уни Сурхобда қабрга қўйдилар. Бир қанча вақтдан сўнг Шамс Ғурий номли бир киши дарвешлар суратида унинг суяқларини Мовароуннаҳрга етказиб, Қуббатулхизро Кешда дафн этилди”.¹

Хонзоданинг куёви Искандар Мирзонинг ўз туғишган ака-укалари Жаҳонгир Мирзо, Рустам Мирзо, Бойқаро Мирзолар билан тожу-тахт талашиб юриши, Ҳоқони Саид Шоҳруҳ Мирзога қарши исёнлар уюштириши унинг қайғусига қайғу қўшди. Устига устак фарзанди аржуманди Халил Султоннинг хафақон касалига чалингани юрак-бағрини ўртаб юборди.

Куни кеча қизи Беки Султондан махсус чопар келди. Қизининг хабар қилишича, куёви Искандар Мирзо акаси Пирмуҳаммад Мирзо билан оралари бузилиб, ҳибсга олинган, унинг ҳарами Язддан Шерозга олиб кетилган.

Искандар Мирзо Умар Шайх Мирзонинг Мулкат оқадан кўрган учинчи ўлидир. 1394 йили Умар шайх Мирзо вафот қилганидан кейин қайин отасининг истаги билан Мулкат оқа Шоҳруҳ Мирзонинг никоҳига кирган. Ва ундан Суюрғатмиш исмли бир ўғил кўрган.

Хонзода яхши эслайди. Искандар Мирзо Фарғона ҳокими бўлиб турган пайтда Муҳаммад Султон билан чиқиша олмайди. Ва шу сабабли Амир Темур амирзодани 1403 йили Ҳамадоннинг ҳокими этиб тайинлайди. Ҳазрат бобо вафотидан кейин ака-укалар орасида тож-тахт талашишлари бошланади.

Искандар Мирзо тутиб турган мавқеидан қаноатланмай Форс вилояти ҳокими акаси Пирмуҳаммаднинг қаршилигига қарамай Шерозга келади. Ака-ука ўзаро ярашиш битими тузади. Укасига меҳри товланган Пирмуҳаммад Мирзо унга Язд вилоятининг ҳокимлигини беради. Аммо Искандар Мирзо кўрнамаклик қилиб, акага қарши пинҳона кураш бошлайди. Буни сезиб қолган Пирмуҳаммад Мирзо укасини ҳибсга олади.

Чопар келтирган хабар Хонзоданинг қайғусига қайғу қўшди. У вақтни ғанимат билиб, зудлик билан Мулкат оқанинг ҳузурига жўнади. Воқеани диққат билан тинглаган Мулкат оқа Хонзодани тинчлантирмоқчи бўлиб, шундай дейди:

¹ Абдураззоқ Самарқандий. Ўша китоб. 117-118-бстлар.

— Кўп ташвишга тушманг, амирзода ва унинг ҳарами масаласида маҳди-улё Гавҳаршодбегим билан фикр олишурмиз. Худо хоҳласа ҳаммаси жойига тушиб кетади.

— Илоҳо, шундай бўлсин, — деди ҳаяжонини босолмай Хонзода.

Орадан бир ой ўтар-ўтмай Ҳоқони Саид Шоҳруҳ Мирзонинг аралашуви билан ака-укалар қайтадан ярашдилар. Бу ҳақда Абдураззоқ Самарқандий шундай ёзади:

“Мирзо Пирмуҳаммад Мирзо Искандарга тарбиятлар ва навозишлар кўрсатиб дорулибодда Яздга қайтишга ижозат берди, ўзи эса Шероз салтанат тахтига қайтиб келди. Ўша кунларда ака-укалар орасида тугал бирлик мавжуд эди”.¹

Хонзода кўёви Искандар Мирзо билан қизи Беки Султон бошларига тушган ташвишларнинг афориғ бўлганлигини эшитиб хотиржам бўлди.

Куни кеча Ҳиротга қайин отасининг завжаси Туман оқанинг келганлигини эшитган Хонзода Боғи Зоғонга йўл олди. Малика маҳди-улё Сароймулкхонимнинг бўласи Амир Мусонинг қизи. Унинг онаси Арзумулк оқа эса амир Боязид Жалойирнинг севимли фарзанди.

Ҳикоят қилишларича, Қарши қалъасини олишда Амир Темуր навқарлари билан амир Мусо қўшини орасида аёвсиз жанг бўлган. Ўша мухорабада амир Мусо тўққиз ойлик юкли хотини Орзумулк оқа билан қочиб қутулган. Ва орадан бир ҳафта ўтар-ўтмай Туман оқа туғилган. У ўн икки ёшида Амир Темурга никоҳ қилинган. Соҳибқирон малика шарафига Самарқандда жаннатмонанд Боғи Беҳиштни барпо қилдирган. Аммо қайин отасининг васиятини бузиб, тахтга ўтирган фарзанди аржуманди Халил Султоннинг Шайх Нуриддин билан келишувига мувофиқ маликани унга хотинликка берган. Орадан кўп вақт ўтмай Хуросон ҳукмдори Шоҳруҳ Мирзо исёнчи Шайх Нуриддинга қарши лашқар тортган. Амир Шоҳмалик Соврон қалъасида амир Шайх Нуриддинни ҳийла билан қўлга туширган. Ҳоқони Саид Шоҳруҳ Мирзонинг фармони олийсига кўра Туман оқани иззат-ҳурмат билан Ҳиротга олиб келишган.

Бу ҳақда ўша воқеаларнинг шахсан гувоҳи бўлган тарихчи Абдураззоқ Самарқандий қуйидагиларни ёзади:

¹ Абдураззоқ Самарқандий. Ўша китоб. 72-бет.

“Амир Шайх Нуриддиннинг биродари амир Шайх Ҳасан арза-хат юбориб, итоат изҳор қилди, онҳазрат (унинг олдига) Тукал Чухрани жўнатиб: “Агар (бизга) Эл бўлсанг Туман оқани ҳузуримизга юбор”, деб буюрди. Шунингдек Мирзо Улуғбек ва амир Шоҳмалик ораларида андак ғубор бўлганлиги туфайли “Амир Шоҳмалик Хуросонга қараб юрсин”, деган ҳумоюн фармон содир бўлди.

Олий мавкаб давлат юлдузи ва иқбол (ҳамроҳлигида) доруссалтана Ҳиротга келиб тушди. Бир неча кундан кейин улуғ Бону Туман оқа етиб келиб, онҳазрат у Бонуни улуғлашда иззат-ҳурмат шартларини адо этиб, Қусавия Қасабасининг суюрғол тарзида унинг ноибларига топширди. Ҳозирда у Қасаба ва унинг атрофларида Туман оқанинг хайрли ёдгорликларидан бўлган мадраса, хонақоҳ ва работ бағоят маъмурдир”.¹

Хонзода Боғи Зоғонга етиб келганида қуёш ўз уясига кириб улгурган эди. Боғнинг анвойи гуллар безаб турган йўлаклари, сарв дарахтлари, сувлари ўйнашиб турган фаввора, нилий гумбазли кўшк фарахли эди.

— Ҳурмат ҳам шунча бўлади-да, — деди ўзига-ўзи Хонзода, — отасининг завжасига бўлган эътибор, ҳурмат.

У Шоҳруҳ Мирзо билан Халил Султонни бир-бирига қиёс қилгиси келди. Осмон билан ерча фарқ бор. Тўғри, Шоҳруҳ Мирзонинг онаси Тоғай Туркон оқа Амир Темурнинг хос канизакларидан бўлган. Ҳомиласи сезилиб қолганидан кейингина қайин отаси уни ўз никоҳига олган. Хуросон ҳукмдорининг тарбияси маҳди-улё Сароймулкхоним ихтиёрида бўлган.

Шоҳруҳ Мирзонинг аҳқоми шариатга, ўз яқинлари — оила аъзолари, қариндош-уруғларига эътимоди кучли. Ҳа, унинг ақли, заковати, тутган сиёсати туфайли эл-юрт, раият тинч. Худо кўрсатмасин, жиззаки шаҳзодалардан биронтаси Хуросон тахтига ўтириб қолса борми?!

Хонзодани ичкари хонага олиб киришди. У канизаклар қуршовида ўтирган Туман оқани кўриши билан ўзини унинг қучоғига ташлади, маликалар хўнг-хўнг йиғлашди. Ўзини тутиб олган Хонзода Туман оқага зимдан разм солди. Маликанинг тиниқ юзи, қалдирғоч қанотига мингзаб кетувчи қошлари, шўх кўзлари ҳали ҳам жозибали.

¹ Абдураззоқ Самарқандий. Ўша китоб. 168-169-бетлар.

— Омон-эсон қелдингизми, — сўради қувончдан йиғлаган ёшли кўзларини артар экан Хонзода.

— Аллоҳга минг қатла шукур. Дориломон замонларни ҳам кўрар кунлар бор экан.

— Фарзанди аржумандимиз Сизни хафа қилди, минг бор узр сўраймен.

— Инсон пешонасида борини кўрар экан. Ҳа, айтгандай Ҳалил Султон Мирзо бетоб эмиш деб эшитдим. Шу гап ростми?

— Рост.

— Ундоқ бўлса шаҳзодани табибларга кўрсатмоқ, даволамоқ лозим.

Хонзода Туман оқанинг самимийлиги, одамийлигига яна бир марта тан берди. Тан бермай бўладими! Шаҳзода унга ёмонлик қилса-ю, шунга қарамай маҳди-улё унга меҳрмурувват кўрсатса.

Хонзода Туман оқа билан кўришиб, кўнгли тоғдек кўтарилди. Аммо Боғи Сафедда уни қайғули хабар кутиб турар эди.

Райдан чопар келган. Ҳалил Султоннинг аҳволи оғирлашиб қолган эмиш... Зудлик билан Райга жўнаш, бу ҳақда салтанат ҳукмдори Шоҳруҳ Мирзо ва маҳди-улё Гавҳаршодбегимга хабар қилиш керак...

Хонзода туни билан тўлғониб чиқди. Тонга яқин кўзи сал илинган эди, туш кўрди. Тушида Шакарбека Урганчдан Ҳиротга келиб, “Мен сени ўзим билан олиб кетамен”, дермиш... Ойи... ойи... дея ўз овозидан ўзи уйғониб кетди Хонзода. У анчага қадар ўзига келолмай ўтирди..

... Бу ниманинг аломати.. Нега мени оийм ўзи билан олиб кетмоқчи?! Балки менинг ҳам дорулфанодан дорулбақога кетиш вақтим яқинлашиб қолгандир.

Хонзода ҳаёлга толди. Сўнгги бир-икки йил ичида унинг бошига жуда кўп кўргуликлар тушди. Аввал қайин онаси, Мироншоҳ Мирзонинг волидаси Менглибек Оғойи Жон Қурбони оқа ёруғ дунёдан кўз юмди. Кейин шаҳзода Пирмуҳаммад Мирзо вазири Пир Али Тоз томонидан ўлдирилди. Сўнгра Мироншоҳ Мирзо туркман Қора Юсуф билан олишувда ҳалок бўлди.

Шу пайт хонага кириб келган Султоний нонушта тайёрлигини айтди. Дастурхон атрофида уни жияни Холбека, Хоника бегим, Ҳалил султоннинг шаръий хотини Шоҳмулк оқа, невараси Муҳаммад Бакрлар кутиб ўтирардилар. Орадани

кўп ўтмай хос ходима невараси Ўғи Бегимнинг келганини хабар қилди.

Улуғбек Мирзонинг биринчи хотини Ўғи Бегим Жаҳонгир Мирзонинг ўғли Муҳаммад Султон Мирзонинг қизи бўлиб, 1395 йили Самарқандда туғилган. Ўн ёшида Улуғбек Мирзонинг никоҳига кирган эди.

Шоҳруҳ Мирзонинг фармони олийсига кўра яқинда ойи-куни яқинлашган Ўғи Бегини Ҳиротга олиб келишган.

Тарихчи Абдураззоқ Самарқандий ҳам ушбу воқеани тилга олиб ўтади:

“Ситарчи мазеида Кайхусравнинг қизи бўлган Маҳди-улё Руқия Хоника Мовароуннаҳр тарафидан (етиб келди ва) Мирзо Муҳаммад Султоннинг саодатли фарзанди, Мирзо Улуғбекнинг муҳтарам ҳарами бўлмиш Ўғи Бегини келтирди. Ҳазрати Ҳоқони Саид (Шоҳруҳ Мирзо — П.Ш.) шод-ҳуррамлик уюштиришга буюриб, бир неча кунни айшишратда ўтказди”.¹

Бир-бирларини соғиниб қолишган Хонзода билан Ўғи Беги кучоқлашиб кўришди, пича йиғлаб ҳам олишди.

— Омон-эсон келдингми, қизим, — деди Хонзода ёшли кўзларини рўмолчаси билан артиб.

— Сизни соғиндим.

— Мен ҳам қизим.

— Ҳазрат ойи, Райга мени ҳам олиб кетсангиз? — илтижо қилди Ўғи Бегим, — оғир кунларда Сизнинг ёнингизда бўлсам дейман.

— Маҳди-улё Гавҳаршодбегимнинг розилиги керак.

— Маҳди-улё розилик берган.

— Ахир, сен оғир оёқ бўлсанг?...

— Ҳали вақт бор.

— Ундоқ бўлса майли.

Кун пешиндан оққанда етти отлиқ Рай томон йўлга чиқишди.

Хонзода ва унинг ҳамроҳлари Райга етиб келишганида Ҳалил Султоннинг иситмаси кўтарилган, беҳуш бўлиб ётар эди. Унинг ёнидан бир қадам жилмай ўтирган Шодимулкнинг юзлари докадек оқариб кетган, йиғлагани йиғлаган.

¹ Абдураззоқ Самарқандий. Ўша китоб, 86-бет.

Ҳафтанинг учинчи куни Ҳалил Султон кўзини очди. — Онажон, — деди у, — заиф товуш билан, умр бўйи фақат ўзимни ўйлабмен. Менинг бойлигим бўлганда Сизни қадрлашни, ҳурматингизни жойига қўйишни ҳаёлимга ҳам келтирмаганмен. Мана энди жазосини тортаётирмен. Афсуски, бу кўзлар кеч очилди. Кечиринг, ҳазрат онажон, мен туфайли бошингизга не-не кўргуликлар тушди. Ҳаммасини биламен. Бағридарёсиз, кечиринг, ҳазрат онажон. Салтанат дарди бу густох ўғлингизнинг кўзини кўр қилган, ҳазрат бобомнинг руҳлари чирқиллаб мени тинч қўймапти.

Ҳалил Султоннинг кўзлари ёшланди.

— Кечирдим, ўғлим, кечирдим. Қилган гуноҳларингни тушунишнинг ўзи бир бахт. Лекин сени энг аввало Аллоҳнинг ўзи кечирсин. Келинларим Шоҳмулк оқа, Шодимулклар билан бирга қўша қаринглар, ували-жували бўлинглар.

— Шоҳмулк оқа, — дедингизми, ҳайрон бўлиб сўради Ҳалил Султон.

— Ҳа, хотининг Шоҳмулк оқа ҳам, ўғлинг Муҳаммад Бакр Мирзо ҳам бизлар билан бирга келишган.

Хонзода ташқи ҳовлида кутиб ўтирган келини билан неварасини ичкари хонага таклиф қилди.

Ҳалил Султон ёстиқдан бошини кўтармоқчи бўлди.

— Мана бу йигит Муҳаммад Бакр Мирзо бўладилар, — деди Хонзода ифтихор билан. — Ҳозир амирзода падарига салом беради.

— Қани, бери кел, ўғлим, сени бир бағримга босай, — деди заиф овоз билан шаҳзода.

Муҳаммад Бакр Мирзо ўрнидан ҳам турмади, салом ҳам бермади.

— Бор, падарингнинг олдига, борақол, ўғлим, — деди ялиниб Шоҳмулк оқа. — Падаримни топиб бергин, деб, ҳоли-жонимга қўймас эдинг-ку. Мен сизни соғиндим дегин?

— Мени соғиндингми? — қайта сўради Ҳалил Султон.

— Ҳа, соғиндим, — боланинг кўнглида тушуниб бўлмайдиган ташвиш ҳам, қувонч ҳам бор эди.

Ота билан ўғил қучоқлашиб кўришдилар.

— Шундай ақлли ўғлим борлигини билмай юрган эканмен.

Ҳалил Султон ўғлини бир пас бағрига босиб турди-да, сўнгра ҳушидан кетди. Шу-шу бошқа кўзини очмади.

Барча ҳўнг-ҳўнг йиғлашга тушди.

— Бу фалокатларга мен айбдормен, Султоним, — Шодимулк дод солиб йиғлар, бир нималарни айтиб сўзлар, лекин ҳеч ким унинг нималар деяётганини тушунмас эди. Келинининг жиннисифат бўлиб қолганини сезган Хонзода уни илиқ сўзлар билан юпатиб, кўнглини олмоқчи бўлди. У Шодимулкнинг хонасига кирар экан, бир зум қотиб қолди. Не кўз билан кўрсинки, келинининг юзлари тирналган, зулук сочлари ёйилган, қўйлаги йиртилган. Саройни бошига кўтариб йиғлаётган Шодимулк Хонзодани кўриши билан дарров тинчиб қолди.

— Ҳазрат оёи, — деди у ёшли кўзларини артар экан, — кеча ғалати туш кўрдим. Тушимда ҳазрати қайин отам Амир Темур қўлида қиличи билан устимга бостириб келди.

— Ҳазрати ота, гуноҳларимни кечиринг, — дейман мен унга ялиниб.

— Йўқ кечирмаймен. Негаки, Сен Ҳалил Султоннинг тахтга ўтиришига, хазинанинг талон-тарож қилинишига, маликаларнинг хўрланишига сабабчи бўлдинг. Билиб қўй, Сен ҳеч қачон бу қутлуғ хонадонга келин бўлган эмассен, — дейди ғазаб билан.

— Ҳазрат оёи, менга энди Султонимсиз ҳаёт керакмас...

— Шошма, қизим, ахир Байтуллоҳга бориб, қилган гуноҳларингни ювиб келдинг-ку.

— Гуноҳларим кўп экан.

— Қилган гуноҳларингни бўйнингга олдинг, Аллоҳдан кечирим сўрадинг.

— Энг сўнгги умидим Султоним эди, энди мен суянадиган биронта илинж қолмади. Ўлимга кўндим. Сиз ҳам мендан рози бўлинг, ҳазрат оёи.

Хонзода хонадан чиқиб кетиши билан Шодимулк ёстигининг тагига яшириб қўйган Ҳалил Султоннинг олтин сопи ханжарини қўлга олди. Бир неча марта ханжарни кўксига санчишга уриниб кўрди, бўлмади. У умрида илк марта ҳаётнинг ширинлигини ҳис қилди. Қани энди Ҳалил Султон тирик бўлса-ю, салтанат ташвишларидан ҳоли бўлиб, даладашларга, тоғларга чиқиб кетишса, булоқлар бўйида ҳордиқ чиқаришса. Шодимулк болаларни яхши кўрар эди. Лекин начора, фарзанд кўрмади, бир лаҳзалик ҳою-ҳавасларга берилди. Мана оқибати... Бу ёлғончи дунё дунё бўлибдики, ҳали ҳеч кимсага вафо қилган эмас. Шошилиш керак, Ҳалил Султон кутиб қолмасин.

Шодимулк пичирлаб, Қуръони каримдан тиловат қилди. Сўнгра чуқур нафас олиб, кўзларини юмди.

Хонзода Шодимулкнинг “Ҳазрат ойи, мени кечиринг”, деб қичқирган сўзларини эшитиши билан унинг хонаси томон шошилди. Не кўз билан кўрсинки, хона ўртасида келини қонга беланиб ётар эди.

Бу икки ўлим Хонзода кўнглини алғов-далғов қилиб юборди. У кўрпа-тўшак қилиб ётиб олди, иситмаси кўтарилиб, ҳушини йўқотди, атрофида парвона бўлиб юрган яқинларини танимай қолди.

Куни бўйи алаҳсираб ётган Хонзода, ниҳоят, кечки пайт ўзига келиб кўзини очди. Невараси Ўғи Бегимни имлаб ёнига чақирди ва унга шундай деди:

— Мени айвонга олиб чиқинглар, юлдузларни томоша қилгим келаяпти.

Хонзодани кенг ва баҳаво, олди очиқ айвонга олиб чиқишди.

Куз ойининг сўнги кечалари. Ҳаво очиқ. Майин шабада ғир-ғир эсади. Атрофни ҳали сўлишга улгурмаган райҳонларнинг дилни қитиқловчи ҳиди тутиб кетган. Бепоен осмонда ердаги фожеаларга ажабланган юлдузлар ҳаяжонга тушгандай.

Хонзода рўпарасида ўтирган неварасига меҳри товланиб кетди. У хиёл жилмайиб, шундай деди:

— Мирзо Улуғбек юлдузлар билан сўзлашар эрмиш? Шу гап ростми?

— Рост, ҳазрат ойи. Гоҳо куявингиз тунлари билан ухламай юлдузларни санайди.

— Тавба, шаҳзодалар от минишга, қилич чопишга қизиқар эдилар. Мирзо Улуғбек эса уларнинг биронтасига ҳам ўхшамайди.

— Куявингиз юлдузлар ҳақида қизиқ-қизиқ ҳикоялар айтиб беради.

— Ҳа, у инсонлардан кўра юлдузларга кўпроқ қизиқади...

Хонзода ҳам юлдузлар “тили”ни яхши билади. У сўфийлар саройида мунажжимларнинг юлдузларга қараб фол очишларини бир неча марта кузатган. Болалигида Биби халфа ёрдамида Зуҳал, Миррих, Зуҳра, Аторудларни таниб олган. Онаси Шакарбека ҳам юлдузлар ҳақида турфа ҳикоялар айтиб берган. Мунажжимларнинг далолат беришларича, ҳар бир оламнинг ўз юлдузи бўлар эрмиш.

Хонзода тиниқ осмонга тикилиб қаради. Қани энди, ҳозир падали бузруквори билан онасининг юлдузларини топа олса. Ана осмоннинг четида бир жуфт юлдуз нур сочиб турибди. Ота-онасиники эмасмикин шу юлдузлар? Жаҳонгир Мирзонинг юлдўзи қаерда? Муҳаммад Султонники-чи?! Ҳуванови бири катта, бири кичик юлдуз ота билан ўғилники эмасмикин!

Хонзода Жаҳонгир Мирзонинг юлдузини кузатар экан, беихтиёр равишда шаҳзода билан боғлиқ бўлган бир воқеа хаёлида гавдаланди.

... Ҳазрати қайин отаси Амир Темур учинчи марта Хоразмга юриш қилиб, Кот қалъаси орқали Хост мавзеига келиб тушганида Самарқанддан шошилиш хабар келган. Ишончли хуфияларнинг хабар қилишларича, Одилшоҳ, Хитой баҳодир, Элчи Буғо, Сори Буғо сингари фитначи амирлар тил бириктириб, салтанат пойтахтини қамал қилганлар. Аммо шаҳар доруғаси Оқ Буғо баҳодир бошчилик қилган навкарлар фитначиларнинг қалъага бостириб киришларига йўл бермаганлар.

Бу воқеадан хабар топган Амир Темур зудлик билан фарзанди аржуманди Жаҳонгир Мирзони ўттиз мингли кўшинга манғолой (кўмондон) этиб, Самарқандга жўнатган. Аммо шаҳзода кўшини Кармана мавзеида фитначилар билан тўқнаш келган. Кескин мухорабада енгилган исёнчи амирлар Дашти Қипчоқ томон қочиб кетганлар.

Жаҳонгир Мирзо душманлар билан жанг қилиш олдидан ўзининг ишончли одамларини Самарқандга юбориб, уларга Хонзодани топишни, қалтис вазият туғилиб қолгудек бўлса, уни бирон холи жойга яшириб қўйишни буюради.

Кейинчалик, шаҳзода бетоб бўлиб ётган пайтида Кармана воқеасини тафсилотлари билан Хонзодага айтиб беради...

... Исёнчи амирлар билан тўқнашган кун эди. Мен сени кўргим, дардлашгим келди. Ахийри бўлмади, чодирдан чиқиб, сенинг юлдузингни излай бошладим ва топдим ҳам. Ва ўша юлдузга илтижо қилиб шундай дедим:

— Жоним, жаҳоним бўлган маҳди улёга саломимни айт. Тез кунлар ичида унинг ёнига етиб борамен. Айтдими, менинг саломимни ўша юлдуз?

— Ҳа, айтди, — дейди Хонзода енгил табассум билан.

— Очиқ ҳавода бир оз юргандан кейин, — дея ҳикоясини давом эттирди Жаҳонгир Мирзо, — яна қайтиб чодирга кирдим. Бир оздан кейин баковул бир коса серғушт мастава олиб келди. Жиндай тотинган бўлдим. Сўнгра амирлар билан машварат ўтказмоқчи эдим, бўлмади. Сал вақт ўтиб кўнглим айниди. Табибни олиб келишга буюрдим, аммо уни топишолмади. Ярим тунда иситмам ошиб, ҳушимни йўқотдим. Мени Самарқандга тахтиравонда олиб келишган.

Жаҳонгир Мирзонинг ҳикояси шу ерга келганида Хонзода сал бўлмаса қичқириб юбораёзди:

— Жаҳонгир Мирзони заҳарлашган. Ҳа... ҳа... унинг овқатига заҳар қўшиб беришган.

— Тинчликми, ҳазрат ойи, — деди қўшни хонадан чиқиб келган Ўғи Бегим.

— Узоқ йиллардан буён бир масала менга тинчлик бермай келар эди, — дея сўз бошлади Хонзода. — Мана ниҳоят, энди тугилган чигалнинг учини топгандек бўлдим. Ҳеч кимга сир эмас, ҳазрати қайин отамнинг дўстлари ҳам, душманлари ҳам кўп бўлган. Тож-у тахт ҳавасида юрган айрим амирлар не-не ҳийла-ю найрангларни ишлатмади. Амир Темурга суиқасд уюштириш осон эмас эди. Аввало бунга Амир Темурнинг Оллоҳ таоло инъом этган ҳушёрлиги, қолаверса ҳамма жойда ҳозир-у нозир хос қўриқчилари йўл қўйишмаган. Шаҳзодалар эса ўз кучларига ишониб, кутилмаган хавф-хатар қаердан келишини билмай қолганлар. Ҳокимият ва бойликдан бошқа ҳеч нимани ўйламайдиган амирлар учун адолат байроғини маҳкам ушлайдиган ақлли шаҳзодалар хавfli эди. Бунинг устига шаҳзодаларнинг деярли барчаси валиаҳдликка даъво қилиб, ўз амирларини ишга солар эдилар. Фитначи амирлар учун валиаҳд деб тан олинган шаҳзодалар уларнинг қўлларида тилсиз қўғирчоқ бўлиб қолар эдилар. Жаҳонгир Мирзо бундай найрангларга кўнмас, амирлари, бекларини жилолда ушлаб турар эди. Бинобарин унинг душманлари ҳам кўп эди. Шундай экан, ҳокимиятга интилган шаҳзодаларнинг урушқоқ беклари, амирлари нима қилиб бўлса ҳам Жаҳонгир Мирзони йўқотиш пайига тушганлар. Аввал Жаҳонгир Мирзо, кейин унинг ўғли Муҳаммад Султон Мирзо... Ҳар иккала валиаҳд шаҳзода ҳам салтанатни иликларида тутиб туришга қодир эдилар...

Хонзода жимиб қолди. Унинг сўзларини диққат билан тинглаб ўтирган Ўғи Бегим, Шоҳмулк оқа, Хоника бегим, Султоной, Холбекалар маҳди улёни чарчатиб қўймаслик учун чиқиб кетишди.

Хонзода яна ёлғиз қолди. Энди у фарзанди Ҳалил Султон билан Мироншоҳ Мирзонинг юлдузларини излай бошлади. Ён-атрофи қорайиб, хира тортиб қолган икки юлдуз унинг диққатини тортди. Ҳа... ҳа... Мироншоҳ Мирзоники... Хонзоданинг назарида Мироншоҳ Мирзонинг юлдузи уни имлаб, ёнига чорлаётгандек бўлиб туюлди.

— Эҳ, Мироншоҳ Мирзо... Ҳали ҳеч ким бу дунёга устун бўлган эмас. Ношаръий хотинлар олиб, хазинани совурдинг. Майи нобга ружу қўйиб, фитначи амирлар сўзига кирдинг. Мени хўрлаб, оёқ ости қилганинг ҳам майли эди, аммо падари бузрукворингга қарши салтанат душманлари билан ҳамтовоқ бўлганинг... Буни қандай тушуниш керак?! Майи нобнинг таъсирини бу, ёки... Агар нияти бузуқ амирлар билан бирикиб иш қилмаганингда нола-ю фиғон қилиб, Самарқандга бормаган бўлармидим.

Бу воқеаларни эсласа, Хонзоданинг юрак-бағри эзилиб, куйиб кетади.

Шу пайт айвонга бирин-кетин Холбека, Хоника бегим, Шоҳмулк оқа, Султоной, Ўғи Бегимлар кириб келишди.

— Диққат билан тингланглар, сизларга айтадиган гапларим бор, деди маҳди-улё заиф овоз билан.

У Холбекага қараб: Тез кунлар ичида Урганчга жўнайсен, менинг жиянларим сен билан Дилмуроднинг никоҳ тўйларини ўтказишади. Тушундингми?

Шоҳмулк оқа, Хоника бегим ва Султонойга юзланиб:

— Сизлар Ўғи Бегининг кўзи ёригач, қирқ кундан кейин Ҳиротдан Самарқандга жўнанглар. У ерда тинч, хотиржам Мирзо Улуғбекнинг паноҳида яшайсизлар. Вақти-вақти билан ҳазрати қайин отамнинг, ҳазрати қайин онам Сароймулкхонимнинг, Жаҳонгир Мирзонинг, Муҳаммад Султоннинг ҳоки пойларини зиёрат қилиб турасизлар. Уларнинг руҳлари чирқилламасин. Бу дунёда сизларга яхши, ёмон сўзлар айтиб, дилингизга озор берган бўлсам, кечириб, мендан рози бўлинглар...

— Йўқ, йўқ, сиз умрингизда бировнинг кўнглига озор бермагансиз. Сиздан фақат пурмаъно, яхши сўзлар

эшитганмиз, — деди ёшли кўзларини арта туриб, келини Шоҳмулк оқа.

— Ҳазрат ойи, бизни етим қилиб ташлаб кетманг, — ёлворди Султоной қалт-қалт титраб.

— Ҳамма нарсанинг вақти-соати бор. Ҳамма нарса инсонларнинг пешонасига ёзилган. Бизлар фақат яратган эгамнинг қулларимиз, холос. Боринглар энди, сизлар ҳам пича дам олинглар. Зарур бўлса ўзим чорлаймен. Чўриларга айтинглар, хоналарни тартибга келтиришсин, тез орада бу ерга одамлар келишади. Ҳозирча мени ёлғиз қолдириглар.

— Табиби ҳозиққа хабар юбордим, — деди Шоҳмулк оқа.

— Тўғри қилибсен?

— Ҳадемай келиб қолади.

Барча — чўрилар, канизаклар ҳам хонадан чиқиб кетишди.

Кечга яқин саройга Рай вилояти ва унинг атрофларида Холжон табиб деб ном чиқарган бир кампирни олиб келишди.

Ёши аллақачон саксонлардан ошиб қолган бўлса ҳам қарашлари ўткир бўлган Холжон табиб бир неча фурсат маликанинг томирларини ушлаб кўрди. Сўнгра гавдасига ярашмайдиган ингичка овоз билан сал бўлмаса қичқириб юбораёзди:

— Маликам, сиз касал эмассиз. Сизни дард енгиб қўйибди.

— Тўғри, дардим энгил эмас.

— Дардсиз одам йўқ, бу дунёда.

— Менинг дардим... айтишга тили бормайди, одамнинг...

— Агар сир бўлмаса... не дард сизни енгиб қўйди..

— Амир Темури ҳақида эшитган бўлсангиз керак.

— Ҳа, эшитганман.

— Амир Темури менинг қайин отам бўладилар. Менинг фарзанди аржумандим шаҳзода Халил Султон бобосининг васиятини бузди..

— Васиятини бузди, дедингизми, — ҳайратга тушди Холжон табиб.

— Ҳазрати қайин отам ўлими олдидан шаҳзода Пирмуҳаммад Мирзони салтанатнинг валиаҳди қилиб тайинлаган эди. Лекин менинг фарзандим ганимларнинг қутқуси билан бобосининг тахтини эгаллаб олди.

— Энди дардингизни тушундим.

— Мен учун яшашнинг қизиғи қолмади.

— Ёмон ният қилманг, маликам, фаришталар омин деб қўйишади.

— Ўлимни-ку, аллақачон бўйнимга олганмен. Аммо менга бир нарса тинчлик бермайди. Султон Ҳалилга тож-у тахт бобосининг васиятидан ҳам азизроқ кўриндими? Ўғлимнинг шу қилмиши барчамизга бахтсизликлар келтиради. Бу қилмишдан уни қайтармаганим ҳамон дилимга азоб беради. Ўзим учун ва ўғлим учун тавба-тазарру қиламен. Бу дунёда энди ҳеч кимга керагим йўқ...

— Ҳаммаси Аллоҳнинг иродасига боғлиқ. Биз сабабчимиз, холос.

— Бу дунёдан кўнгил узганмен.

— Дунё дунё бўлибдики, ҳали ҳеч бир инсон ҳаётнинг лаззатларидан тўйган эмас. Мана мен ҳам ёшимни яшаб, ошимни ошаган бўлсам ҳам ҳали-бери ўлгим келмайди.

— Менинг эса ўлгим келаяпти.

— Бунақа гапларни асло тилингизга ола кўрманг, маликам. Ажал лаҳзаси етиб келганида у бир соат олдинга ҳам, бир соат кейинга ҳам сурилиши мумкин эмас. Гарчи инсон молдавлатда Қорун¹, такаббурликда Фиръавн², золимликда Заҳҳок³, қайсарликда Намруд-у⁴, куч-қудратда Рустам, соҳибжамолликда Юсуф, сабр-тоқатда Аюб бўлса ҳам, ҳали ҳеч ким ўлим чангалидан қутилмаган ва қутила олмайди ҳам.

Табибнинг сўзларини тинглаб ўтирган Хонзоданинг ҳарорати кўтарилиб, ўзини ёмон ҳис қилди.

Беморнинг оғир ҳолатини сезган табиб, ўзи тайёрлаб келган суюлик дорини унга ичказди. Дори таъсириданми ёки бошқа сабабданми, ҳарқалай малика бир пасдан кейин тинчиб қолди. Хонзоданинг оромини бузмаслик учун Холжон табиб, эртага келишни ваъда қилиб, саройни тарк этди.

Орадан кўп вақт ўтмай, ҳазрат онасидан хабар олгани кирган Султоной жон талвасасида ўзи билан ўзи олишаётган Хонзодани кўриб, беихтиёр равишда “Ойи.. ойи..” деб қичқириб юборганини билмай қолди. Қичқириқ овозини эшитган Шоҳмулк оқа, Хоника бегим, Ўғи Бегим,

¹ Қорун — Мусо а.с. замонидаги энг хасис одам, уни ҳисислиги туфайли ер ютган.

² Фиръавн — Мусо а.с. замонида ўзини “ҳудо” деб билган Миср ҳукмдори.

³ Заҳҳок — Фирдансийнинг “Шоҳнома” асарида тасвирланган, икки елкасидан икки илон ўсиб чиққан золим подшоҳ.

⁴ Намруд — Иброҳим а.с. замонидаги ҳудолик даъвосини қилган подшоҳ.

Холбекалар югуриб келишди. Не кўз билан кўришсинки, хона ўртасида жони узилган Хонзода ва унинг ёнида хушини йўқотган Султоной ётар эди.

Абдураззоқ Самарқандийнинг “Матлаи Саъдайн ва Мажмаи Баҳрайн” асарида Хонзода билан Халил Султон ўлимнинг тафсилотлари ҳам тилга олиб ўтилган: галаба ёр мавқаб доруссалтана Ҳиротга етиб келгач, жаҳон аҳлининг шаҳзодаси Насруддин Мирзо Халил Султоннинг Рай мулкида икки-уч кунлик бетобликдан сўнг ўн олтинчи ражабда (3 ноябрь, 1411 йил) ёшлик ҳасрати билан тупроқ манзилига равона бўлганлиги (ҳақидаги) жон куйдирувчи ва жигар ўртовчи воқеа хабарини эшитди. Бу ҳодисанинг содир бўлганлиги ва бу бахтсизликнинг (бошга) тушганлигидан азизларнинг диллари оташда куйиб, жонлари ҳаяжонга тушди. Байт:

*Дўстларнинг қонли кўз ёши шундай тўлқинга келдики,
Йиғидан осмон тўйфон бетидаги ҳубобга айланди.*

Халил вафоти ногорасининг титроқли садоси зарбасидан қулоқлар ҳануз халос бўлмади туриб, унинг онаси маҳди-улё Хонзоданинг (бу дунёдан) кўчганлиги товуши димоғ қасрининг баланд ерларига ва ҳаёл хужрасининг юқори токчаларига чирмашди. Мисра: Ҳали бир дард тузалмай туриб, иккинчиси етишди. У муаззам бону Маҳшади Муқаддаси Ризавийда вафот топди ва бузургворнинг мазори ёнига дафн қилинди”.¹

Ибн Арабшоҳнинг қайд этишича, Халил Султоннинг вафотидан кейин Шодимулк “бир ханжар олиб кўкрагига қўйди ва бор кучи билан унга таяндими, ханжар унинг орқасидан (тешиб) чиқди. Бу ҳолатни кўрган ҳар бир киши унинг оловидан ўт олиб, куйиб ёнади. Икковлари бир қабрга дафн қилинди”.

Орадан бир йил ўтиб, Шоҳруҳ Мирзо марҳум авлодларини эслаб, маҳди-улё Гавҳаршодбегим, ҳазрат отасининг завжаси Туман оқаларни ўзи билан бирга олиб, Хонзода ва Халил Султонларнинг қабрларини зиёрат қилиш учун Машҳади Муқаддас зиёратига жўнади.

Бу ҳақда Абудараззоқ Самарқандий ёзади:

¹ Абдураззоқ Самарқандий. “Матлаи Саъдайн ва Мажмаи Баҳрайн”, 169-бет.

“... Ҳазрати Ҳоқони Саъиднинг раъйи қурбон байрами мавсумида таҳқиқ аҳли ҳаж қилиш билан баробар бўлган Машҳади Муқаддаси Ризавий зиёратини бажо келтиришни лозим топди ва зу-л-қаъда ойининг тўққизинчисида (22 февраль 1412 йил) бир вақтда доруссалтана Ҳиротдан йўлга чиқишга буюрди.

Машҳади Муқаддасга етди ва зиёрат шартларни бажо келтириб эҳтиёжмандларга садақалар етказди”.¹

Бир ҳинд донишманди топиб айтган экан:

Энг ақли заиф ва эси паст одам ҳам ўлимнинг муқаррарлигини билади. Ажалнинг қора булути уни ўз соясига қачон олишидан беҳабар бўлса-да, у ўлимдан қочиб қутула олмаслигини идрок этади. Биз тор қабрдан бўлак ҳеч бир нарсани “Бу абадий меники бўлиб қолади”, дея олмаймиз. Ўлимдан кўра аниқроқ ва ажал вақтидан ноаниқроқ нарса йўқдир, бу дунёда. Шу боисдан ҳам ҳар ким ўз ўлимини кучоқ очиб кутиб олишга шай бўлиб турмоғи лозимдир, гарчи зоҳирий белгилар унинг яшашда давом этишидан нечоғлик далолат бераётган бўлса-да.

Дунёга келишнинг биргина йўли бўлса, ундан кетишнинг сон-мингта йўллари мавжуддир. Дунё қоим турар экан, ундаги бир махлуқ ўлиб, иккинчиси унинг ўрнида пайдо бўлаверади. Бизнинг ўлимни унутиб қўйишимиз “Ўлим бизни унутди”, деган маънони англатмайди.

Одамлар “Бевақт ўлим фалончини орамиздан тўсатдан олиб кетди”, дея ноҳақдан нолийдилар. Аслида ўлим ҳар қаерда ҳар қачон мавжуддир. У ҳар доим ўзининг етиб келишидан хабардор қилиб туради. Ҳар бир инсон ўзининг фоний эканлигини тан олса-да, жони қачон узилишини билмайди. Биз ҳар куни, балки ҳар онда бою камбағал, ёшу қари, соғу касалнинг дунёни тарк этишининг гувоҳи бўлиб турамиз. Бироқ биздаги ғафлат шу қадар кучли ва аъмолларимиз шу алпоздаки, ўлимни сира ҳам эсга олгимиз келмайди.

¹ Абдураззоқ Самарқандий. Ўша китоб, 173-бет.

Тарихнинг сирли саҳифалари

Атоқли адабиётшунос, қадимий шарқ тарихининг билимдони ва мухлиси, филолог ва тарихчи Пирмат Шермухамедов «Хоразм маликаси ёхуд Амир Темурнинг келини» бадеа-романида Ватанимиз тарихидаги энг мураккаб ва ҳаяжонли даврларидан бирини — ҳаёти масъуд, бахтиёр лаҳзаларга ҳам, драматизм — фожией коллизияларга ҳам тўлиб тошган Севинбека — Хонзода мавзуини ёритишга аҳд қилгани ҳам савобли, ҳам жасоратли ишдир.

Асл тарихда ҳам Севинбека — Хонзода тақдири Хоразм ва Чигатой улуси, сўнг темурийлар давлати ўртасидаги зиддиятли, мураккаб муносабатлар ўртасида бўлгани ҳам қаҳрамонимизга кучли қизиқиш уйғотади.

Хоразм маликасининг Моворонунаҳр мамлакатига келинлик қадами қутлуғ келди. Чунки, Хонзоданинг Жаҳонгир Мирзога узатилиши билан Чигатой улуси ва Хоразм ўртасидаги қиргин урушлар вақтинча бўлса ҳам тўхтатилиб, қардошлик алоқалари ўрнатилди. Кейинроқ, П. Шермухамедов мазкур асарда ҳаққоний кўрсатганидек, ўртада яхшилиқни билмаган Тўхтамишхон ҳуружлари аралашиб, яна аҳвол мураккаблашди.

Пирмат Шермухамедов кейинги йилларда бадий проза ва драматургия соҳасида ҳам самарали ижод қилмоқда. Унинг миллий истиқлол ҳақидаги драмаси, илгари раҳбарлик лавозимларида ишлаб, сўнгра ҳақ йўлга қайтиб, ҳажга, Каъбатуллоҳ зиёратига борган аёлларнинг руҳий олами очилган “Ҳажга борган аёллар” драмаси олимнинг бадий тафаккури анча теранлигини кўрсатиб турибди.

“Хоразм маликаси” эса Пирмат Шермухамедовнинг бадий прозадаги навбатдаги машқи, илмий, бадий, тарихий изланишларидир. Бу ерда адиб кўпроқ аёл қаҳрамонининг руҳий оламидаги, тақдиридаги ёруғ лаҳзаларни ва фожией ҳолатларни, орзу-армонларини, умр йўлдошлари Жаҳонгир Мирзо, Мироншоҳ Мирзо, фарзандлари Муҳаммад Султон, Халил Султон ва бошқалар тақдири билан боғлиқ вазиятларни, ҳолатларни ҳам илмий далиллар, ҳам бадий бўёқлар, руҳий таҳлил орқали ёритиб беришга интилади.

Албатта, бу асарни ёзишда муаллиф ўзи узоқ илмий изланишларда топган нодир тарихий маълумотлардан кенг

фойдаланган, уларнинг замирида ётган ўта жиддий, зиддиятли, фожей ҳолатларни бадиий таҳлил қилишга интилган. Умуминсоният тақдирига алоқадор тарихий воқеаларнинг оқибатлари ҳақида ҳам ўзининг холис муносабатини билдирган.

Пирмат Шермухамедовнинг айрим қарашлари, воқеалар талқини умум қабул қилинган расмий тарихдан фарқли эканлиги ҳам табиийдир. Ўқувчи бу ерда ватанимиз тарихининг ҳозиргача қоронғу ва сирли қатламларини янгича нигоҳ билан кўра олади.

*Маҳкам Маҳмуд,
филология фанлари номзоди.*

Ўзбекистон халқ рассоми Тўра Қурёзов ҳақида икки оғиз сўз

Тонг саҳарда туриб, уфқлар билан туташиб кетган бепоён осмонни кузатганмисиз... Агар кузатган бўлсангиз... она табиатнинг ўзига хос ранглари шу қадар тиниқ, шу қадар жозибалики, томоша қилиб тўймайди, киши.

Мен ҳар сафар Ўзбекистон халқ рассоми Тўра Қурёзовнинг суратлари билан танишар эканман, беихтиёр равишда ана ўша тонг манзараларини кўз олдимга келтиришга ҳаракат қиламан. Ижодкорнинг ҳар бир асариде турфа ранглар, оҳанглар, туйғулар, нозик кузатишлар ўз ифодасини топган.

Тўра Қурёзовнинг деярли барча асарларида тарихийлик билан замонавийлик оҳанглари табиий равишда уйғунлашиб кетган. Шу маънода рассомнинг Зардўшт ва Зардўштийлик мавзуда чизган расмлари билан танишиш диққатга сазовордир. Уларнинг ҳар бирида эзгулик йўлида кураш олиб борган буюк боболаримизнинг руҳий-маънавий олами ёрқин бўёқларда ўз аксини топган.

Рассомнинг истеъдоди туфайли иккинчи “умр”ини бошлаган она табиат ва ноёб меъморий обидалар тасвири, шунингдек поклик, эзгулик, адолатни қарор топтириш учун кураш олиб борган Нажмиддин Кубро, Жалолиддин Мангуберди, Феруз, Мунис, Огаҳий, Комил Хоразмийларнинг портретлари ҳам юксак бадиийлиги билан ажралиб туради.

Тўра Қурёзовнинг руҳий-маънавий оламини тушуниш, ҳис қилиш учун унинг ота-боболари, авлод-аждодлари ҳақида ҳам йўл-йўлакай сўз юритиш лозим бўлади.

Бўлғуси рассомнинг катта бобоси Саидмуродбой, унинг қизи Хоним Халфа, холаси Моможон, онаси Бикажон бика, Халфа момосининг турмуш ўртоғи Қутлимуродбой, дадаси Қурёзлар ўз даврининг илғор зиёлилари бўлишган. Айрим тарихий манбаларда қайд этилишича, Хива хонининг бирон бир тўйи ёки маъракаси Тўра аканинг момоси Хоним халфанинг иштирокисиз ўтмаган. Таниқли ҳофизлар тўйларда Хоним халфанинг шеърлари ва ғазалларини ашула қилиб айтишган.

Ушбу китобнинг муқовасини безаб турган Хоразм маликаси Хонзоданинг портрети ҳам Тўра Қурёзов қаламига тегишлидир. Бу расм халқаро “Амир Темур” жамғармасининг лашаббуси ва ҳомийлиги туфайли яратилган.

Сўзимизнинг сўнгида яна бир марта буюк момоларимиздан саналган Хонзода бегимнинг портретини меҳр-муҳаббат ила чизган самимий инсон, Ўзбекистон халқ рассоми Тўра Қурёзовга ўзимизнинг самимий миннатдорчилигимизни билдирамиз.

Пирмат Шермухамедов

Пирмат Шермухамедов

ХОРАЗМ МАЛИКАСИ
ёхуд
АМИР ТЕМУРНИНГ КЕЛИНИ

Бадеа-роман

Муҳаррир: Ю.Музаффархўжаев
Мусаввир: Т.Қурёзов
Мусаҳҳиҳ: Н.Ҳамидов
Саҳифаловчи: М. Шобурхонова

Нашриёт рақами: М—312 Босишга 15.07.2006 йил рухсат этилди. Қоғоз бичими 60x84 1/16. Офсет қоғози. 9,0 нашр табақ. 8,5 босма табақ. Буютрма № 45. Адади 1000 нусха.

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси «Фан» нашриёти: 700047, Тошкент, Академик Яҳё Фуломов кўчаси, 70-уй.

“YUNAKS-PRINT” МЧЖ босмахонасида босилди. Тошкент шаҳри, Қамарнисо кўчаси, 3-уй. Тел: 396-15-86; 338-17-23.